

302+348  
D-60  
Türkmen Halk Hojalyk instituty



322 801  
**TEBIGATY PEÝDALANMAGYŇ  
YKDYSADYÝETI WE ÖNDÜRIJI  
GÜYÇLERIŇ ÝERLEŞDIRILIŞI**



Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy - 2001

**H.O.Orazow, H.R. Baýramow, I.B. Bakyýew**

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti we öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi: A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001

Şu okuw kitaby ykdysadyýet hünärleri boýunça okaýan talyplara niýetlenip, onuň birinji bölümi tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetine, ikinji bölümi bolsa, Türkmenistanyň öndüriji güýçleriniň ýerleşdiriliş aýratynlyklaryna bagyşlanýar.

*Düzenler :*

1. H.O.Orazow
2. H.R. Baýramow
3. B. Bakyýew

KBK 91.9

© H.O.Orazow we başg. 2001ý.

## **I-nji bölüm**

### **Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti**

**Tema 1 : Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti dersiniň obýekti, predmeti, usullary we möhüm meseleleri**

1. Tebigat hakynda düşünje.
2. Biosfera we oňa antropogen täsirler.
3. Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti ylmynyň döremeginiň şertleri.
4. Dersiň obýekti, predmeti, usullary hem-de wezipeleri.

#### **1.Tebigat hakynda düşünje**

Jemgyýet bilen tebigy gurşawyň özara täsiri adamzadyň ösüşiniň ähli döwürlerinde wajyp meseleleriň biri bolup geldi. Häzirki döwürde bolsa ol has ýiti häsiýete eýe boldy. Tebigaty rejeli peýdalanmak, ony goramak meseleleri, hut adamzadyň ýaşayyş gurşawy hökmünde, onuň durmuşynda, ykdysady we durmuş işlerinde dünýä möçberinde ilkinji orna çykdy.

Adamyň aňynda taryhy öwrülişikler bolup geçýär, ýagny ol indi tebigata diňe sarp ediji hökmünde seretmän, eýsem ol jemgyýet bilen tebigatyň arasyndaky özara täsirliligi, olaryň biri-birine garaşlylygy ýaly çylşyrymly meseleleri düşündirmäge çalyşýar.

Tebigatyň örän gowşak, ynjuk we näzik deňagramlylygyny saklamaklyk adamzadyň mundan beýläk diňe ykdysady-we durmuş ösüşini däl-de, eýsem onuň ölüp ýok bolup gitmezligini kesgitleýär.



Tebigat sözüň giň manysynda-bu ähli hakyky bar zatlardyr, бүтін дүnyädir. Ol ýer togalagynyň çäklerinden çykmak bilen, kosmiki obýektleri hem öz içine alýandyр. Bu düşünje älem, jahan diýen ýaly düşüňjeler bilen bir hatarda durýar.

Tebigata, adamzat jemgyýetiniň ýaşamagy üçin zerur bolan tebigy şertleriň jemi hökmünde hem garalýar.

Adamzat Ýeriň geografiki bardasynyň içinde döredi we ösýär. Geografik barada birnäçe gatlakdan-gurşawdan ybarat bolup global tebigy toplumlary emele getirýär. Ol gün energiýasynyň, ýeriň içerki ýylylygynyň we organiki ýaşayşyň täsiri netijesinde döredi. Ýeriň geografiki bardasyна indiki geosferalar girýär:

- ýer gabygy ýa-da litosfera;
- dүnyä okeanynyň, derýalaryň, kölleriň, buzluklaryň, suwlary ýa-da gidrosfera;
- atmosferanyň aşak gatlagy ýa-da troposfera;
- biosfera ýa-da ýaşayş gurşawy.

Geografiki bardanyň ortaça galyňlygy 50 km töweregidir. Onuň ýokarky çägi ozon gatlagy, aşaky çägi bolsa ýer gabygynyň aşaky araçägidir.

Tebigy gurşaw tebigat diýen düşüňjeden ep-esli kiçi bolup, ol onuň düzümine girýar. Tebigy gurşaw diýip, ýeriň tebigatynyň adamyň ýaşayşy we hojalyk işi bilen gös-göni baglanyşkly adam, tarapyndan özleşdirilen, üýtgedilen bölegine aýdylýar.

“Tebigy gurşaw” diýen düşüňjesi bilen bir hatarda “töwerekdäki gurşaw” diýen düşüňje hem giňden ulanylýar. Töwerekdäki gurşaw tebigy gurşawa seredeňde giň düşüňjedir. Eger-de, tebigy gurşaw, adamyň önümçilik we önümçilik däl işlerinde özara täsirde bolýan tebigy jisimleri we şertleri öz içine alýan

bolsa, onda töwerekdäki gurşaw tebigy gurşawdan başga-da adam tarapyndan döredilen maddy zatlary, hadysalary we prosessleri hem öz içine alýar.

Adam, her bir biologik görnüş hökmünde, tebigatyň bir bölegidir, biosferanyň bir bölegidir we tebigatdan aýrylmazdyр. Emma beýleki jandarlardan tapawutlylykda ol tebigat bilen diňe biologik nukdaý nazardan gatnaşykda bolman, eýsem ol onuň aňly-düşüňjeli bölegidir. Adamzat jemgyýeti we tebigy gurşaw hemişe özara täsirdedir hem özara hereketdedir.

## 2. Biosfera we oňa antropogen täsirler

Biosfera geografiki bardanyň sferalarynyň arasynda aýratyn ähmiýetlidir. Biosfera baradaky häzirki zaman garaýyşlar, onuň mazmuny we araçägi IX-XX asyryň uly alymlarynyň biri akademik W.I.Wernadskiý (1863-1945) tarapyndan kesgitlendi. W.I.Wernadskiý boýunça biosfera bu Ýer togalagynyň üstüni örtýän ýaşayş perdesidir. Ol ähli janly maddalaryň ýerleşen ginişligini we şol janly maddalaryň özüni içine alýar. Biosferanyň düzümine janly organizimler we olar bilen üznüksiz alyş-çalyşyda bolýan organiki däl maddalar hem girýar. Biosferanyň ýaşı-bu ýerdäki ýaşayşyň ýaşына барabardыр (3,5-4,5 mlrd ýyl). Biosferanyň ýokarky araçägi 10-15 km belentlige ýetip, ol troposferanyň ýokarky çägi bilen gabat gelýär. Gidrosferada janly maddalar hemme ýerde diýen ýaly duş gelýärler. Litosferada ýaşayşыň aşaky çägi takmynan 5-6 km çuňluga ýetýär.

Daşky gurşawa gatnaşыşы we iýmitleniş aýratynlyklary boýunça janly organizimler iki topara - awtotrof (“awto”-özi we “trof”- iýmit) we geterotrof



("geteros"-başga) organizimlere bölünýär. Awtotrof organizimlere ösümlikleriň köpüsi degişli bolup, olar öz ösüşini gös-göni daşky gurşawyň mineral maddalarynyň hasabyna üpjün edýärler, ýagny suwy, onda erän maddalary we kömürturşy gazy fotosintez prosessinde özleşdirmek netijesinde iýmitlenýärler. Geterotrof organizimlere haýwanlaryň we mikroorganizimleriniň köpüsi girýärler. Olar awtotrof organizimler ýa-da olaryň galyndylary bilen iýmitlenýäler.

Biosferanyň düzüminde tebigy ekologiki ulgam (ekosistema) diýen düşünje tapawutlanýar. Tebigy ekologiki ulgam bu janly organizimler we olaryň ýaşayş sferasy tarapyndan döredilen bütewi tebigy toplum bolmak bilen, onda janly we jansyz zatlar özara maddy we energiýa alyş-çalyşy bilen baglanyşyklydyrlar. Ekosistema düşüncesine dürli ululykly we çylşyrymlylykly, ýagny suw howdanyndan okeana, çüýrük töňňeden taýga tokaýlaryna çenli bolan tebigy obýektler girýärler.

Biosfera we onuň böleklerine belli bir derejede içerki durnuklylyk häsiýetlidir emma, her bir ýagdaýda-da olar üýtgeşsiz galmaýarlar. Tebigy gursawyň ýa-da aýratyn ekologiki ulgamyň adaty ýagdaýyna ekologiki deňagramlylyk häsiýetlidir. Emma ol tebigy we antropogen faktorlar tarapyndan bozulyp bilner. Ekologiki ulgamyň deňagramlylygynyň bozulmagy onuň hapalanmagy netijesinde döreýär. Hapalanmak diýip töwerekdäki gurşawda keseki (özge) galyndylaryň tebigatyň özüniň arassalap bilijilik ukybyndan artykmaç mukdarda ýygnanmagyna düşünilýär. Töwerekdäki gurşawda tebigy hadysalaryň, ýagny wulkanlaryň atylmagy, ýer titiremegi, taýfunlar we ş.m.), netijesinde

bolýan tebigy, şeýle hem adamyň hojalyk işi netijesinde bolýan antropogen hapalanmalar tapawutlanýar.

Antropogen hapalanmalaryň mehaniki, himiki, fiziki we biologiki görnüşleri bolýar. Senagat we oba hojalyk işleri netijesinde töwerekdäki gursawa düşýän gaty bölekler, tozanlar mehaniki hapalamalardyr. Senagat kärhanalary, elektrik stansiýalar tarapyndan zyňylýan dürli gazlar we beýleki himiki birleşmeler, şeýle hem dökünleriň, zäherli himiki maddalaryň we durmuş himiýasynyň galyndylary töwerekdäki gursawyň himiki hapalanmagyny emele getirýar.

Tehniki ulgamlaryň döredýän we adamyň saglygyna zyýan berýän ýylylyk, radioaktiw şöhle, ses (galmagal), elektromagnit we beýleki hadysalaryna töwerekdäki gurşawyň fiziki hapalanmasy diýlýär.

Toprakda we suwda kesel getiriji mikroorganizimleriň döremegine biologiki hapalanma diýilýär. Tehnogen, himiki maddalaryň zyňylmagy we kislorod režiminiň üýtgemegi sebäpli, suw ekologiki ulgamlar, aýry-aýry suw organizimleriň güýçli ösmegi netijesinde hem hapalanyp biler. Oňa süýji suwlarda gök ýaşyl, duzly suwlarda goňyr-gyzyl suw otlarynyň güýçli ösmegi mysal bolup biler.

### 3. Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti ylmynyň döremeginiň şertleri

"Adam", "jemgyýet", "töwerekdäki gurşaw" diýen düşüňjeler birnäçe özara baglanyşkly düşüňjeleri ýüze çykarýarlar. Olary çözmeklik häzirki döwüriniň in möhüm meseleleriniň biridir. Ekologiyanyň talaplaryna laýyklykda öndürji güýçleri guramaklyk-jemgyýetçilik önümçiliginiň umumy meýilnamasynyň aýrylmaz



bölegidir, wajyp durmuş meseleleri çözmekligiň zerur şertidir.

Häzirki döwürde biziň ýurdumyzda, şeýle hem dünýäniň ähli ýurtlarynda diýen ýaly töwerekdäki gurşawy öwrenmeklik maksady bilen barlaglar geçirilýär. Bu barlaglar tutuş biosferany öwrenmeklige, onuň ewolýusiýasynyň faktorlaryny kesgitlemeklige, biologik we ekologik çaklamalaryň usullaryny işläp düzmeklige, dünýäniň ykdysady we durmuş ösüşini global modelirlenmegiň usullaryny öwrenmeklige, galyndysyz önümçiligiň tehnologiýasyny döretmeklige, ekologiýalaşdyrylan tehnika we tehnologiýany döretmeklige we şuna meňzeşlere gönükdirilendir.

Töwerekdäki gurşawy öwrenmeklige bolan uly gyzyklanma aşakdakylar bilen baglanyşyklydyr.

- Senagatyň ösmeginiň we şaharlaşmegiň netijesinde töwerekdäki gurşawyň ýaramazlaşmagy; adaty energetiki we çig mal baýlyklaryň azalmagy; tebigata demografik “agramyň” yzygiderli artmagy; tebigy ekologik deňagramlyklaryň bozulmagy;
- ylmy tehniki progressiň netijesinde adamyň kuwatynyň tebigata seredende artykmaçlygynyň emele gelmegi (mysal üçin, adam sözüň dogry manysynda dagy süýşürüp bilýär, derýalary tersine akdyrýar, täze deňizleri döredýär, ýa-da olary ýok edýär, uly çölleri ýaşayyşa yaramly ýerlere öwürýär);
- adamyň tebigata aralaşmagynyň çäklendirmegiň zerurlygynyň ýüze çykmagy, hususanda: adamyň hojalyk işiniň mümkin bolan ýaramaz netijelerini hasaba almaklygyň möhümliginiň döremegi. Eger tersine bolanda jemgyýet

çölleri oazise öwürýän faktorlygyndan, ýeriň ähli janly zatlaryny ýok edýän faktora öwrülýär.

Şeýlelikde, häzirki wagta tebigaty peýdalanmak meselesi diňe töwerekdäki gurşawyň hapalanmak meselesi bolman, eýsem ol adamlaryň tebigata täsirini aňly-düşünjeli, maksadalaýyk, özara baglanyşkly prosesse öwürmek meselesine, ýagny ykdysady meselä öwrülendir.

#### 4. Dersiň obýekti, predmeti, usullary hem-de wezipeleri

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti - ykdysady ylym bolmak bilen jemgyýet bilen tebigatyň özara täsiriniň geçişiniň prosesslerini we netijelerini ykdysadyýetiň nykdaý-nazaryndan we ykdysady usullar bilen öwrenýär, şeýle hem tebigaty reželi peýdalanmagy planlaşdyrmaga esas bolup durýar.

Ýaňy ýakynlarda hem adamyň hojalyk işi diňe aýry-aýry tebigy baýlyklaryň sanynyň üýtgemegine täsir edýärdi. Ylmy tehniki özgertmeleriň döwri bolan häzirki wagtda bu ýagdaý çürt-kesik üýtgetdi. Barha köp tebigy baýlyklar we tebigy obýektler hojalyk dolanşygyna goşulýar, gurşap alýan töwerege antropogen faktorlaryň täsiriniň önjeýli ösüşi artýar.

Şeýlelikde, haýwanlaryň, ösümlikleriň ep-eslisi howp astyna düşdi, tebigy obýektler adamlaryň täsirine çydam edip bilmeýärler. Adam işiniň möçberi tebigy geologik prosessleriň derejesine ýetdi. Landşaftlary üýtgedýän işler giňden alynyp barylýar (tarp ýerleri özleşdirmek, çöllerde kanal çekmek, batgalyklary guratmak we ş.m.). Şu şertlerde, haçanda öndüriji



güýçleri oýlanşykly ýerleşdirmek we mundan beýläk ösdürmek meselelerini çözmek gerek bolan ýagdaýda, tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti ylmy in wajyp ylmlaryň birine öwrüldi.

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetiniň obýekti dürli ululykdaky we derejedäki ekologiki-ykdysady ulgamlarydyr. Ekologiki-yksysady ulgam diýip ykdysadyýet bilen tebigatyň integrasiýalaşmagyna (birleşmegine, bütewleşmegine) aýdylýar. Ol jemgyýetçilik önümçilik bilen tebigatdaky tebigy prosessleriň özara arabaglanşykly we özara şertleşikli hereketde bolýanlygyny aňladýar.

Ylym hökmünde tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetiniň predmeti tebigy baýlyklaryň gaýtadan işlenilýän prosesinde döreýän ekologiki-ykdysady gatnaşyklary öwrenmeklikdir.

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti birnäçe ylmlar bilen baglanşyklydyr. Olar: ykdysady nazaryetiň esaslary, halk hojalygyny planlaşdyrmak, pudaklaýyn ykdysadyýetler, durmuş we ykdysady geografiýa, şeýle hem birnäçe tebigy we tehniki ylmlardyr (fiziki geografiýa, ekologiki tehnologiýa).

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetiniň beýleki tebigaty öwrenýän ylmlardan aýratynlygy onuň öz obýektini ykdysady-ekologik nukdaý nazardan öwrenýänligidir.

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetiniň esasy wezipeleri aşakdakylardyr:

- adamlar üçün amatly ýaşaýyş we iş şertlerini döretmek;
- durnukly energetika we çig mal bazasyna esaslanyp maddy nygmatlary öndürmek

netijesinde halkyň isleglerini kanagatlandyrmak;

- tebigy baýlyklary has doly, köp taraplaýyn ulanmaklyga, önümçilikde we sarp edilişde galyndylary gaýtadan dolanşyga goşmaklyga gönükdirilen çäreleri işläp düzmeklik, galyndysyz we az galyndyly tehnologiýany döretmeklik, olary ykdysady taýdan esaslandyrmak;
- tebigaty peýdalanmaklygy hojalyk hasaplaşygyna geçirmekligiň esaslaryny işläp düzmeklik.
- jemgyýet bilen tebigatyň özara gatnaşyklaryny geljekki nesliň bähbitlerinie laýyk getirmek meselelerini işläp taýýarlamak.

Tebigaty peýdalanmaklyk -bu jemgyýet bilen tebigy gurşawyň özara täsiriniň esasy görnüşi bolmak bilen jemgyýetçilik önümçiliginiň, ilatyň we töwerekdäki gurşawyň arasyndaky köp taraply gatnaşyklardyr. Bu gatnaşyklar aňly görnüşli önümçilik gatnaşyklarynyň ulgamy bolup, ykdysadyýet bilen tebigy gurşawyň jemgyýetçilik önümçilik prosesinde özara täsiriniň düýp manysyny açyp görkezýär. Bu düşünjäniň maddy mazmuny-adamzadyň jemgyýetçilik önümçilik prosesinde tebigy baýlyklary gözläp tapmak, gös-göni ulanmak, gaýtadan dikeltmek we goramak boýunça alyp barýan işlerini aňladýar. Tebigaty peýdalanmagyň, rejeli we rejesiz görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar.

Tebigaty rejeli peýdalanmaklyk diýip hojalygyň geljegini hasaba alyp ilatyň saglygyny saklamak maksady bilen tebigy baýlyklary we şertleri tygşytly ulanmagy, aýawly saklamagy we gaýtadan dikeltmegi üpjün edýän, ýokary ykdysady netijeli iş kadasynyň



hereket etmegine aýdylýar. Tebigaty reželi peýdalanmaklyk - tebigy ýagdaýy, ekologiki gatnaşyklary we olaryň özara baglanyşygyny anyk öwrenmekligi talap edýär.

Tebigaty rejesiz peýdalanmak - bu tebigata diňe talap edijilikli garaýyş bolup, ondan barha köp maddy eşretleri almaklyga çalyşmakdyr. Tebigaty beýle peýdalanmaklyk ekologiki deňagramlylygyň bozulmagyna, tebigy baýlyklaryň azalmagyna, şeýle hem töwerekdäki gurşawyň hapalanmagyna getirýär. Netijede käbir sebitlerde ekologiki we ekologiki-ykdysady krizis döreýär.

Ekologiki krizis diýip, tebigy we antropogen faktorlaryň netijesinde töwerekdäki gurşawyň ýaramazlaşyp, adamyň saglygyna, hatda onuň ýaşamagyna howp abanmagyna aýdylýar. Ekologiki ykdysady krizis diýip ýurduň ýa-da sebitiň ykdysady ösüşi bilen tebigatyň deňagramlylygyny saklamak talabynyň arasyndaky gatnaşygyň ýitileşmegine aýdylýar. Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti dersiniň esasy maksady dünýäniň we aýry-aýry sebitleriň ekologiki-ykdysady meselelerini öwrenmeklikdir.

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti öz derňew işlerinde dialektiki taryhy, ulgamlaryň, normatiw, balans we beýleki usullary giňden ulanýar. Dialektiki usulyň esasynda dersniň derňew işlerini hemme taraplaýyn seretmeklik, ýagny hem ösüşde hem-de öz hereketinde döremegiň we gapma-garşylygyň üsti bilen aýdyňlaşdyrmak gerekdir. Gapma-garşylyk ösüşiň esasy çeşmesidir. Akyl ýetirmäniň ähliumumy usuly bolup materialistik dialektika hyzmat edýär. Akyl ýetiriş nazaryete tejribäniň girizilmegi bolsa dialektiki usulyň tutanýerliligini görkezýär. Biz muny görkezmek bilen

hojalygy tejribe tarapdan öwrenmän, tebigy baýlyklary üznüksiz öndürmegiň ýokary ylmy tejribelerini umumylaşdyrman, tebigaty goraýan jemgyýet önümçiligini ösdürmegiň öndebaryjy usullaryny aýan etmän, tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti özleşdirmegiň mümkin dälidigini nygtaýars.

Ulgamlaryň derňew usuly tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetiniň wajyp usullarynyň biri bolup, özüne şu aşakdaky birnäçe bölümleri alýar: içki gatnaşygyň we baglanyşygyň hem-de ekologiki-ykdysady ulgam bilen töwerekdäki gurşawyň arasyndaky gatnaşyklaryň jemini; ekologiki-ykdysady ulgamyň wezipesini amala aşyrmagy; şol bölümleriň arasyndaky bolup geýän üýtgeşmeleri we gatnaşyk häsiýetleri kesgitlemegi. Ulgamlaryň usulyň tejribe tarapdan amala aşyrylyşyna mysal edip maksatly toplumlaýyn meýilnamalaryň işläp taýýarlanylmagyny hem-de tebigy baýlyklary üznüksiz öndürmegiň meselelerini ulgamlaryň analizlenilmegini görkezmek bolar.

Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetiniň derňew işlerinde aýratyn orun norma görkeziji usula, has takygy, ekologiki normatiwlaryň ulanylyşyna degişlidir (konsentrasiýanyň hem-de zyňyndylaryň çäklendirilen mümkinçiligi, goraghanalaryň we gök zolaklaryň möçberi we ş.m.). Bu usulyň esasy maksady - biosfera düşmeli antropogen agramyň obýektiw araçägin kesgitlemek. Dersde başgada normatiw usulyň birnäçe görnüşleri diňden ulnylýar. Mysal üçün, tebigy baýlyklary ulanmagyň (tokaý çapmagyň hasaby), galyndylaryň normasy, tebigaty goramakda ulanylýan goýumlaryň ykdysady netijesi we ş.m. Umuman, zerur normatiw esassyz tebigaty peýdalanmagyň hojalyk



mehanizmini hem-de höweslendiriji we dolandyryjy ulgamlaryny kämilleşdirmek mümkin däldir.

Şolar bilen birlikde tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýetinde ykdysady-matemetika, statistika, analitiki deňeşdiriş we beýleki usullar hem ulanylýar.

## **Tema 2. Tebigaty peýdalanmagyň kanuna laýyklyklary we olary kesgitleýän prinsipleri**

1. Tebigy baýlyklar barada düşünje. Çägiň tebigy baýlyk mümkinçiligi.
2. Hojalygyň çäkleyin guralşyna tebigy baýlyklaryň täsiri.
3. Tebigaty peýdalanmagyň kanunalaýyklyklary we olary kesgitleýän prinsipler.

### **1. Tebigy baýlyklar barada düşünje. Çägiň tebigy baýlyk mümkinçiligi**

Jemgyýetçilik önümçiliginde adamlaryň maddy we medeni isleglerini kanagatlandyrmak üçin ulanylýan eşretlere – tebigy baýlyklar diýilýär. Tebigy baýlyklar, bir tarapdan, gurşawyň bir bölegi; beýleki tarapdan bolsa jemgyýetçilik önümçiligiň maddy-tehniki esasyň düzümi bölegi bolup durýar. Tebigy baýlyklar litosferanyň, gidrosferanyň we atmosferanyň bölekleri, ýagny gazylyp alynýan peýdaly zatlar, toprak, derýalar we köller, ösümlik hem-de haýwanat dünýäsi we beýlekiler degişlidir.

Tebigy şertler, baýlyklara garanynda has giň düşünje bolup, ol tebigy baýlyklaryň adaty-taryhy esasy bolup durýar. Tebigy şertlere gün şöhlesi, geografiki ýerleşiş, ýer üsti, ýer asty ýylylyk degişlidir. Tebigatdan peýdalanmak prosessiniň giňelmegine we çuňlaşmagyna

görä, tebigy şertleriň köp görnüşleri baýlyk derejesine geçýär. Şol sebäpli, tebigy şertler bilen tebigy baýlyklaryň arasyndaky tapawudy aýdyň diňe çig-mal, ýangyç we ş.m. zatlar hökmünde garamaklyk nädogry we juda çäkli.

Tebigy şertler we baýlyklar özüniň fiziki ýa-da himiki düzümi bilen tapawutlanman, eýsem ynsan jemgyýetine bolan özara baglanyşygy esasynda tapawutlanýar. Şol bir wagtyň özünde käbir bölekleri jemgyýete diňe baýlyk bolsa (gazylyp alynýan peýdaly zatlar), beýlekiler şert (ýer togalagy –ýaşayyş giňişligi höküminde), käbir bölekler bolsa bir wagtda hem baýlyk, hem şert bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin, tebigy bölekleri iki topara, ýagny, şertlere we baýlyklara bölmeklik belli bir derejede oňnositel we taryhy durnyksyzdyr. N.P. Federenko we N.F.Reýmers tebigy eşretleri adaty bolan şertlere we baýlyklara bölmekligi ret edýär. Daşary ýurtlaryň ylmy edebiýatларында hem tebigy bölekleri iki topara, ýagny, şertlere we baýlyklara bölmeýärler. Şonuň üçin biz hem mundan beýläk diňe “tebigy baýlyk” düşünjesini ulanarys.

Tebigy baýlyklary hojalykda ulanyş ugry we görnüşleri boýunça birnäçe toparlara bölmek bolar: ýerleşýän ýeri we çeşmesi; tükeniklik tizligi; özüni dikeldiş we ösdürüp ýetişdirmiş mümkinçiligi; üstüni ýetirmek we başgabaýlyklar bilen çalsyp bolmak mümkinçiligi boýunça.

Tebigy baýlyklaryň ýerleşýän ýeri we çeşmesi boýunça şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar:

- Energetiki baýlyklar
- Atmosferanyň gaz baýlyklary
- Toprak –ýer baýlyklary



- Mineral baýlyklar
- Klimatik baýlyklar
- Ösümlük baýlyklary
- Haýwanat dünýäsiniň baýlyklary
- Rekreasion baýlyklar
- Öwreniş - maglumat baýlyklary
- Giňişlik we wagt baýlyklary

Baýlyklaryň görnüşlerini öz gezeginde iki sany uly topara bölmek bolar: Tükenikli we tükeniksiz. Önümçilikde näçe peýdalanylsada mukdary azalmaýan baýlyklara – tükeniksiz baýlyklar diýilýär. Tükeniksizlere: giňişlik baýlyklary, ýagny kosmiki baýlyklar (gün şöhlesi, daşgyn we gaýtgyň energiýalary) degişlidir. Köp halatlarda şu topara suwy hem-de atmosferanyň gaz baýlyklaryny hem goşýarlar. Emma, suw we howa baýlyklarynyň antropogen täsirler netijesinde ýokary derejede hapalanmagy, hiliniň, ýaramazlaşmagy bolup geçýär. Häzirki wagtda içilýän suw baýlyklarynyň azalýanlygy düýpli we hakykat. Diýmek, baýlyklaryň tükeniksizligi baýlyk jähtden däl-de, fiziki esasdandyr. Önümçilikde yzygiderli peýdalanylmagy netijesinde mukdary gutarýan baýlyklara – tükenikli baýlyklar diýilýär. Tükenikli baýlyklara gazylyp alynýan peýdaly zatlar, tokaý baýlyklary, haýwanat dünýäsi degişlidir.

Tükenikli baýlyklar öz gezeginde dikeldip bolýan we dikeldip bolmaýan toparlara bölünýärler. Dikeldip bolmaýanlara - gazylyp alynýan peýdaly zatlar, ýagny mineral çig-mal baýlyklary degişlidir. Jemgyýet olary tebigatdan köp möçberde alyar, emma şu baýlyklaryň täzeden döremegi, dikeldilmegi üçin hiç zat edip bilmeýär. Şonuň üçin hem bu

baýlyklaryň mukdary ýyl-ýyldan azalýar. Dikeldip bolmaýan baýlyklary diňe bir gezek ulanylyp bolýar (gaýtadan işlenilmeli çig mallary hasaba alsaň) we olaryň mukdary çäkli hem-de öwezini doldurmak mümkin däl. Şonuň üçin bu baýlyklar tygşytly sarp edilmäge, doly ulanylmaga, gazylyp alynýan we gaýtadan işlenilýän wagtynda ýitginiň önüni almaklyga aýratyn hem mätädir. Baýlyklaryň käbir görnüşlerini dikeltmek mümkin. Dikeldip bolýan baýlyklar diýlip, peýdalanylan baýlyk bellik bir wagt geçenden soň, görülen çäreleriň netijesinde ýene-de önki kaddyna çenli dikeldip bolmak prosessine aýdylýar. Muňa mysal edip tokaý, toprak baýlyklaryny we haýwanat dünýäsini görkezmek bolar. Tokaý kesilenden soň, onuň ýerine täzeden agaç ekip, ýene tokaý ýetişdirip bolýar. Topragyň mesligini ýokarlandyrmak üçin oňa dökün dökmele ýa-da dogry ekin dolanyşygyny geçirmeli bolýar. Şol çäreleriň netijesinde arýklyk topragyň hasyllygyny ýokarlandyryp bolýar. Umuman toprak, tokaý baýlyklaryny, haýwanat dünýäsini täzeden dikeldip bolýar. Rejesiz, bisarpa, esasan hem wagsyçylykly peýdalanylan ýagdaýynda dikeldip bolýan baýlyklar özläriniň öndümliligini ýitirýär. Yöne şol baýlyklary dikeltmek we öndümliligini artdyrmak üçin uzak wagt we uly serişde sarp etmeli bolýar.

Baýlyklary çalsyp bolýan we çalsyp bolmaýan toparlara hem bölmek bolar. Çalsyp bolýan baýlyklara energiýanyň, ýangyjyň, çig mallaryň dürli görnüşleri degişlidir. Şol baýlyklaryň ýerleşýän ýerleriniň we mukdarynyň azlygy, köp halatlarda özleşdirmeklik kyn we gymmat düşýänligi sebäpli, täze baýlyklar we materiallar bilen çalsylýar. Mysal üçin, demir





magdanlary-plastiki massalar bilen çalşylar. Çalşyp bolmaýan baýlyka howa degişlidir.

“Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti we öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi” dersinde “Tebigy baýlyk mümkinçilikleri” diýen düşüňjä düş gelýäris. “Tebigy - baýlyk mümkinçiligi” diýmek näme we ol giňeldilen üznüksiz önümçilikde nähili orun tutýar? Jemgyýetiň häzirki zaman tehniki we durmuş-ykdysady mümkinçiliginde hojalyk işinde anyk ulanyp boljak tebigy baýlyklaryň jemine – tebigy baýlyk mümkinçiligi diýilýär. Tebigy baýlyk mümkinçiligi diýlende tebigy baýlyklaryň ekologiki häsiýetnamasyna hem düşünmeli. Tebigy bölekleriň jemi we olaryň ekologiki häsiýetnamasy bolmasa, aýry çäkleriň hojalygynyň geljekgi ösüşi mümkin däldir. Ýurduň geografiki çägendäki ykdysady baha kesilen tebigy baýlyk mümkinçiligi döwletiň milli baýlygynyň düzümine girýär. Bazar ykdysady gatnaşyklaryna geçmeklik tebigy – baýlyk mümkinçiligi ulanmagyň täze usullaryny, ýagny toplumlaýyn esasyda önümçilik, ylmy-tehniki, guramaçylyk we durmuş ykdysady ugurlaryň utgaşmagyny talap edýär. Şunuň ýaly ugur, tebigy baýlyk mümkinçiligiň uly toplumly ýerlerinde hojalygy çäkleýin guramagyň ösen görnüşleriniň (çäk-önümçilik toplumu) döremeginiň we ösmeginiň zerurlygyny şertlendirýär.

## 2. Hojalygyň çäkleýin guralysyna tebigy baýlyklaryň täsiri

Tebigy baýlyklar-hojalygy çäkleýin guramaklyga we ykdysadyýeti ösdürmeklige täsir edýän esasy faktorlaryň biridir. Önümçiligiň ösüş depgininiň we

adamlaryň maddy hal – ýagdaýy köp halatlarda ýeriň tebigy häsiýetine, topragyn hasyllygyna, klimatyň ösümlik we haýwanat dünýäsiniň aýratynlyklaryna, suw we ýer asty baýlyklaryň üpjünçiligine baglydyr. Tebigy baýlyklar milli baýlygy döretmek üçin zerur jemgyýetçilik zähmetiniň sarp edilişine täsir edýär. Ýurtda çig malyň we ýangyçyň bolmagy we olaryň amatly ýerleşmekligi önümçilik çykdaýjylaryny peseldýär, tebigy baýlyklaryň ýok, ýeterlik däl ýa-da hili pes şertlerinde zähmetiň sarp edilişi ýokarlanýar. Ýagny, mes toprakda, hili pes toprakda alynýan hasyla görä az zähmet sarp edilýär. Belli bir çäklerde tebigy baýlyklaryň önümçiligi ösdürmeklik bilen utgaşmagy uly ykdysady netije berýär. Mysal üçin, tebigy baýlyklaryň özleşdirilip başlanmagy bilen birnäçe ýurtlaryň ykdysady ýagdaýy çalt üýtgedi. Uly nebit ojaklarynyň açylmagy netijesinde Ýakyn Gündogar ýurtlarynda-Saud Arabystynda, Kuweýtde, Birleşen Arap Emiratlarynda önümçiligi ösdürmeklige we halkyň hal-ýagdaýyny gowylandyrmaklyga amatly şert dörettdi. Nebit öjaklarynyň özleşdirilip başlanmagy netijesinde Beýik Britaniýanyň, Norwegiýanyň, Niderlandiýanyň, Meksikanyň ykdysady kuwwaty ep-esli güýçlendi we ösüş geljegi gowulandy.

Diňe gazylyp alynýan peýdaly zatlar däl, eýsem tebigy baýlyklaryň her bir görnüşi halk hojalygyny ösdürmekde öz degişli ornuny tutýar. Önümçiligi çäkleýin guramakda giňişlik faktory hem aýratyn orun tutýar. Çägiň geografik ýerleşşi, hojalyk taýdan özleşdiriliş derejesi kärhanalary ýerleşdirmekde uly orun oýnaýar. Eger-de çäk we tebigy şertler amatly bolsa, onda önümiň düşýän gymmatynyň aşaklamagyna, amatsyz bolsa, onuň ýokarlanmagyna getirýär. Aýry



çäkleriň çylşyrymly ýer üsti şertlerinde ýerleşmegi ulag kommunikasiýalaryny we suwaryş ulgamlaryny guramak, meliorasiýa çärelerini amala aşyrmak we ilatly ýerleri abadanlaşdyrmak ägirt köp düýpli maýa goýumlaryny talap edýär. Halk hojalyk pudaklarynyň erleşişine, olaryň ýöriteleşişine, ilatyň ýaşaýyş durmuşyna, saglygyna klimat baýlygyhem belli bir derejede täsir edýär. Tebigy baýlyklar, köp halatlarda, aýry çäkleriň hojalygynda önümçiligiň ýa-da önümçilik däl sferanyň belli bir ugurlaryny ösdürmeklige öz täsirini ýetirýär. Ýagny, amatly klimat,täsin tebigy obýektler, Fransiýada, Şweýsariýada, Italiýada, Ispaniýada syýasatyň we dynç alyşyň ösmegine mümkinçilik dörettdi. Ter otlaryň giň ýaýramagy Germaniýanyň, Niderlandiýanyň, Litwanyň, Ukrainanyň süýde ýöriteleşen maldarçylygy ösdürmekligine mümkinçilik berdi. Şöhläniň ýokary derejede düşmegi netijesinde Türkmenistan, Özbekistan ýylylygy ösýän ekerançylyga ýöriteleşýär. Umuman tebigat önümçiligiň belli bir ugurlaryny ösdürmeklige şertleri we mümkinçilikleri döredýär. Şol mümkinçilikleri amala aşyrmaklygy ýurdyň durmuş-ykdysady syýasaty kesgitleýär

Şol bir wagtyň özinde baýlyklaryň ýok ýa-da ýeterlik däl çäklerinde önümçiligi ösdürmeklik üçin amatly şert ýok diýip bolmaz. Ylmy -tehniki progressiň we halkara zähmet bölünişiginiň ösmegi bilen tebigy baýlyklaryň yetmezçilik edýän çäklerinde hem käbir ýurtlar durmuş-ykdysady ýagdaýyny tiz wagtda ýokary derejä ýetirdi. Mysal üçin Ýaponiýada, Günorta Koreýada, Singapurda gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň wajyp görnüşleriniň iri ojaklarynyň ýoklugynyň, işläp bejermäge ýaramaly ýerleriň az bolmagynyň garşysyna, şol ýurtlaryň arzan usyllar

bilen çig mallary we ýangyjy daşamaga amatly ykdysady-geografik ýerleşiş, aram-aram klimaty we ilatyň zähmetsöýerligi durýar.

Umuman, tebigy baýlyklaryň barlygy ýa-da ýöklygy önüm öndürmeklige edilýän zähmet harajadyna düpli täsir edip biler. Her bir ýurtda tebigy baýlyklaryň toplum bolup ýerleşmegi uly ykdysady netije berýär. Mysal üçin, aýry döwletde gara metallurgiýa önümçiligini guramak üçin diňe demir magdanlarynyň gory ýeterlikli bolman, eýsem marganes, hrom, kokslandýan kömrüň gorlary hem wajypdyr. Eger şol baýlyklar biri-birine golaý ýerleşen bolsa, onda ol has hem uly amatlylykdyr. Ylmy-tehniki progressiň ösmegine, emeli materiallaryň uly möçberde öndürilmegine we ulanylmagyna garamazdan tebigy baýlyk faktoryň ykdysady ähmiýeti artýar. Tebigy baýlyklar halk hojalygyň çäkleýin guralysyna düýpli, aýry bölekleri bolsa anyk çäkleriň belli bir önümçilige ýöriteleşmegine aýgytlaýjy täsirini ýetirýär.

### 3. Tebigaty peýdalanmagyň kanunalaýyklyklary we olary kesgitleýän prinsipler

Tebigaty peýdalanmak ulgamynda kanunalaýyklyklaryň iki görnüş, tapawutlanýar. Onuň birinjisine ähli umumy kanunalaýyklyk degişli bolup, ol jemgyýet bilen tebigatyň arasyndaky iň düýpli we durnukly prosesleriň gatnaşyklaryny görkezýär. Ikinjisine, durmuş-ykdysady formasiýalaryň önümçilik gatnaşyklary bilen çäklenýän mahsuslyk kanunalaýyklyklary degişlidir. Tebigaty peýdalanmagyň ähli umumy kanunalaýyklygy



dialektikanyň kanunlaryna daýanmak bilen tebigy baýlyklary üzniksiz öndürmegiň maddy we ykdysady taraplaryny öz içine alýar. Onuň maddy tarapyňyň mazmunyny-herketiň esasy kanuny bolan energiýanyň saklanmak we üýtgetmek kanuny kesgitleýär. Belli bolşy ýaly öz-özüni gaýtadan döretmek we özgertmek wezipesini tebigatdaky janly organizmler ýerine ýetirýär. Olar gün energiýasyny kabul edip, ony himiki maddalara öwürmek bilen, tebigatdaky janly we jansyz bölekleri döredýär. Tebigatda janly organizmleriň döremeginiň esasy sebäbi biosferadaky energetiki proseslerdir. Tebigatyň energetiki faktorlary bolan gün energiýasy, grawitasiýa güýji, tektoniki güýçler, biogen energiýa (fotosintez, hemosintez, haýwanlaryň iýmiti turşadyş we ozleşdiriş energiýasy, biologik massalaryň köpelmegi we önümliligi) geologik şkala boýunça ösmek bilen 4-5 mlrd. ýylyň dowamynda tebigy gursawy we biologiki görnüş bolan adamy döretdi.

Jemgyýetçilik önümçiliginiň döremegi tebigaty özgerdiji täze faktoryň - dünýä industriýasynyň döremegine getirdi. Bu faktor taryhy şkala boýunça ösmek bilen her 12-15 ýylda öz kuwwatyny iki esse artdyrýar. Şu ýagdaýy nazara almak bilen jemgyýet bilen tebigatyň arasyndaky alyş-çalyş, jemgyýetiň tebigy baýlyklara bolan islegini kanagatlandyrmak we adamzadyň ýaşaýyş şertlerini saklamak ýaly şertleri göz önüne tutmak bilen, oňlanşykly alnyp barylmalýdyr. Şeýlelikde ykdysadyýetiň ösüşi töwerekdäki gurşawyň, ilkinji nobatda bolsa, janly tebigatyň ýagdaýyna bagly bolmalýdyr.

Tebigaty peýdalanmaklygyň esasy tarapyňyň ykdysadyýet bolýandygyna görä, ähli umumy

kanunalaýyklygynyň düýp özenini umumu ykdysady kanun bolan, wagty tygşytlamak kanuny kesgitleýär. Energiýanyň saklanmak we üýtgemek kanunynyň täsiri netijesinde tebigaty peýdalanmagyň ähli umumy kanuny tebigaty goramak zähmetiniň öndürjiliginiň ösmek kanunalaýyklygyna öwrülýär.

Tebigaty peýdalanmagyň ähli umumy kanunalaýyklygyny aşakdaky esasy prinsipler kesgitleýär:

1. Tebigatyň agdyklyk prinsipi. Jemgyýet bilen tebigata dialektiki bütewlik häsietlidir, emma olar hil tarapdan biri-birine garşydyr. Olaryň ikisem maddy dünýäniň obektiv kanunlaryna daýanyp ösýärler. Sol bir wagtyň özünde olaryň özboluşly ösüş aýratynlyklary bar, ýagny biri tebigatyň beýlekisi bolsa jemgietniň kanunlary esasynda ösýär. Muňa garamazdan jemgyýet elmydama tebigata daýanmalýdyr. Tebigatsyz adamyň durmuşy we zähmeti akyla sygmajak zatdyr. Adam bir wagtyň özünde tebigy we durmuş emele gelşli bolup durýar. Şonuň üçin oňa biodurmuş organizim hökmünde garalýar. Emma adamyň biologik we durmuş bütewligi üçin jemgyýet tebigatyň bir bölegi diýip bilmeris. Diňe jemgyýet-tebigat superulgam biodurmuş emele gelişli diýip aýtmak bolar. Bu iki ulgam galtaşýan bolsalar-da, biri beýlekisine girýän däl. Olaryň esasy mazmuny bilelikde ylalaşykly hereket etmekdir. Tebigat bilen aragatnaşygy bozmazlyk üçin jemgyýet bu bütewiligi göz önünde tutmalýdyr, bu bolsa jemgyýetiň tebigata täsirini, tebigatyň kanunlaryny hasaba almak bilen amala aşyrylmalydygyny kesgitleýär. Başgaça aýdanymyzda jemgyýet bilen tebigatyň ozara täsiriniň möhüm prinsipi – tebigatyň agdyklyk prinsipidir.



2. Tebigaty jemgyýetiň bähbidine laýyk ozgertmek prinsipi. Bu prinsip tebigaty peýdalanmakda jemgyýetiň talabyny elmydama aýry-aýry pudaklaryň we etraplaryň bähbidinden ýokarda goýmaklygy göz önünde tutýar. Şeýle hem bu prinsip tebigy baýlyklara jemgyýetiň adyndan döwletiň eýeçilik etmegini şertlendirýär.

3. Önümçiligi ekologiýalaşdyrmak prinsipi. Bu prinsip ekologik sferada tehnologiýany kämilleşdirmeginiň maddy önümçiligi guramagyň zähmetiň netijeliligini artdyrmagyň hasabyna tebigy baýlyklary giňeldilen ýagdaýda dikeltmegi aňladýar. Önümçiligi ekologiýalaşdyrmagyň aşakdaky ugurlaryny görkezmek bolar:

- a) ekologiki ulgamlary saklamak we dikeltmek;
- b) tebigy resuslary gazyp almagyň önde baryjy tehnologiýalaryny ornaşdyrmak;
- c) maddy resuslary rejeli peýdalanmak;
- d) galyndysyz we az galyndyly önümçilikleri döretmek we ornaşdyrmak;
- e) goraghanalary, zakaznikleri we beýleki tebigatyň goralýan çäklerini giňeltmek;
- f) önümçiligi ekologiýa laýyk gelýän ýagdaýda ýerleşdirmek;
- g) töwerekdäki gurşawyň hapalanmagyny azaltmak we ýok etmek.

Oň belläp geçişimiz ýaly, jemgyýet bilen tebigatyň özara täsirliigi, hem tebigatyň, hem jemgyýetiň kanunlaryna tabyn bolýarlar. Bu özara täsirliigiň ilkinji we ýeketäk şertiň jemgyýet bilen tebigatyň bütweligidir. Ol bolsa, tebigatyň kanunlary tarapyndan kesgitlenýär hem-de

tebigaty peýdalanmagyň ähliumumy prinsiplerinde beýan edilýär. Jemgyýet bilen tebigatyň özara täsirliiginiň mazmuny we netijeliligi her bir formasiýanyň tebigaty peýdalanmagyň kanunalaýyklyklaryny we prinsiplerini kesgitleýän ykdysady kanunlara baglydyr. Şonuň üçin tebigaty peýdalanmagyň şeýle kanunalaýyklyklary we prinsipleri ol ýa-da beýleki formasiýa degişli, ýagny mahsus diýilýär.

Häzirki wagtda biziň ýurdumuza tebigaty peýdalanmagyň mahsuslyk kanunalaýyklaryndan ikisi tapawutlanýar: tebigy baýlyklaryň jemgyýete peýdalylygyny ýokarlandyrmak we tebigy baýlyklary giňeldilen üznüksüz öndürmek.

Tebigy baýlyklaryň jemgyýete peýdalylygyny ýokarlandyrmak kanunalaýyklygy tebigy baýlyklary jemgyýet üçin has peýdaly (ýaramly) ulanmaklygy göz önünde tutýar. Ol jemgyýetiň tebigy baýlyklara bolan islegini kanagatlandyrmak bilen gös-göni baglanşyklydyr. Jemgyýetiň tebigy baýlyklar bilen üpjünçiligi näçe ýokary bolsa, tebigaty peýdalanmagyň netijeliligi hem şonça ýokarydyr. Tebigy baýlyklary dikeltmeklige sarp edilen jemgyýetçilik zähmetiň netijeliligi, tebigaty ulanmagyň jemgyýet üçin peýdalylygynyň san ölçegidir.

Bu kanunalaýyklygyň amala aşyrylmagy birnäçe ekologik talaplarynyň ýerine ýetirilmegini şertlendirýär. Olar aşakdakylardyr:

- a) gazyp alýan pudaklaryň ösüş depgini, maddy önümçiligiň ösüş depgininden pes bolmalydyr;
- b) Çig maly aýawly ulanmagyň hasabyna işläp bejeryän senagatyn ösüş depgini



gazyp alýan pudaklaryň ösüş depgininden ýokary bolmalydyr;

c) Galyndysyz, az galyndyly önümçiliklerin, şeýle hem tebigaty gorajy enjamlary öndürmekligiň ösüş depgini tebigaty hapalaýan pudaklaryň ösüş depgininden ýokary bolmalydyr;

d) Tebigaty dikeldiji pudaklaryň ösüş depgini gazyp alýan pudaklaryň ösüş depgininden pes bolmaly däldir;

e) Tebigaty goramaklyga goýberilýän maýa goýumlaryň ösüş depgini maddy önümçilige goýberilýän maýa goýumlaryň ösüş depgininden ýokary bolmaly.

Tebigy baýlyklary giňeldilen üznüksiz öndürmek kanunalaýyklygy. Bu kanunalaýyklyk tebigaty dikeltmegi, ýagny agaçlary ekmekligiň, ýerleri dikeltmegiň we ş.m. möçberini artdyrmaklygy, tebigy çig mallary dürli taraplaýyn doly ulanmaklygy we töwerekdäki gurşawy goramaklygy göz önünde tutýar:

a) Ylymlyk prinsipi-tebigaty peýdalanmaklygyn tebigatyn ösüşiniň obektiv kanunlaryny, şeýle hem jemgyýetiň, ylmyň we tehnikaýyň gazananlaryny çuňňň öwrenmekligi;

b) Amatlylyk prinsipi - ekologiki talaplary hasaba almak bilen tebigaty peýdalanmagyň we dikeltmegiň iň netijeli görnüşini saýlap almaklygy;

c) Sebitleýin prinsipi- tebigaty peýdalanmagy aýry-aýry çäkleriň özboluşly tebigy we ykdysady şertlerini, ösüş geljegini göz önünde tutmak bilen alnyp barylmagyny;

d) Komplekslilik prinsipi - tebigy çig mallary aýawly we doly ulanmaklygy, galyndysyz we az galyndyly tehnologiýany önümçilige ornaşdyrmaklygy;

e) Töleglilik prinsipi-tebigy baýlyklary peýdalanmagyň öweziniň doldurylmagyny, olaryň tygşytlanylmagyny, tebigatyň netijeli peýdalanylmagyny höweslendirmegi göz önünde tutýar.

### **Tema 3 : Tebigy baýlyklary hasaba almak we olara ykdysady taýdan baha bermek**

1. Tebigy baýlyklary hasaba almaklygyň maksady we wezipeleri.

2. Tebigy baýlyklary hasaba almagyň görnüşleri.

3. Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermegiň zerurlygy we esaslary.

4. Tebigy baýlyklaryň aýry-aýry wezipelerine ykdysady baha bermegiň aýratynlyklary

#### **1. Tebigy baýlyklary hasaba almaklygyň maksady we wezipeleri**

Tebigy baýlyklary hasaba almak diýip, olaryň dürli görnüşlerini we tebigy toplumlaryny hasaba almaklyga, olaryň ýagdaýyna we ulanyşyna (galyndylary hem goşmak bilen) baha bermeklige aýdylýar. Tebigy baýlyklary hasaba almaklyk halk hojalygyndaky tebigat-önümçilik aragatnaşyklaryny tertibe salmak we ol gatnaşyklary ösdürmeklige amatly şertler döretmek maksatlary üçin ilkinji maglumatlary ýygnamak niýeti bilen geçirilýär.

Tebigy baýlyklar baradaky maglumatlar aşadaky işler üçin hyzmat edýär

a) Çägiň tebigy baýlyklaryna baha bermäge we olar bilen üpjünçiligini kesgitlemäge;



- b) Tebigy baýlyklaryň ösüşine we olaryň ulanylşyna derňew etmäge;
- c) Adamlaryň hojalyk işiniň tebigy baýlyklara edýän täsirine baha bermäge;
- d) Tebigy baýlyklaryň ýagdaýyny, olaryň ulanylşyny we gaýtadan dikeldilşini uzak möhletleýin çaklamaga we planlaşdyrmaga;
- e) Halk hojalygynyň, onuň pudakara we çäkleýin toplumlaryny we pudaklaryny ýerleşdirmegi tehniki-ykdysady tarapdan esaslandyrmaga;
- f) Tebigy baýlyklaryny ulanýan we gaýtadan dikeldýän kärhanalaryň taslamalaryny düzmäge.

Tebigy baýlyklary hasaba almaklygyň iki görnüşü bar. Birinjisi, döwlet tarapyndan, tutuş ýurt boýunça bir wagtda geçirilýär. Ikinjisi aýry-aýry kärhanalar, guramalar tarapyndan doly, jikme-jik geçirilýär.

Tebigy baýlyklaryň döwlet tarapyndan hasaba alnyşy wagtal-wagtal geçirilip, uzak möhletleýin maksatnamalaryň, çaklamalaryň düzülýän döwürlerine gabat getirilýär. Ol görkezijileriň ýeke-täk ulgamy boýunça geçirilýär. Görkezijileriň ulgamy her bir tebigy baýlygyň aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen işlenip düzülýär.

Hasaba almaklyk ýataklar (känler), bölekler, peýdalanyjy kärhanalar we dolandyryş welatlar, etraplar boýunça alnyp barylýar. Şeýlelikde baýlyklaryň çäk boýunça ýerleşşi barada maglumat alynýar.

Döwlet hasaba alnyşyna ilkinji maglumat bolup, ylmy hasabatlaryň, barlaglaryň we inwentarizasiýanyň maglumatlary hyzmat edýär. Bu işler ylmy – barlag we taslama institutlary hem-de degişli kärhanalar tarapyndan geçirilýär.

Kärhanalar we guramalar tarapyndan geçirilýän doly (jikme-jik) hasabatnyň maglumatlary ýörite kitaba ýazylyar. Her ýyl oňa baýlyklaryň ýagdaýynyň görkezijileri goşmaça girizilýär.

Tebigy baýlyklaryň gorlary, düzümindäki bölekleri boýunça hasaba alynýar. Peýdaly bölekleriň paýy dürli çig mallarda güýçli tapawutlanýar. Biologik, energetik baýlyklaryň peýdaly bölegi 100 % ýetýär. Käbir metallaryň (mysal üçin, reňkli metallaryň) magdandaky paýy 1%-den hem az bolan ýagdaýlarda hem çykaryp alýarlar. Häzirki wagtda baýlyklaryň ähli görnüşleri diýen ýaly peýdalanylýar. Şonuň üçin magdandaky ähli bölekler, hatda gerekmejek diýilýän jynslar hem hasaba alynmalydyr.

Tebigy baýlyklaryň gorlarynyň üýtgeýşi hem görkezilmelidir. Gorlarynyň üýtgemegi baýlyklaryň ulanylşyna we gaýtadan dikeldilşine baglydyr.

Tebigy baýlyklar ulanylyş ugurlary boýunça wagtal - wagtal, taýarlanylşynyň we gazyp alnyşynyň möçberi boýunça her ýyl hasaba alynýar.

Käbir çig mallaryň birnäçe gezek ulanylýandygyny nazarda tutup, onuň galyndylary we ikinji gezek işlenilýän baýlyklary hem hasaba alynýar.

## 2. Tebigy baýlyklary hasaba almagyň görnüşleri

Tebigy baýlyklaryň dürli görnüşlerini hasaba almaklygyň öz aýratynlyklary bar. Şonuň üçin käbir baýlyklaryň hasaba alnyşy barada durup geçeliň.

Çäk baýlyklar. Çäk ýer üstüniň bölegi bolup, ol adamlaryň ýaşayşy we hojalyk işi üçin giňişlik, esas bolup hyzmat edýär. Ol milli baýlyk bolup, döwletiň garamagynda bolýar. Onuň düzüminde gury ýer we suw üstleri girýär. Hasaba almagyň birligi meýdandyr. Häzire çenli deňiz suw üstleri hasaba alynmaýar, ýöne ony hasaba almak zerurdyr. Ol suw üstleriniň çuňlугy, biologiki önümliligi we beýleki görkezijiler boýunça hasaba alynmalydyr.

Döwlet ýer hasaba alnyşy ýeri ulanyjylar, ýeriň kategoriýasy (derejesi), ulanylyş ugurlary we çägiň hili boýunça alnyp barylýar. Çägiň hili klimatiki şertleri, ýer üstüniň görnüşleri, batgalygy, seýsmikligi,



hereket edýän çägeleriň barlygy ýa-da ýoklugy we beýleki alamatlary bilen kesgitlenilýär.

Ýerleriň ýagdaýyna we ulanyşyna baha bermeklik olaryň görnüsleriniň görkezijileri boýunça geçirilýär. Ol görkezijilere oba hojalyk taýdan özleşdiriliş derejesi, tokaýlylygy, ykdysady görkezijileriň meýdanyň birligine düşýän paýy, ýagny ilatyň sany (gürlügi), jemi umumy önüm, esasy serişdeler we ş. m. degişlidir.

Biologik baýlyklar – janly tebigatyň baýlyklarydyr. Ol ösümlüklerden, haýwanlardan we mikroorganizmlerden ybarat bolup, hemme gurşawlarda: ýerde, suwda, we howada bardyr.

Biologik baýlyklar – toplumlaýyn baýlykdyr. Onuň düzümine organizmler, ýagny organiki zatlary öndürýän produsentler (ösümlükler), janly organiki zatlary gaýtadan işleýän konsumentler (haýwanlar) we ölen organiki maddalary we taşlantgylary ulanýan redusentler (mikroorganizmler, kömelekler we haýwanlar) girýärler. Olaryň hemmesi birlikde maddalaryň we energiýanyň biologik aýlawly hereketini üpjün edýär. Bu baýlyklar janly organiki zatlary toplaýşy, biologik aýlawly herekete gatnaşýşy we biologiki önüminiň möçberi bilen tapawutlanýarlar.

Biologiki aýlawly hereketiň möçberine produsentleriň we konsumentleriň her ýyldaky organiki massalarynyň umumy önümi girýär.

Biologiki önümiň möçberine organiki massanyň bir ýylky hakyky ösüşi degişlidir.

Biologik aýlawly hereketiň dowamynda organiki zatlaryň döremegi we ölmegi bolup geçýär. Toplanýan organiki zatlaryň mukdaynyň üýtgemegi ýokarda bellenip geçilen prosessleriň gatnaşygyna bagly bolmak bilen, onuň ösüşi aşakdaky balans gatnaşygy bilen aňladylýar.

$$V_a = V_b + Z - O$$

$V_a$  we  $V_b$  – laýyklykda ahyrky we başky toplanan atyýaçlyk;

$Z$  we  $O$  — laýyklykda organiki zatlaryň ösüşi we ölmegi.

Bu gatnaşygy biologik baýlyklaryň hemmesi, şeýle-de olaryň bölekleri üçin ulanyp bolýar. Organiki massalaryň göwrümleriniň köpelmeginiň we ölmeginiň gatnaşyklaryna baglylykda biologik baýlyklaryň mukdarynyň toplanmagynyň artmagy, durnuklaşmagy ýa-da kemelmegi bolup biler. Kadaly şertlerde organiki zatlaryň mukdary durnukly ýagdaýda saklanýar ýa-da ösýär.

Biologik baýlyklaryň wajyp aýratynlygy, olary dikeldip bolýanlygydyr. Diňe dikeltmek bilen çaklenilmän, eýsem olaryň hilini ýokarlandyrmak, gurşap alýan gurşawa edýän täsirini gowylandyrmak mümkinçiligi hem bardyr.

Biologiki baýlyklary ulanmaklyk olaryň gowulanmagyna getirmelidir. Şonuň üçin hem olaryň taýýarlanyşynyň möçberi onuň her ýylky köpelişinden artyk bolmaly däldir. Ulanylyşynyň düzümi olaryň özarasyndaky gatnaşyklara amatly şertler döretmelidir, ýagny biologik aýlawly hereketi güýçlendirmäge we şol esasda biologiki önümi artdyrmaga ýardam etmelidir. Ykdysady nukdaý nazardan, biologiki baýlyklary ulanmaklyk, ykdysady peýdany we gurşap alýan töweregiň gowulanmagyny göz önünde tutýar.

Biologik baýlyklar adamyň ýaşaýşy üçin iň ähmiýetli baýlykdyr, sebäbi olar azygyň, yangyýyň we dürli önümler öndürmek üçin organiki çig malyň çeşmesidir. Häzirki wagtda olaryň gurşap alýan gurşawny arassalamakda tebigy süzgüç (filtr), ilatyň dynç alýan, saglygyny bejerdýän ýerleri hökmünde ähmiýeti artdy.

Önümçilik sferasynda biologik baýlyklar biosenagat uly toplumynyň çig mal bölegini tutýar. Bu uly topluma agrosenagat, tokaýsenagat, balyksenagat toplumlary girýär. Soňky döwürde azyk senagat



toplumy hem özbaşdak bölünýär. Bu toplumlaryň her biri biologik baýlyklaryň ol ýa-da beýleki görnüşlerini ulanýarlar.

Biologik baýlyklaryň köp maksatly ähmiýetini we onuň aýry-aýry görnüşleriniň arasyndaky gatnaşyklaryň çylşyrymlylygyny nazara alyp, biosenagat toplumynyň düzüminde biohojalyk toplumy hem tapawutlandyrylýar. Onuň esasy maksady halk hojalygyny janly tebigatyň önümleri bilen üpjün etmeklik, tebigy gurşawy saklamaklyk we gowylandyrmaklykdyr. Maddalaryň aýlawly hereketiniň, biologiki önüminiň we onuň ulanylyşynyň her ýildaky möçberi biohojalyk toplumynyň hereket etmeginiň netijesidir.

Tokaý baýlyklary biologik baýlyklaryň bir bölegi bolup, agaçlardan, gyrymsy agaçlardan, ot ösümlüklerden, onda ýaşaýan haýwanlardan we mikroorganizmlerden ybaratdyr. Ol janly tebigatyň iň çylşyrymly, kuwwatly we durnukly toplumy bolmak bilen, dürli önümleri we organiki çig mallary döredýär, ýerleşen ýerlerine, daş töweregine klimat we ekologik taýdan uly täsir edýär.

Ýer togalagynda 60 % köpräk biologiki işjeň kislorody tokaýlar öndürýär. Ol beýleki ekologiki ulgamlar bilen birlikde atmosferada kislorodyň düzüminiň deňagramlylygyny saklaýar. Şoňa baglylykda 3,5-4,5 mlrd. ýyla ýakyn wagt bári biziň planetamyza ýaşaýyş dowam edýär. Tokaý janly organizmlar üçin ýaramaz ultra-melewşe şöhlelerden goraýan ozon gatlagyny emele getirdi. Orta ululykdaky bir agaç 24 sagadyň dowamynda, 3 adam üçin bir gije-gündizde dem almaga gerek bolan kislorody dikeldip berýär. Dünýäniň ösümlük göwrüminiň 82 % tokaýa degişlidir.

Tokaýlaryň ähmiýeti :

1. suwy goramak;
2. ýerleri goramak;

3. howany arassalamak (tozanlardan, tüsselerden we ş. m.);
4. çig mal (agaç);
5. ir - iýmişleri taýýarlamak, kömelek ýygmak, aw etmek;
6. rekreasion.

Şeýlelikde, tokaýlar jemgyýetiň durmuşynda köp wezipäni ýerine ýetirýärler. Tokaýlaryň diňe rekreasion gymmaty onuň agajynyň gymmatyndan onlarça esse köpdügi subut edildi.

Tokaý baýlyklary köp görkezijiler boýunça häsiýetlendirilýär. Emma olaryň ýagdaýyna we ulanylyşyna baha bermek üçin birnäçe görkeziji ulanylýar. Olar :

- a) Tokaý meýdanynyň döwlet tokaý fondundaky paýy;
- b) Tokaý bilen örtülen meýdanyň tokaý meýdanyndaky paýy;
- c) Tokaýlaryň ulanylyş ugry boýunça düzümi;
- d) Iri ýaprakly agaçlaryň meýdanynyň paýy;
- e) Agajyň ýyllyk ösüşi;
- f) Agajyň ulanylyşynyň möçberi;
- g) Çapmaga degişli agaçlaryň we ortaça ösüşiň ulanylyşy;
- h) Agajyň ýyllyk toplanýşy we onuň ortaça ösüş we ulanyş bilen gatnaşygy.

Görkezijileriň düzümine geljekde agaçlaryň görnüşleri boýunça meýdany, hakyky we mümkin bolan ykdysady baha ýaly görkezijileri hem goşmak gerek.

Toprak baýlyklary - biologik baýlyk bolup, ol janly organizmleriň toplanýan göwrümi, biologiki aýlawly hereketdäki maddalaryň mukdary, topragyň organiki bölegi ýa-da gumus görnüşinde ýyllyk önümi we galyndysy ýaly görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär.

Topragyň esasy aýratynlygy onda biologiki organizmleriň galyndylarynyň, ýagny gumusyň toplanmagydyr. Gumus ösümlükleriň iýmit çeşmesi bolmak bilen, topragyň fiziki häsiýetlerini hem



gowulandyryr. Gumusyň toprakda ösüşi, biologiki zatlaryň mukdarynyň toplanysynyň kesgitlenişi ýaly hasaplanylýar, ýagny aşakdaky gatnaşyk ulanylýar :

$$V_a = V_b + Z + O;$$

Bu ýerde :  $V_a$  we  $V_b$  – laýyklykda gumusyň ahyrky we başky mukdary;

$Z$  -- gumusyň her ýylky ösüşi;

$O$  -- gumusyň her ýyldaky ýuwulup ýa-da dargadylyp ýok edilyän mukdary.

Yer oba hojalyk önümçiliginiň esasy serişdesidir. Oba hojalygynyň ösüş depgini we netijeliligi topragyň ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin oba hojalyk ýerleriniň ýagdaýyny hasaba almaklyga uly üns berilýär. Toprak hasaba alnanda onuň himiki we mehaniki düzümi, gumus saklaýşy, gurluşy, himiki düzümi we ş. m. görkezijiler kesgitlenýär.

Topragyň önümliligi ol ýerde ekilýän oba hojalyk ekinleriniň orataça ýyllyk hasyllylygy boýunça kesgitlenilýär.

Oba hojalygynda toprak baýlyklary oba hojalyga ýaramly ýerler hökmünde peýdalanylýar. Onuň düzümine sürülýän we ot yatyrylýan ýerler, öri meýdanlary, tarp ýerler, köpýýlyk agaçlar girýär.

Suw baýlyklary hemme ýerde we köptaraplaýyn ulanylýar. Ol suwuň, biologik önümleriň, energiýanyň, himiki maddalaryň çeşmesidir, şeýle hem ulag ýoly, dynç alyş we sagaldyş serişdesi hökmünde ulanylýar. Suw gidrosferanyň, ýagny okeanlaryň, deňizleriň, derýalaryň, kölleriň, suw howdanlarynyň esasy elementidir. Toprak ergini hökmünde grunt hem-de ýer asty suwlary, gaty ýagdaýda buzluk, gar, köpýýlyk doňaklyk suwlary tapawutlanýarlar.

Erkin we bagly görnüşinde suw biosferada hem bardyr (howada, ösümlüklerde, haýwanlarda, toprakda ).

Suwuň birnäçe häsiýetleri bolup, onuň ýerde bolup geçýän tebigy prosesslerde uly ähmiýeti bardyr. Gün

energiýasynyň täsiri sebäpli suw aýlawly hereket edýär. Onuň bu hereketi netijesinde atmosfera tozanlardan we gazlardan arassalanýar, süýji (içilýän) suw emele gelýär, energiýanyň giňişlikde we wagtyň dowamnda täzeden paýlanmagy bolup geçýär. Mundan başgada okeanlarda we deňizlerde akymlar görnüşinde suwuň hemişelik çalşygy bolup geçýär. Onuň bolsa planetanyň üstünde ýylylygyň täzeden bölünmeginde uly täsiri bardyr.

Suwuň “atmosfera – ýeriň üsti” ulgamyndaky aýlawly hereketinde her ýyl I m. galyňlykdaky suw gatnaşýar. Suwuň “deňiz – gury ýer” ulgamyndaky aýlawly hereketiniň ähmiýeti has-da uludyr. Ol içilýän (süýji) suwuň döremeginiň esasy çeşmesidir, şeýle hem maddalaryň we energiýanyň geologiki we biologiki aýlawly hereketiniň esasydyr.

Bu aýlawly hereketi şu gatnaşyk bilen görkezip bolar :

$$V_a = V_b - P - C, \text{ bu ýerde :}$$

$V_a, V_b$  — laýyklykda suwuň gury ýerdäki ahyrky we başky gorlary,  $m^3$ ;

$P$  – suwuň ýere gelýän mukdary,  $m^3$ .

$C$  – ýerden deňizlere akyp gidýän suwuň mukdary  $m^3$ ;

Suwuň ýagdaýyna we peýdalanyşyna baha bermek üçin birnäçe otnositel görkezijileri ulanmak mümkin :

- Ygallaryň mukdary, mm.;
- Bugarmaklyk, mm.;
- Bugarmaklygyň ygallaryň mukdaryna bolan gatnaşygy, %;
- Transpirasion bugarmaklygyň paýy, %;
- Çägiň suwlylygy, %;
- Batgalylygy, %;
- Suw gorag .tokaýlaryň meýdanynyň suwuň üstüniň meýdanyna bolan gatnaşygy, ga.;
- Jemi suwuň udel akymy,  $m^3/km^2$ ;
- Suwuň ulanylyşynyň jemi akyma bolan gatnaşygy;



j) Suwy akdyrmagyň suwuň ulanylyşyna bolan gatnaşygy.

Atmosferanyň baýlyklary – planetanyň gaz görnüşli baýlygy bolmak bilen, ol azotdan (73,09 %), kisloroddan (20,95 %), argondan (0,93 %), kömürturşy gazyndan (0,03 %), suw buglaryndan we beýleki gazlardan hem-de tozan görnüşli bölejiklerden ybaratdyr. Atmosferanyň özboluşly häsiýetleri bardyr. Oňa uly hereketlilik mahsus bolup, himiki düzüminiň deňölçegli bolmagyna täsir edýär. Atmosferanyň fiziki görkezijileri giňişlikde we wagtyň dowamynda üýtgeýär, bu bolsa tebigatda suwuň hereketli aýlawynyň döremegine ýardam edýär. Gaz we tozan görnüşli maddalary kabul edip, olary çägiň üstünde ýaýradýar we ş. m.

Atmosfera kislorod, azot we başga-da käbir himiki maddalary almaklyk üçin çig mal bolup hem hyzmat edýär.

Atmosferanyň aýry-aýry ýerlerdäki fiziki görkezijileri adamlary klimatiki bejermeklik üçin ulanylýar. Atmosfera, biosfera, gidrosfera we litosfera bilen özara täsir edýärler. Ol biologik aýlawly herekete, janly organizmler üçin kömürturşy gazyň, kislorodyň, azodyň, çeşmesi hökmünde gatnaşýar. Atmosfera dag jynslaryny weýran etmeklige, tozanjyklary, çägeleri we beýleki iriräk bölejikleri bir ýerden başga ýere äkitmeklige, ýagny geologik aýlawly herekete gatnaşýar.

Atmosferada maddalaryň aýlawly hereketi aşakdaky balans gatnaşygy boýunça kesgitlenýär.

$$V_a = V_b - P - R, \text{ bu ýerde:}$$

$V_a$  we  $V_b$  - laýyklykda maddalaryň ahyrky we başky möçberi;

$P$  – el eroziýasy, taşlamalar we beýleki sebäplere görä maddalaryň atmosfera gelmegi;

$R$  – ygallar tarapyndan ýuwulmagy, howa massalary tarapyndan äkidilmegi, bölejikleriň çökmegi netijesinde atmosferanyň düzüminden maddalaryň aýrylmagy.

Adamyň hojalyk we durmuş işleri netijesinde soňky döwürde atmosferanyň hapalanmagy bolup geçýär. Bu has hem senagatyň güýçli ösen ýerlerinde intensiw bolýar.

Atmosferada bolup geçýän prosesler, onuň ýagdaýynyň planetanyň aýry – aýry ýerlerinde dürli bolmagyna getirýär. Onuň ýagdaýynyň fiziki görkezijileri üýtgeýär durýar, himiki görkezijileri durnuklydyr.

Atmosferanyň fiziki ýagdaýy birnäçe gidrometreologik görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. Bu iş meteorologik stansiýalarda alnyp barylýar.

Atmosferanyň himiki ýagdaýyny anyklamak üçin hem gözegçilik ýerleriniň tory bardyr. Oňa kopntrollyk etmek üçin atmosferada zyýanly maddalaryň saklanmagynyň rugsat berilýän aňryçäk konsentraziýasy – normasy işlenip düzüldi.

Howa gurşawynyň hapalanýşyna baha bermek üçin indiki görkezijiler ulanylýar:

- a) Atmosfera zyňylýan maddalaryň mukdary;
- b) Tutulýan maddalaryň paýy;
- c) Tutulýan maddalardan gaýtadan ulanylýanyň paýy;
- d) Atmosferada saklanýan zyýanly maddalaryň olaryň rugsat berilýän aňryçäk konsentraziýasynyň kadasyna bolan gatnaşygy;
- e) Zyýanly maddalaryň atmosferada saklanýanmagynyň rugsat berilýän aňryçäk konsentraziýasyndan artykmaç bolan günleriniň bir ýyldaky paýy.

Şu görkezijiler aýry – aýry şäherler, ilatly ýerler we dolandyryş etraplar boýunça hasaba alynmalydyr.

Atmosferany hapalaýan esasy çeşmeler ýylylyk elektrostansiýalary, metallurgiýa, gurluşyk toplumlary (bularyň paýyna ähli hapalanmanyň 4/3 bölegi düşýär), şeýle hem şäherleri we ilatly ýerleri ýyladyjy obýektler we awtomobil ulagydyr. Dürli şäherlerde zyýanly taşlandylaryň 10-85 % awtoulaglara degişlidir. Iri



şäherlerde (has hem ilaty 1 mln-dan geçýän ) howanyň hapalanýş derejesi kiçi şäherlere seredende 1,5-2 esse artykdyr.

Howanyň hapalanmagyna garşy çäreleriň geçirilmegi atmosferada zyýanly maddalaryň saklanmagynyň kemelmegine getirýär.

Mineral çig mal baýlyklary janly däl tebigatyň baýlyklarydyr. Olaryň konstruksiýa we beýleki materiallary, himiki birleşmeleri, dökünleri we ş.m. öndürmekde ulanylýan döwründe olar ýok bolmaýarlar we özläriniň peýdaly häsiýetlerini ýitirmeýärler. Hojalyk we geologik aýlawly hereketiň dowamynda öz görnüşini we ýerleşýän ýerlerini üýtgedýärler.

Mineral çig mallaryň çüşmesi bolup litosfera we az derejede gidrosfera hyzmat edýär. Bu maddalaryň hemmesiniň gory dünýä boýunça örän köpdür. Eger-de adamyň täsir edip bilýän sferasynda ýerleşen maddalary ýeriň üstünde ýerleşdirsek, onda demriň galyňlygy 1km, misiň, nikeliň we hromyň 1m-e ýakyn, gürşunyň 10 sm-e ýakyn, rtutyň 1sm-e ýakyn bolardy. Biologik baýlyklaryň önümliligini ýokarlandyrmak üçin ulanylýan maddalaryň hem gory köpdür. Doly alnanda kaliniň we fosforyň galyňlygy, laýyklykda 400 we 20 m bolardy.

Mineral çig mallar çäk boýunça gyradeň ýerleşen däldir, şeýle hem olaryň ýatış çuňlugyny, esasy çig maly saklaýşy dürli-dürlidir. Şonuň üçin olaryň ulanylyşynyň netijeliligi birmeňzeş däldir.

Yokary hilli baýlyklaryň gory köp däldir. Şonuň bilen birlikde mineral çig mallaryň dikelmeyänligini hem göz önünde tutsak, onda bu baýlyklaryň gutarýan baýlyklara degişlidigini aýdyp bileris. Hakykatda bu düşüňjeler şertlidir we diňe çig maly gazyp almagyň ykdysady şertlerini görkezýär. Iş ýüzünde esasy maddanyň saklanyşyny 80 %-den (demir) prosentiniň ýüzden, münden bir bölejigine (altyn) çenli bolan minerallar ulanylýar. Jemgyýetçilik zerur harajatlaryň sebitler boýunça

dürlüligi sebäpli, şol bir çig malyň hiline edilyän talaplar üýtgeýär.

Bularyň hemmesi çig malyň gazyp almak mümkinçiligini bolan gorunyň göwrümi we çig malyň gutarýanlygy baradaky düşüňjeleriň deňşdirerlikdigini tassyklaýar.

Mineral çig mal baýlyklary hasaba almaklyk hemdeňşdirerlikdir. Ol halk hojalygynda ulanyp boljak mümkinçiligini göz önünde tutmak nukdaý nazaryndan, ýagny özleşdirmegi ykdysady taýdan mümkin bolan kânler, ýataklar boýunça we olaryň öwreniliş hem-de özleşdirmiş derejesine baglylykda geçirilýar. Çig mallaryň gory A, B, S<sub>1</sub> we S<sub>2</sub> kategorialar boýunça hasaba alynýar. Olar mineral çig mal gorlarynyň öwreniliş derejesini görkezýär. A kategorialy gorlar takyk öwrenilen, B we S<sub>1</sub> kategorialy gorlar deňşdirerlik az takyklykda öwrenilen, S<sub>2</sub> kategorialy ýatıyaçlyk önünden baha berlen çig mal gorlary aňladýar. Mineral çig mal baýlyklar köplenç çykarylyp alynýan elementler boýunça hasaba alynýar. Emma beýleki bile bolýan jynslary hasaba almaklyk hem uly ähmiýete eýedir.

Yangyç - energetik baýlyklary hasaba almaklyk olarda energiýanyň ( kwt-sagat ölçeg birliginde) saklanyşy boýunça geçirilýär. Yangyç - energetik baýlyklary dikeldip bolýanlara we bolmaýanlara bölünýän bolsa-da, olaryň ulanylan energiýasy tebigata ýaýrap gidýär. Şonuň üçin hem bu baýlyklaryň ulanylyşyny hasaba almaklyk we baha bermeklik has ähmiýetlidir. Onuň üçin indiki görkezijileri ulanmak bolar:

- elektirik energiýasyny öndürmek üçin harç edilyän yangyynyň mukdary;
- energiýanyň sarp ediljilere iberilende wagtyň dowamynda ulanylyşynyň deňölçegli daldigi we ş.m. sebäpli ýitgisi;
- ýylylygyň peýdaly ulanylyşynyň derejesi;
- ýylylygyň gaýtadan ulanylyşynyň derejesi.



### 3. Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermegiň zerurlygy we esaslary

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermeklik, olar çig mal, gorag we durmuş maksatlar üçin ulanylanda, zähmetiň öndürililigine edýän täsiriniň ölçeği hökmünde ýüze çykýar. Tebigy baýlyklaryň çig mal wezipesine ykdysady baha bermek has gowy öwrenendir. Ol tebigy baýlyklaryň, gorralaryň çäkliligi, hiliniň birmeňzeş däldigi we dürli ýerlerde ýerleşen baýlyklaryň önümçiligiň öndürililigine we netijeliligine birmeňzeş täsir etmeýändigini bilen baglanyşyklydyr. Ýokary hilli tebigy baýlyklaryň çäkliligi sebäpli, hili we ýerleşşi ýaramaz bolan baýlyklar hem hojalykda ulanylýar. Önümiň bahasy hili we ýerleşşi ýaramaz bolan baýlyklara sarp edilen harajatlaryň esasynda kesgitlenilýär. Şol hem önüm öndürmekligiň jemgyýetçilige zerur bolan çykdaýjysy hasap edilýär. Gowy şertlerde ýokary öndüriligiň gazanylanlygy sebäpli artykmaç goşmaça gymmat döreýär; şol hem tebigy baýlyklara ykdysady baha bermekligiň özeni bolup hyzmat edýär.

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermekligiň doremekliginiň şunuň ýaly şertlerini görkezmek bolar:

1. Tebigy baýlyklaryň çäkliligi, ýagny çig maly ol ýa-da beýleki ýerde sarp etmekligiň möçberini onyň taýarlanyşyndan artyk bolýar, şol sebäpli çig mala bolan islegi kanagatlandyrmak üçin ony başga ýerlerden getirmeli bolýar.
2. Tebigy baýlyklaryň hiliniň we ýerleşişiniň dürli bolmagy, çig mal taýarlamaklyga dürli harajatlary talap edýär we baýlyklary gowylandyrmak üçin geçirilýän çäreleriň dürli netije bermegine getirýär.

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermeklik, olaryň diňe häzirki we geljekki ulanylyşynyň dowamynda doreýär. Ol gowy baýlyklar ulanylanda zähmeti

öndürililiginiň has ýokary bolmagynyň (differensial renta № 1) gündelik goşmaça harajatlaryň we düýpli maýa goýumlaryň hasabyna gowylandyrmagyň (differensial renta № 2) netijesidir.

Renta – bu maýa goýumlaryndan ýerden, emläkden alynýan girdeji bolup, ol kärhana eýesiniň işi bilen baglanyşykly däldir. Rentanyň iki görnüşe bölünmegi şertlidir, sebäbi ahyrky netijede olar janly zähmet tarapyndan döredilýän artykmaç goşmaça gymmatdyr.

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermek gymmat kanunynyň ýüze çykmasıdyr, ýagny önümi onuň bahasy ýa-da jemgyýetçilik zerur zähmetiň harajatlary boýunça satmaklykdyr. Ol önümiň gymmaty bilen ony öndürmeklige sarp edilen özbaşdak harajatlaryň tapawudy netijesinde kesgitlenilýär. Şol bir wagtyň özünde sarp edilen maýa goýumlaryna düşýän girdejiniň ortaça normasy hem göz önünde tutulmalydyr.

Renta – bu diňe tebigy baýlyklaryň ykdysady bahasyna eýe bolmaklygyň görnüşidir.

Ulanylmaýan, ulanylýan, emma çäkliligi, bimeňzeş hilli, dürli hilli, emma öndürmeklige sarp edilýän harajatlaryň önümiň gymmatyndan ýokary bolan şertlerinde tebigy resurslaryň ykdysady bahasy ýokdyr. Beýle tebigy resurslar eýesine girdeji getirmeýär. Ýagny renta tebigy baýlyklara eýeçiligiň netijesi bolmaýar.

Şeýlelikde, haryt-pul gatnaşyklary şertinde we gymmat kanunynyň ýüze çykmagynda tebigy baýlyklara ykdysady baha bermeklik obýektiw ykdysady kategoriýadyr (derejedir), ýagny tebigy baýlyklaryň jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligine täsir edýän alyş-çalyş bahasydyr.

Tebigy baýlyklaryň gorag we durmuş ähmiýetine ykdysady baha bermeklik hem, olaryň jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligine edýän täsiri boýunça kesgitlenilýär. Baýlyklaryň çig mal wezipesine ykdysady baha bermeklikden tapawutlylykda, olaryň gorag we durmuş ähmiýeti haryt görnüşini bilen



baglanyşykly däldir. Şonuň üçin hem oňa aýry-aýry kärhanalar, guramalar we ş. m. eýeçilik edip bilmeýar.

Ol maddy önümçiliginde we tutuş halk hojalygynda durmuşa geçirilýär. Emma soňky wagtlarda baýlyklar durmuş maksatlar üçin ulanylýan wagtynda hem (mysan üçin rekreasion maksatlar üçin) sarp edijilerden kireý hak alýnar.

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermeklik we olary ulanmak üçin hak tölemeklik aşakdaky maksatlar üçin zerurdyr.

- a) Tebigy baýlyklara eýeçilik hukugyny durmuşa geçirmek we olaryň ulanyşyny we dikeldişini döwlet tarapyndan tertibe salynmagyny amala aşyrmak.
- b) Gymmat kanunyny aňly düşüňjeli peýdalanmak.
- c) Tebigy baýlyklary we taýarlanan çig mallary aýawly ulanmaklyga höwes döretmek, hem-de hojalygy oňlanşykly ýerleşdirmek.
- d) Önüm öndürmekligiň ykdysady şertlerini deňleşdirmek.
- e) Tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak, goramak we gowulandyrmak üçin çäreleri geçirmeklige seriesde ýygnamak.
- f) Adamlaryň nesilleriniň arasynda tebigy baýlyklary ulanmaklygyň gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak.

Tebigy baýlyklara baha bermeklik dürli durmuş – ykdysady ulgamlaryň (önümçilik, durmuş, dünýä, döwlet, sebitleýin ulgamlar) netijeliliginiň ölçegini aňladýar. Ony diňe tebigy baýlyklaryň ýokarky agzalan sistemalara hakyky täsir edýän çäginde kesgitlemek gerek. Mysal üçin, altyn tutuş dünýä hojalygyna täsir edýär, beýlekileri mysal üçin gurluşyk materallary diňe çäklendirilen çäge täsirini ýetirýär.

Şeýlelikde baýlyklaryň dünýä, milli, sebitleýin, pudakara, pudaklaýyn şeýle hem kärhanalar boýunça bahalary tapawutlanýar. Köp baýlyklar ýagny altyn, ýangyç baýlyklary, dürli çig mallar dünýäniň aýlawly

hereketine gatnaşýarlar. Şonuň üçin olaryň ýataklaryna dünýä möçberinde ykdysady baha bermek gerek. Şol bir wagtyň özünde tebigy baýlyklaryň gorag we durmuş wezipelerine ykdysady baha bermeklige belli bir ýere degişlilik häsiýetlidir, sebäbi olaryň gurşap alýan töwerege edýän täsiri hem çäklidir.

#### 4. Tebigy baýlyklaryň aýry-aýry wezipelerine ykdysady baha bermegiň aýratynlyklary

Tebigy baýlyklara ykdysady baha bermek olara sarp edilen harajatlary deňeşdirmek bilen baglanyşyklydyr. Bu bolsa, görnüşi we wagty boýunça dürli bolan harajatlary hasaba almagy göz önünde tutýar. Önümiň birligini öndürmek üçin zerur bolan harajatlary aşakdaky formyla boýunça kesgitläp bolýar :

$S = C + EK$ , bu ýerde :

$C$  — önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty, manat.

$K$  — önümiň birligini öndürmeklige sarp edilen düýpli maýa goýumlary, manat.

$E$  — harajatlary deňeşdirme görnüşine getiriji koeffisient (wagt fakorynyň koeffisienti).

Wagt koeffisienti doly belli bolan hemişelik baýlyklar üçin (toprak, suw, tokaý ) 0,04 - e, doly anyklanmadyk baýlyklar üçin (mineral çig mallar, ýangyç energetika baýlyklary) 0,08 – e barabardyr.

Tebigy baýlyklaryň gorag we durmuş wezipelerine ykdysady baha bermek çylşyrymlydyr we häzirki wagtda doly öwrenilen däldir. Sebäbi, olaryň gurşap alýan töwerege edýän amatly täsirleriniň hemmesiniň mukdaryny kesgitlemek başardanok. Mysal üçin, olaryň rekreasion we estetik ähmiýetlerini anyk görkezmek gaty kyn düşýär.

Şeýle hem bolsa tebigy baýlyklaryň bu wezipelerine-de ykdysady baha bermek soňky ýyllarda has möhüm meselä öwrüldi.



Tebigy baýlyklaryň gorag we durmuş wezipeleriniň ykdysady bahasy olaryň önümçilik tebigy we durmuş ulgamlaryň netijeliligine edýän täsiri boýunça kesgitlenilýär we gündelik harajatlar boýunça aşakdaky formulany ulanyp hasaplap bolýar :

$$E = \sum O_i H_i (U_i - Z_i) + \sum H_i H_i + \sum P_i H C_i + \sum \Pi_i H_i + \sum A_i N_i$$

Bu ýerde :

E – tebigy baýlyklaryň her ýyldaky netijeliligi, manat

$O_i$  – i görnüşli önümiň tebigy baýlyk bolmadyk ýagdaýyndaky göwrümi.

$U_i$  – bu önümiň birliginiň bahasy, manat.

$Z_i$  – önümiň birligini öndürmeklige sarp edilen goşmaça harajat, manat.

$H_i$  – tebigy baýlyk bolmadyk ýagdaýyndaky gündelik harajatlar, çekilen zyýan ýa-da beýleki gorag serişdeleri üçin harç edilen çykdajy, manat.

$P_i$  – i tebigy baýlykynyň ölçeg birligindäki her ýyldaky ýitgisi, manat.

$C_i$  – i tebigy baýlykynyň birliginiň ykdysady bahasy, manat.

$\Pi_i$  – tebigy baýlygybolmadyk ýagdaýynda durmuş möhümi üçin bir adama edilen çykdajy, manat.

$A_i$  – tebigy baýlyknyň i täsirinde bir adama düşýän düşewünt, manat.

$N_i$  – tebigy baýlyknyň i täsirindäki adamlaryň sany.

$H_i$  – tebigy baýlyknyň i täsiri netijesinde önüm öndürmekligiň artyşynyň, zyýanyň kemelmeginiň, gündelik harajatlaryň, durmuş çykdajylaryň, ýitgileriň normatiwi.

Bu formulada 1-nji we 2-nji jemler tebigy baýlyklaryň önümçilikde tebigaty gowulandyrys täsirini, 3-nji jem tebigy baýlyklaryň saklanylmagynyň tebigaty goraýys netijeliligini, 4-nji we 5-nji jemler tebigy baýlyklaryň adama amatly täsiri netijesinde durmuş çykdajylaryň kemelmeginden ybarat bolan durmuş ähmiýetini görkezýär. Şu formula boýunça tebigy baýlyklaryň ol ýa-da beýleki görnüşinden alynýan

netijeleriň ululyklary hasaplanylýar. Maýa goýunmlarynyň we zähmet harajatlarynyň netijeliligi hem şu usulda kesgitlenilýär. Netijede tebigy baýlyklaryň peýdalylygy ykdysady görkezijileriň topluny boýunça hasaplanylýar. Bu bolsa olary has netijeli peýdalanmagyň ugurlaryny saýlap almaklyga mümkinçilik berýär.

Tebigy baýlyklaryň birliginiň häzirki çykdajylar boýunça ýyllyk ykdysady netijeliligi olaryň gorag we durmuş wezipelerine ykdysady baha bermek üçin ulanylýar.

#### **Tema 4 : Ylmy – tehniki progress (YTP) we tebigaty peýdalanmak**

1. YTP-ň täze materiallary we çig mallary döretmekde we peýdalanmakda ähmiýeti.
2. Galyndylary zyýansyzlandyrmaklyga we gaýtadan işlemeklige YTP – ñ täsiri.
3. YTP-ň adaty bolmadyk energetiki çeşmeleri özleşdirmekde tutýan orny.
4. YTP-ň täze materiallary we çig mallary döretmekde we peýdalanmakda ähmiýeti.

##### **1. YTP-ň täze materiallary we çig mallary döretmekde we peýdalanmakda ähmiýeti**

Tebigy baýlyklaryň peýdalanylyşyny kadalaşdyrmak halk hojalygynyň durmuş - ykdysady netijeliligini ýokarlanmagyň möhüm ugurlarynyň biridir. Ahyrky taýýar önümi öndürmekligi artdyrmak oňa sarp edilýän baýlyklaryň möçberiniň kemelmegi bilen utgaşdyrylmalydyr. Bu prosess çig mallaryň dikeldip bolmaýan görnüşleri üçin has hem zerurdyr.



Soňky ýyllarda gazylyp alynýan baýlyklaryň giňden ulanylmagy olaryň käbiriniň has azalmagyna getirdi. Bu ýagdaýa hojalygy alyp barmagyň usullarynyň täsir uludyr. Hojalygyň esasan ekstensiw usulda alnyş barylýan şertlerinde, ahyrky önümi öndürmekligi artdyrmak, tebigy baýlyklary taýýarlamagyň möçberini barha köpeltmek bilen baglanşyklydyr. SSSR-iň dargamagy netijesinde döwrän döwletlerde, şol sanda Türkmenistanda hem ahyrky önümiň birligini öndürmeklige, dünýäniň senagat taýdan ösen ýurtlaryna seredende, çig mallar, materiallar we ýangyç has köp sarp edilýär.

Beýle ýagdaýy düzetmek, ahyrky taýýar önümiň material talap edililigini kemeltmegi, baýlyklary tygşytlamagy talap edýär. Şonuň üçin ýakyn ýyllarda halk hojalygyna gerek ýangyjyň çig mallaryň we materiallaryň artdyrylmaly mukdarynyň 75-80 %-i olary tygşytlamagyň hasabyna ödemek bellenilýär. Beýle ugur ykdysady jähden amatlydyr. Sebäbi ahyrky taýýar önümi öndürmekligiň harajatlary azalýar, bu bolsa amatsyz şertlerde ýerleşen çig mallaryň ulanylyp başlanan, onuň gymmatynyň artýan döwründe has hem ähmiýetlidir. Adamyň tebigata “agramy” kemelýär, şeýlelikde onuň ýaşayş gurşawy saklanýar.

Tebigy çig mal baýlyklaryň ulanylyşyny kadalaşdyrmaklygyň tehniki – ykdysady çäreleriniň esasynda ylmy - tehniki progres durýar. Häzirki döwürde baýlyklary gazyp almakdan tä sarp etmeklige çenli önümçiligiň ähli basgançaklaryna niýetlenen tehnologiýa döredildi we ol kämilleşdirilýär. Ylmy tehniki progress jemgyýetiň barha artýan islegleri bilen gory we çikeldilmegi çäkli bolan tebigatyň arasyndaky

gapma-garşylygy çözmekligiň serişdesi hökmünde çykyş edýär.

Ylmy – tehniki progressiň tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmaklyga edýän täsiriniň asakdaky taraplaryny görkezmek bolar :

- 1) Ýerden peýdaly baýlyklaryň alnyş derejesini ýokarlandyrmak;
- 2) Alynan çig maly toplumlaýyn işläp bejermek, onuň ähli böleklerini doly peýdalanmak;
- 3) Baýlyklar sarp ediljilere äkidilende, gaýtadan işlenilende ýitgileri kemeltmek, senagat häsiýetli galyndylary peýdalanmak;
- 4) Baýlyklaryň sarp edilişiniň düzümini kämilleşdirmek, öndürilen önümleri we baýlyklary tygşytly peýdalanmak, ilatda emele gelýän galyndylary gaýtadan işlemek;
- 5) Energiýanyň we materiallaryň täze görnüşlerini ulanmak.

Peýdaly baýlyklaryň ýataklaryndan baýlyklaryň alynýş derejesini ýokarlandyrmak uly rezewdir. Häzirki wagtda gazylyp alynanda kömrüň we fosforitiň 30 %, demir magdanynyň 20 % ýerde galýar. Gazyp almaýyň ýa-da ilkinji işläp bejermegiň täze usullary peýdalanylýan ýagdaýda bu baýlyklary hojalyk dolanşygyna goşup bolar. Mysal üçin, gorizonta we wertika guýylary 5 km. çenli çuňluga we ondan aşak burawlamak, ýeriň jümmüşine suw, bug goýbermek, gatlaklara ýanmaklygy döretmek usullary arkaly basyş ýokarlandyrmak netijesinde “köne” ýataklaryň nebit berijiligini köpeldip bolýar. Gazylyp alynýan beýleki baýlyklaryň



yataklaryndan hem täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy netijesinde çig malyň alnyş derejesi ýokarlandyrylýar.

Peýdalanylýan täze usullar goşmaça harajatlary talap edýär. Çig mallaryň taýýarlanylşyny artdyrmak niýeti bilen geçirilýän çäreleriň ykdysady taýdan maksada laýyklygy sarp edilen goşmaça harajatlar bilen, gazylyp alynýyan çig mallaryň möçberiniň ösüşini deňeşdirmeklik arkaly kesgitlenilýär. Şol bir wagtyň özünde tebigy baýlyklaryň çäkliligini hem göz önünde tutmak gerek. Gazyp almaklyga harajatlaryň ösmeginiň öwezini çig mallary toplumlaýyn ulanmaklygyň hasabyna doldurmak bolýar. Baýlyklary doly gazyp almaklyk we işläp bejermeklik olaryň ahyrky önüminiň birligine sarp edilişiniň kemelmegine täsir edýär. Bu bolsa önümiň özüne düşýän gymmatynyň we tebigata salynýan “agramyň” azalmagyna getirýär. Senagatyň dürli pudaklarynda önümçilik harajatlarynyň 60-85 % çenlisiniň çig mallara, ýangyja we energiýa düşýändigini bellesek, onda baýlyklary doly gazyp almaklygyň we işläp bejermekligiň ähmiýetiniň has uludygyna göz ýetireris.

Hojalygyň dürli pudaklarynda ylmy-tehniki progresiň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak arkaly tebigaty rejeli peýdalanmaklyga we ony goramaklyga uly goşant goşmak bolýar.

Mysal üçin, agaçlaryň peýdalanylşyny kadalaşdyrmaklygyň ugurlarynyň biri ýaprakly agaçlardan sellýuloza öndürmekligiň tehnologiýasyny önümçilige ornaşdyrmaklykdyr. Bu tokaý bilen örtülen meýdanlaryň birliginden agaç öndürülişini artdyrmaklyga ýardam edýär. İşläp bejermekligiň önümi baryjy tehnologiýasyny önümçilige ornaşdyrmagy

hasabyna köp mukdarda agaç tygşytlamak mümkin. GDA-da 1000 m<sup>3</sup> taýýarlanan agaçdan diňe 790 m<sup>3</sup> peýdalanmaga ýaramly agaç, 22,6 t. sellýuloza, 16,4 t. kagyz, 11,6 t. karton öndürülýän bolsa, şonça taýýarlanan agaçdan Kanadada 968 m<sup>3</sup> peýdalanmaga ýaramly agaç, 69,8 t. sellýuloza, 72,2 t. kagyz, 14,6 t. karton öndürilýär.

Ylmy — tehniki progressiň gazananlarynyň önümçilige ornaşdyrylmagynyň derejesiniň pesligi netijesinde hojalygyň beýleki pudaklarynda hem ahyrky önümiň birligi üçin tebigy baýlyklar has köp sarp edilýär. Mysal üçin, GDA ýurtlarynda öndürülýän oba hojalyk maşynlary, ösen ýurtlarda öndürilýän şonuň ýaly maşynlardan 30-40 % ulaglardan 1,5-2 esse agyrdyr. Umuman önümiň artykmaç agyrligynyň hasabyna ýylda 12-15 mln. t. metal ýitirilýär. GDA — yň milli girdejisiniň metal talap ediljiligi ABŞ-a seredeňde 3 esse artykdyr.

Metaly rejeli ulanmaklyk taýýar önümiň agramyny kemeltmäge täsir eder. Metaly basyş arkaly kesmek, detallary ştampowka usuly bilen taýýarlamak ýaly tehnologik prosesleriň önümçilige doly ornaşdyrylmagy poladyň ýitgilerini ep-esli azaldyp biler. Häzirki wagtda GDA-da metalyň umumy sarp edilişinde metal galyndylarynyň paýy 21 % bolup, onuň 44 % ýonuşgalaryň paýyna düşýär.

Çig maly toplumlaýyn gaýtadan işlemek oba hojalygy üçin has hem ähmiýetlidir. Ol näçe doly boldugyça, ýer şonda tygşytlý peýdalanylýar. YTP natural oba hojalyk çig malyny has çuň gaýtadan işlemeklige, esasy tehnologiýa prosesslerde peýdalanylmaýan galyndylaryň bolmazlygyna mümkinçilik döredýär.



Ýeriň jümmüşinden peýdaly baýlyklaryň alynýşyny ýokarlandyrmak, çig maly toplumlaýyn gaýtadan işlemek halk hojalygynyň kem-kemden az galyndyly we galyndysyz tehnologiýa geçmekliginiň birinji basgançagydyr.

Galyndysyz tehnologiýa geçmegiň ikinji basgançagy dürli görnüşli galyndylary peýdaly önüm öndürmekligiň ilkinji çig malyna öwürmeklidir.

Häzirki wagtda ýeriň her bir adamyna ýylda 20 t. çig mal baýlyklary gazylyp alynýar, onuň diňe birnäçe prosenti ahyrky taýar önüme, galanlary zyňyndylara öwürülýärler. Olara çig malyň ulanylmadyk bölegi peýdaly baýlyklaryň üstündäki ikinji derejeli jynslar, şlaklar, küller, tozan, peýdalanylan suwlar we ş. m. degişlidir. Ulanylyş möhleti gutaran enjamlar, materiallar, adamlaryň şahsy sarp ediş harytlarynyň zyňyndylary hem galyndylara degişlidir. YTP-ň galyndylary gaýtadan işläp dolanşyga goşmakda ähmiýeti uludyr. Metallurgiýa topluminiň galyndylaryndan 40 töweregi önüm almak bolýar. 1 mln. m<sup>3</sup> agaç galyndylaryny peýdalanmaklyk 6 müň gektar tokaýy saklamaga mümkinçilik berýär.

Galyndysyz tehnologiýa geçmegiň üçünji basgançagy önümçiligiň we sarp edişiň ýapyk ulgamyny döretmeklidir. Bu ilkinji çig maly doly peýdalanyň, galyndylary döretmän we öz çäginde daşary çykarman ýapyk siklde önüm öndürmeklikdir.

Beýle ulgam tejribede häzirki wagtda doly amala aşyrylan däldir. Üçünji basgançagyň prinsiplerini ýerine ýetirýän diňe aýry-aýry kärhanalar bardyr. Bu wezipäni doly amala aşyrmak üçin täze tehniki çözgütleri tapmak gerek.

## 2. Galyndylary zyýansyzlandyrmaklyga we gaýtadan işlemeklige YTP-ň täsiri

YTP-ň gazananlaryny peýdalanmaklyk netijesinde töwerekdäki gurşawyň senagat we ikinji derejeli önümler bilen hapalanmagynyň önüni almak mümkin. Häzirki döwürde galyndylaryň mukdary has köpdür. Olaryň arasynda adama we töwerekdäki gurşawa göni täsir edýän zäherli galyndylar has hem howplydyr. Mendeleyewiň tablisasyndaky hojalyk ähmiýetli 52 metalyň 20-si has zäherli maddalara degişlidir. Adamyň işi netijesinde töwerekdäki gurşawa zyňylýan zyýanly maddalaryň mukdary olaryň tebigy çeşmelerden gelişinden has köpdür. Antropogen çeşmelerden tebigy çeşmelere seredeňde atmosfera 18,3 esse gursun, 8,8 esse kadmiý, 7,2 esse sink köp zyňylýar. Hapalanmagyň umumy göwrümi bilen bir hatarda onuň toplanmagy hem bolup geçýär. Diňe 70-nji ýyllarda dünýäniň senagaty we ulaglary tarapyndan ähli geçen taryhdakysyndan köp kadmiý, mis we sink zyňyldy. Galyndylar esasan senagat merkezleriniň töwereginde, diýmek ilatyň has gür ýerleşen sebitlerinde toplanýarlar.

Senagat tarapyndan häzirki dowre çenli tebigatda duşmaýan 60 müň töweregi himiki maddalar öndürilmek bilen, olaryň käbirleriniň tebigata we adama täsiri öwrenilen däldir. Galyndylaryň mukdarynyň artmagy olary zyýansyzlandyrmak, gömmek üçin barha artýan harajatlary we meýdanlary talap edýär. Galyndylaryň umumy göwrüminiň takmynan ýarysy gaty we organiki maddalardyr. Olara şlaklar, küller, durmuş hapalary we beýleki zyýanly jisimler degişlidir.



Käbir halatlarda önümçiligiň ýaramaz netijelerini, hojalyk dolanşygyna barha köp baýlyklary talap edýän, täze önümleri döretmeklige mümkinçilik döredýän, netijede töwerekdäki gurşawyň hapalanmagyna getirýän ylmy-tehniki ösüş bilen baglanyşdyrýarlar. Elbetde YTP hakykatdan-da adamyň ýaşaýyş gurşawyna täsir edýän ýaramaz netijelere getirip biler. Emma ol onuň ýokary derejä ýetendigi bilen däl-de, tersine onuň entek ýeterlik ösmändigini bilen düşündirilýär. Önümçiligiň intensiw ösýän şertlerinde ol meseläni toplumlaýyn çözmäge, önüm öndürmekligi artdyrmaga we tebigy durşawy doly saklamaga mümkinçilik bermeyär. Şu mazmunda YTP-si onuň ösüşiniň häzirki döwürinde dörän jemgyýet bilen tebigy gurşawyň arasyndaky gapma-garşylygy geljekde çözüp biljek serişde hökmünde garamak gerek.

Bu mesele adatyça iki usul bilen çözülýär.

Bir tarapdan, çig mallary gazyp almagyň we gaýtadan işlemegiň tehniki taýdan täze usullaryny ulanmak, peýdalanylýan ýataklaryň netijeliligini ýokarlandyrmak, beýleki tarapdan zyýanly zyňyndylary tutmak, olary arassalamak hem-de galyndylary bölekleyin gaýtadan ulanmak, bölekleyin bolsa ýakmak, gömmek we ş.m.

Bu iki ugur boýunça hem YTP soňky döwürde belli bir derejede üstünlikler gazandy. Has takygy, galyndylary arassalaýan häzirki zaman serişdeleri döredildi. Olar halk hojalygyna we ilata ýetirilýän zyýanyň önüni alyp, şeýle hem galyndylary gaýtadan işläp peýdaly önüme öwürip bilýärler.

Mysal üçin, durmuş galyndylary bir ýylda takmynan ABŞ-da 209 mln. tonna, Ýaponiýada 48,3 mln. tonna, Fransiýada 18-20 mln. tonna, Germaniýada 14 mln. tonna

deňdir. Şu ýurtlarda görkezilen galyndylaryň 20-30 % ýakylýar, 10-15 % gaýtadan işlenilýär, 3-10 % organiki döküne öwrülýär, galanlary ýörite zir-zibil dökülýän ýerlere, üýşmeklere zyňylýar. Galyndylar ýakylanda alynýan ýylylyk elektrik energiýasyny öndürmeklikde we jaýlary ýylatmaklykda peýdalanylýar. Galyndylar ýakylanda emele gelýän şlaklar we küller gurluşyk we beýleki materiallara goşundy hökmünde ulanylýar.

Gaýtadan işlenilýän galyndylardan ikinji çig mallar - biogas, polietilen poroşogy, taýýar önümler - kagyz, karton, aýna, demir listler, dökünler we ş. m. alynýar.

Soňky ýyllarda plastiki jisimleriniň galyndylaryny gaýtadan işlemek meselesi ýüze çykdy. Olary ýakmak üçin Günbatar Ewropada 600-e ýakyn, ABŞ -da -160, Ýaponiýada - 1900 sany desgalar işleýär. Plastiki taşlandylary ýakýan desgalar dürli gazlary tutujy süzgüçler bilen enjamlaşdyrylandyr. Sonuň üçin-de adaty elektrostansiýalaryň umumy maýa goýumlarynda gaz tutujy enjamlaryň paýy - 20-25 % bolsa, taşlandylar ýakylýan desgalarda ol 40-45 % ýetiär.

Umuman, galyndylary zyýansyzlandyrmak we gaýtadan işlemek meselesinde ylmy-tehniki ösüşiň netijesinde az galyndyly we galyndysyz tehnologiýany ösdürmek indiki meseleleri çözmeklige gönükdirilmelidir :

- a. Çig mal baýlyklaryny tygşytlamak we bu prosess üçin harajatlary kemeltmek, netijede çägiň çig mal mümkinçiliklerini giňeltmek.
- b. Çig maly gaýtadan işlemegiň harajatlaryny kemeltmek, bar bolan çig mal mümkinçiligiň netijeliligini, şol sanda



galyndylary doly peýdalanmagyň hasabyna ýokarlandyrmak.

- c. Tebigy gurşawa we adama ýetirilýän zyýany kemeltmek.

Şeýlelikde, tebigaty peýdalanmagyň esasy meselesini YTP-ň esasynda çözmek häzirki döwürde özara baglanyşykly çäreleriň jemine bagly bolmak bilen, ol gazyp almagyň, gaýtadan işlemegiň we sarp edişiň netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilmelidir, şonuň bilen bir hatarda, tebigata düşýän agramyň azalmagy we onuň hapalanmagynyň önüniň alynmagy ýatdan çykarylmalý däl.

### 3. YTP-yň adaty bolmadyk energetiki çeşmeleri öleşdirmekde tutýan orny

Ylmy-tehniki ösüş halk hojalygynyň energetiki bazasyny üýtgetmekde, onuň hil taýdan kämilleşmeginde, ykdysadyýetiň energiýany tygşytlaýjy ugur bilen ösmeginde möhüm rol oýnaýar. Häzirki wagtda energiýa üpjünçiliginde dikeldip bolmaýan adaty ýangyç çeşmeleriniň paýy ýokary bolmagynda galýar.

Geljekde ylmy-tehniki ösüşiň ösmegi bilen energiýa öndürmekde gün, geotermal, ýel, tolkun, daşgyn we gaýtgyn energiýalarynyň ýagny adaty däl energiýa çeşmeleriniň ähmiýeti artar. Bu çeşmeler bilen energiýa üpjünçiliginiň adaty görnüşlerini belli bir derejede çalşyrmak, ýangyjyň organiki görnüşleriniň peýdalanylşynyň ekwiwalentlikde kemelmegine, töwerekdäki gurşawyň hapalanmagynyň azalmagyna getirýär.

Gün energiýasy baky bolmak bilen, onuň peýdalanylmagy tebigy gurşawa hiç hili hapalaýjylary getirmeýär. Ýere bir ýylda  $1,3 \times 10^{14}$  tonna şertli ýangyja barabar gün energiýasy düşýär. Deňeşdirmek üçin dünýäniň organiki ýangyçlarynyň goralarynyň  $6 \times 10^{12}$  tonna şertli ýangyja deňdigini bellemek gerek. Gün energiýasyny iki ugur boýunça elektrik energiýasyny öndürmekde we ýylylyk üpjünçiliginde, gyzgyn suw üpjünçiliginde, duzly suwlary süýjeltmekde peýdalanmak tapawutlanýar.

Häzirki wagtda dünýäniň dürli ýurtlarynda gün energiýasyny peýdalanmak barada işlenip, bu ugurdan belli bir derejede netijeler alyndy. Ýöne olar giň möçberlerde peýdalanmaga mümkinçilik bermeýär. Sebäbi olaryň bahasy adaty energiýa çeşmeleriniň bahasyndan has ýokary.

Ýelden energiýa almak iň gadymy energiýa çeşmeleriniň biri bolmak bilen däne üwemek, suw çykarmak üçin giň ulanylypdyr. Emma bug maşynlarynyň döremegi bilen ýel ustanowkalaryna gyzyklanma birneme peselipdir. Agregatynyň birliginiň az kuwwatlylygy, howa şertlerine hemişe bagly bolmagy, ýel energiýasynyň mehaniki energiýa öwürmegiň çäkliligi olary giňden peýdalanmaga mümkinçilik bermeýärdi. Soňky ýyllardaky ylmy-tehniki çözümler, häzirki zaman talaplara laýyk gelýän ýel energetiki ustanowkalary döretmäge mümkinçilik berdi. Ýel energetikasynyň geljekki ösüşi onuň dwigatelleriniň material talap edililigini we bahasyny kemeltmek hem-de ynamlylygyny ýokarlandyrmak bilen baglanyşyklydyr.

Geotermal elektrik stansiýalary ýeriň içerki ýylylygyny peýdalanylýarlar. Entek bu elektrik



stansiýalarynyň öndürýän energiýasy hem gymmat düşýär. Şonuň üçin beýle elektrik stansiýalary hem entek köp däl. Ýöne ýeriň içerki ýylylygy dünýäniň köp ýurtlarynda şäherleri gyzgyn suw bilen üpjün etmeklikde, teplisalarda peýdalanylýar.

Hazirki wagtda okean energiýasyny peýdalanylýan elektrik energiýasyny almak üçin uly işler alnyp barylýar.

Has takygy joşgunlaryň we gaýtgynlaryň, tolkunlaryň, okean akymalarynyň energiýalaryny peýdalanylýan elektrik stansiýalary kämilleşdirmegiň üstünde işlenilýär. Dünýä okeanyny suwunyň dürli gatlaklaryndaky temperaturanyň tapawutlaryny peýdalanylýan elektrik energiýasyny almaklyk boýunça hem ABŞ-ň, Ýaponiýanyň alymlary tejribeler geçirýärler.

Energiýanyň adaty däl çeşmelerini dünýäniň hojalygynda giňden peýdalanmak uly tehnik künçylyklar we ykdysady çäklenmeler bilen baglanyşyklydyr.

Emma geljekde adaty energiýa çeşmeleriniň ätiýaçlyklarynyň gutarmagy, olary gazyp almagyň gymmatynyň artmagy, ylmy-tehniki çözgütleriň täze oblastlarynyň arzanlanmagy bilen baglylykda, täze çeşmeler hojalyk dolanşygyna kem-kemden goşularlar. Ykdysady taýdan peýdaly dikeldip bolýan, töwerekdäki gurşawy hapalamayan energiýa çeşmelerini agtarmaklyk, hem-de organiki baýlyklarynyň peýdalanyşygyny rejelileşdirmek dowam etdiriler.

#### 4. YTP-ň täze materiallary we çig mallary döretmekde we peýdalanmakda ähmiýeti

Önümiň material talap edijiligini kemeltmek, çig maly tygştlamak täze materiallary ulanmak we adaty baýlyklaryň görnüşleriniň sarp edilişiniň düzimini üýtgetmek arkaly amala aşyrylmalydyr.

Gara metallary öndürmegiň täze tehnologiýasy polat eretmegiň siklini doly üýtgetmäge we täze häsiýetli önümleri almaga mümkinçilik berýär. Mysal hökmünde poroşok metallurgiýasynyň ösüşini görkezmek bolar (demir poroşogy bilen zerur goşundylaryň utgaşmagyndan formirlenýän metal önümler). Ortaça 1 müň tonna poroşokdan ýasalan önüme 2500 tonna metal tygşytlanylýar. Önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty we işçi güýji 30 % kemelýär. Önümiň üsti metal poroşok bilen örtülen ýagdaýda onuň ömri 2-3 esse artýar, bu bolsa metalyň poslamak netijesinde bolýan ýitgilerini azaldýar.

Örtükli polat prokatlary öndürmekligiň önümçiligini giňeltmek we peýdalanmak, olaryň durnuklylyk we konstruksiýa häsiýetlerini gowulandyrmak bilen bir hatarda metalyň sarp edilişini kemeltmegiň esasy rezewleriniň biridir.

Umuman soňky ýyllarda döwrebap tehnologiýalar boýunça polat öndürmeklik önümdüň depginleri bilen ösýär.

Kislodorod – konwertor we elektrometal usullary bilen polat öndürmeklik GDA-da hem artýar. Soňky usul domnasyz bolmak bilen, töwerekdäki gurşawy goramak üçin has hem wajypdyr. Metallurgiýa toplumynda täze tehnikany ornaşdymaklyk üçin geçirilýän çäreleriň çykdajylary ortaça 3 ýylda özüni ödeýär.



Agajy gaýtadan işlemegiň tehnologiýasynyň üýtgemegi soňky ýyllarda agaç galyndylardan birnäçe täze materiallary, ýagny agaç – ýonuşga, agaç – süýümlü plitalary döretmäge mümkinçilik berdi. Olaryň hasabyna peýdalanmaga ýaramly agaçlar tygşytlanylýar. Agajyň beýleki materiallar bilen çalyşyp boljak önümler üçin ulanylmagyny azaltmak, geljekde bolsa doly bes etmek gerek. Bu esasan gap taýarlamaklyga degişli bolup, her ýylda onuň üçin onlarça mln. m<sup>3</sup> peýdalanmaga ýaramly agaç sarp edilýär. Häzirki döredilýän tehnologiýa enjamlar önümleri agaç konstruksiýaly gaplara gaplamaklyga niýetlenen däldirler. Bu maksatlar üçin karton, polimer gaplary peýdalanmaklyk has peýdalydyr. Agajy çalyşmak üçin himiki önümleri, has takygy sintetiki sınıoia we plastmassa öndürmekligiň ähmiýeti uludyr.

Geljekde nebitiň ýangyç görnüşinde ulanylýş kemeler, onuň ýangyç – energetiki balansyndaky paýy azalar. Sebäbi ony himiki çig mal görnüşinde peýdalanmaklyk has amatlydyr. Täze materiallary döretmegiň çeşmesi bolup durýan nebitimiýa senagaty çalt depginler bilen ösdürilmelidir.

Täze materiallary peýdalanmaklyk natural oba hojalyk çig mallaryny tygşytlamaga, olaryň tehniki maksatlar üçin sarp edilişini kemeltmäge mümkinçilik berýär. Meselem, sintetiki matalaryň täze görnüşleriniň döredilmegi her ýylda ýüzlerçe mln. m. pagtadan taýýarlanýan natural matalaryň adamlar üçin geým dikmäge sarp edilmegine ýagdaý döredýär.

Jemläp aýdanymyzda, YTP tebigaty rejeli peýdalanmagyň, adamyň ýaşaýyş gurşawyny saklamagyň möhüm serişdesidir.

## **Tema 5 : Tebigaty goraýyş işlerini maliýeleşdirmek we ykdysady taýdan höweslendirmek**

1. Tebigaty goraýyş işlerini maliýeleşdirmegiň zerurlygy we çeşmeleri.
2. Tebigaty goraýyş işlerini ykdysady taýdan höweslendirmegiň mazmuny we görnüşleri.
3. Tebigaty goraýyş işlerini ykdysady höweslendirmegi kämilleşdirmegiň esasy ugurlary.

### **1. Tebigaty goraýyş işlerini maliýeleşdirmegiň zerurlygy we çeşmeleri**

Tebigaty goramak işleri köp mukdarda harajatlary talap edýär. Muňa seretmezden bu işler ýeterlik derejede maliýeleşdirilmelidir. Sebäbi, ol gös - göni adamyň ýaşaýyş şertleri bilen baglanyşyklydyr. Seýle bolmadyk ýagdaýda önümçiligiň ösüşiniň ykdysady maksatlary durmuş ösüşiň maksatlaryna gapma-garşy gelýärler. Şonuň üçin tebigaty goramak çäreleri galyndy prinsipi boýunça maliýeleşdirilmeli däldir. Beýleki tarapdan seredenimizde, tebigaty goramaklyga sarp edilýän harajatlar çäksiz bolup bilmez, sebäbi serişdeler diňe önümçilik sferasynda döredilýän milli girdejiden gelip biler.

Tebigaty goramaklygyň harajatlary pudaklar, wedomstwalor we çäkler boýunça bölünýärler. Tebigaty goramaklyga goýberilýän serişdeler çeşmeleri boýunça býujet we kärhanalaryň öz serişdelerine bölünýärler. Bulardan başga-da kärhanalar bu maksatlar üçin bankdan alynýan karzlary hem ulanyp bilerler.

Türkmenistanda tebigaty goramak çäreleri aşakdaky çeşmelerden maliýeleşdirilýär:



1. Döwlet, jemgiýetçilik we beýleki kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň serişdeleriniň, ilatýň meýletin berýän pullarynyň şeýle hem käbir başga çeşmeleriň hasabyna;
2. Tebigaty goramak baradaky şäher, etrap, welaýat we döwlet fondlarynyň hasabyna
3. Ýerli we döwlet bütjetleriniň hasabyna;
4. Banklaryň berýän karzleriniň hasabyna.

Tebigaty goramak çäreleriniň maliýeleşdirilmegi ýerli we döwlet bütjetlerinde aýratyn setir bilen görkezilýär

Tebigaty goramak, tebigy baýlyklary köpeltmek, tebigy gurşawdaky ýitgileri dikeltmek, awariýalaryň we heläkçilikleriň ekologik netijelerini ýok etmek baradaky çäreleri maliýeleşdirmek we ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak üçin, tebigaty goramak baradaky welaýat we döwlet fondlary döredilýär.

Tebigaty goramak üçin göýberilýän serişdeler ulanylyş ugurlary boýunça düýpli maýa goýmlaryna we gündelik çykdajylara bölünýär.

Düýpli maýa goýumlary ilkinji nobatda tebigaty goraýyş esasy fondlary, ýagny töwerekdäki gurşawy hapalanmakdan hem-de weýran bolmakdan gorap saklaýan ulgamlaryň toplumlaryny, jaýlary we desgalary döretmeklige sarp edilýär. Gündelik harajatlar - bu tebigaty goraýjy desgalary ulanmaklyga göýberilýän serişdelerdir.

## 2. Tebigaty goraýyş işlerini ykdysady taýdan höweslendirmegiň mazmuny we görnüşleri

Tebigaty peýdalanmagyň we goramagyň hojalyk mehanizminiň möhüm meseleleriniň biri tebigaty

goraýyş işlerine höweslendirmegiň ugurlaryny işläp taýýarlamakdyr.

Tebigaty rejeli peýdalanmagy we gurşap alýan töweregi goramagy ykdysady höweslendirmegiň netijeli ulgamyny derňew etmekden başlanýar.

Tebigaty peýdalanmagyň sferasynda höweslendirmegiň hojalyk işiniň ähli görnüşleri üçin umumy çäreler bilen bir hatarda, diňe tebigaty goraýyşa mahsus bolan ýörite çäreler peýdalanylýar.

Tebigaty goramak işine ykdysady höweslendirmegiň düýp manysy - tebigaty peýdalanyjylarda (kärhanalar, guramalar we ş.m) tebigaty goraýyş maksatly çäreleri geçirmeklige gös - göni gyzyklanma döretmekden ybaratdyr.

Ykdysady höweslendirmek oňaýly (pozitiw) we oňasyz (negatiw) delil usullary boýunça amala aşyrylyp bilner. Ykdysady höweslendirmegiň bu iki bölegine gyzyklandyrmak we jogapkärçilik çäreleri hökmünde garap bolar. Tebigaty peýdalanmagyň ykdysady mehanizmi diňe kabul edilen düzgünleri we kadalary bozujylara sanksiyalar we jerimeler ulanmak bilen çäklenmän, eýsem tebigy gurşawy gowy saklamak üçin çäreleri durmuşa geçirýän kärhanalary, adamlary sylaglamaklygy hem göz önünde tutýar.

Häzirki döwürde tebigaty peýdalanmak sferasynda oňaýly delil usullary bilen höweslendirmeklige uly üns berilmýär.

Tebigaty peýdalanmak üçin häsiýetli oňaýly delil usullary aşakdaky görnüşlerde berilýär:

- a) tebigaty goraýyş önümçilik serişdeleriniň käbir görnüşlerini (suw we howa gurşawlaryny arassalaýan desgalary) tölegden boşatmak;



- b) önümçiligiň galyndylaryndan ýasalan halkyň sarp edýän harytlaryny satmakdan alnan girdejiniň (düşewüntililiginiň derejesine baglylykda) belli bir bölegini kärhanalaryň we guramalaryň (nirä tabynlygyna garamazdan) özüne, ýagny ykdysady höweslendirmek we maddy sylaglamak fonduna geçirmäge ygtyýar bermek;
- c) kärhanalaryň işgärlerini tebigaty rejeli peýdalanýandygy we gurşap alýan töweregi gorayanylygy sebäpli sylaglamagyň käbir görnüşlerini ulanmak;
- d) mineral çig mallary toplumlaýyn işlemekden, alynýan goşmaça önümiň we ugurdaş alynýan peýdaly baýlyklaryň üstündäki jynslaryň, baýlaşdyrmagyň galyndylarynyň satylmagyndan, hem-de dag magdan kärhanalarynda baýlyklaryň ýitgileriniň görkezilen normadan pes derejä düşürilmeginden alynýan girdeýjiniň 50 % çenlisini ykdysady höweslendirmek fonduna geçirmäge rugsat bermek.

Bulardan başga-da önümçiligiň ähli görmüşlerine mahsus bolan indiki oňaýly höweslendirimeler ulanylýar:

- a) önümçilik kuwwatlyklary wagtyndan oň işe girizilende, karz bermegiň ähli döwrüniň karz stawkasynyň prosentini kemeltmek;
- b) ähli önümçilik kuwwatlyklaryny işe girizmegiň plany ýerine ýetirilende maddy höweslendirmek fonduny 10 % artdyrmak;
- c) gurluşygyň möhletini taslamada görkezilen döwürde deň bolan möçberde kemeltmegi başaran poçtýad - gurluşyk kärhanalaryna girdejisiniň 50% bermek.

Ýokarda görkezilen bu umumy ykdysady höweslendirmeler tebigaty goramak işlerinde ýeterlik peýdalanylmaýar.

Tebigaty peýdalanmakda häzirki wagtda hereket edýän sanksiyalary iki topara: hukuk we guramaçylyk - hojalyk häsiýetli, gös - göni hojalyk mehanizmine goşulan sanksiyalara bölmek bolýar.

Hukuk sanksiyalaryna administratiw, düzgün - nyzam, maddy, raýat - hukuk we jenaýat jogapkärçilikleri degişlidir. Tebigaty peýdalanmakda has giň ýaýrany administratiw jogapkärçilikdir, ýagny jerime töletmek, duýduryş bermek we gadagan etmek (wagtlaryň kärhanany ýa-da önümçiligi ýapmak, tebigy baýlyklary peýdalanmagy gadagan etmek).

Kärhanalar we aýry - aýry raýatlar tebigaty peýdalanmakda göýberen düzgün bozmalary üçin maddy jogapkärçilige çekilýärler. Olar tarapyndan ýetirilen zyýanyň möçberi ýörite zyýany hasaplamagyň usuly ýa-da raýat kanunlarynyň umumy kadalary boýunça kesgitlenilýär. Ýetirilen zyýany töletmeklik sud tarapyndan çözülýär, şonuň üçin hem bu prosess gaty uzaga çekýär. Şeýle hem sud düzgün bozmalaryň ähli alamatlarynyň bolmagyny talap edýär, bu bolsa talaplaryň köpüsiniň jedelli bolmagyna getirýär, netijede edilen talaplaryň ýaryna golaýy kanagatlandyrylmaýar.

Mysal üçin, kärhanalar arassalaýjy desgalar bilen üpjün dældigi sebäpli ýetirilen zyýanlary üçin jogapkärçiligi öz üstlerinden aýyrýarlar.

Ýuridiki häsiýetli sanksiyalar barada jemläp aýdanymyzda, umuman olaryň normatiw bazasynyň kanagatlanarlydygyny bellemek bolar.

Häzirki wagtda ähli maddy baýlyklary tygşytly we aýawly ulanmaklyga uly üns berilýär. Şeýle etmeklige



ykdysady höweslenme döretmek maksady bilen çig mal, ýangyç - energetik baýlyklary normadan artyk ulanulanda olar üçin ýokarlandyrylan baha belleniýär.

Bu çäräniň hem düzgün bozujylar üçin oýlanşykly ulanmaga höweslendiriji täsiri çäklidir. Ol tebigy baýlyklary ulanmaklyga berk çägiň (limitiň), olaryň ulanylyşyna ýeterlik hasabatyny we gözegçiligiň ýoklugy, hem-de şeýle zyýan çekmegiň uly düşewüntli kärhanalar üçin täsiriniň azdygy bilen düşündürilýär.

Tebigaty peýdalanyş ulgamynda önümçilik kuwwatlyklaryny öz wagtynda işe girizmeklige höwes döretmek niýeti bilen hem käbir çäreler geçirilýär.

Desgalar we kuwwatlyklar bellenen wagtynda işe girizilmändigi üçin onuň bahasynyň 3 % çenlisi döwlet býütjetiniň hasabyna geçirilýär. Mundan başga-da gurluşygyň normatiw möhletiniň bozulandygy üçin ähli karz berilýän döwrüň prosent stawkasy ýokarlandyrylýar.

Şeýlelik-de, tebigaty oýlanşykly peýdalanmakda ykdysady höweslendirmegiň ulgamynyň aýry-aýry bölekleri tejribede hereket edýär. Emma agzalan höweslendiriji çäreleriň her biriniň öz kemçilikleri bar. Ol esasan, tölegleriň hasaplanyşynyň ylym tarapyndan ýeterlik esaslandyrylmandygy hem-de onuň kärhanalaryň hojalyk hasaplaşygy meseleleri bilen gowşak utgaşdyrylandygy bilen baglanşyklydyr.

### 3. Tebigaty goraýyş işlerini ykdysady höweslendirmegi kämilleşdirmegiň esasy ugurlary

Ykdysady höweslendirmeleriň ulgamy, onuň aýry-aýry böleklerini biri-birini gaýtalaman, eýsem biri-

biriniň üstiniň ýetirilmegini gazanmak üçin dykgat bilen gaýtadan öwrenilmelidir.

Oňaly höweslendirme usullary kämilleşdirmegiň aşakdaky ugurlaryna seredip geçmek gerek :

- kärhananyň girdeýjisinden ýa-da durmuş tebigaty goraýyş fondundan ykdysady höweslendiriş fonduna pul göýbermek;
- tebigaty goramak çäreleri maliýeleşdirmegiň we höweslendirmegiň çeşmelerini döretmek;
- tebigaty goramak maksatly desgalaryň gurluşygyna ýeňillikli karzlary bermek;
- tebigy baýlyklary tygşytlamagyň we galyndylary gaýtadan ulanmagyň hasabyna alnan girdejiniň hemmesini kärhananyň özünde galdyrmak;
- nyrhyň emele gelşini kämilleşdirmek, ýagny bahalarda tebigaty goramaklyga normatiw harajatlary has doly görkezmek, önümçiligiň galyndylaryna amatly nyrlary bellemek;
- käbir hökmany töleglerden wagtlaryň boşatmak;
- peýda alynmaýan halatlarda tebigaty goraýyş görkezijileriniň gowylandyrylandygy üçin kärhananyň çykdajylarynyň öwezini doldurmak;
- galyndylary gaýtadan işleýän ýöriteleşdirilen kärhanalary döretmek, kooperasiýany, önümçilik galyndylaryny ulanmak boýunça dürli kärhanalaryň arasynda uzak möhletleýin hojalyk gatnaşyklaryny ösdürmek;
- tebigaty goramak işiniň görkezijilerini kärhanalaryň we olaryň bölümleriniň fond emele getiriji görkezijileriniň sanawyna goşmak;
- kärhanalaryň işgärlerini maddy höweslendirmek ulgamyny kämilleşdirmek;



Oňaýsyz delil usullaryny kämilleşdirmekde aşakdakylara aýratyn üns berilmelidir;

- tebigy baýlyklaryň sarp edilendigi üçin töleg (norma laýyk we normadan artyk );
- gurşap alyan töweregiň hapalanandygy üçin töleg (norma laýyk we normadan artyk );
- tebigaty oýlanşykly peýdalanmagyň düzgünlerini we kadalaryny bozandygy üçin jerime töletmek.

Ýokarda belenilip geçilen ykdysady höweslendirmeleri kämilleşdirmegiň ugurlaryndan başga-da häzir bazar ykdysadyýetine geçiş döwrüni başdan geçirýän GDA-yň ýurtlarynda, şol sanda Türkmenistanda tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyrmagyň ykdysady usullaryny kämilleşdirmegiň üstünde işlemek dowam etdirilýär. Ykdysady usullar hökmünde girew bahasy we proSENTi, töwerekdäki gurşaw üçin howply bolan obýektleri ätiýaçlandyrmak ýaly çäreleri girizmeklik göz önünde tutulýar.

Girew bahasy önümiň artdyrylan bahasy bolup, onuň kömegi bilen galyndysyz tehnologiýasy bolmadyklygy sebäpli tebigata ýetirilýän zyýanyň öwezini döwlete gaýtaryp bermekdir. Girew bahasy gös-göni önümiň bahasy bilen bagly bolman, ol tebigata ýetirilen zyýan we ony dikeltmeklige sarp edilen harajatlar bilen baglydyr. Girew bahasyny tebigaty peýdalanyjy tarapyndan döwlete tölenen, galyndysyz önümçilige we sarp edişe höwes döredýän karz hökmünde düşüňip bolar.

Tebigaty goraýjy gurama döwlet eýeçiliginde durýan tebigy baýlygy (obýekti) peýdalanmaga bermek bilen peýdalanyjydan pul girewini alýar we eger-de baýlyk (obýekt) talaba laýyklykda tebigaty goraýjy gurama

yzyna tabşyrylsa, onda ol girew puly yzyna gaýtarylyp berilýär.

Girew bahasy tebigaty peýdalanyjylary ol ýa-da beýleki tebigaty goraýjy işlerini geçirmeklige höweslendirýär. Girew bahasy döwletiň tebigaty goraýjy işleri üçin harajatlarynyň esasy böleginiň öwezini doldyrmalydyr. Girew bahasy kesgitlenende taslama düzmek, ornaşdyrmak, önümçiligi ösdürmek, tebigy baýlyklary peýdalanmak işleriniň tebigy gurşawa ýetirýän zyýanynyň has az bolmagy göz önünde tutulmalydyr.

Girewiň bahasy öňi alynan zyýanyň ululygyna we girew alnan obýektiň ilkinji ýagdaýyna getirmek üçin zerur bolan harajatlaryň möçberine bagly bolmalydyr. Girew bahasy normadam artykmaç zyňyndy üçin tölegden tapawutlanýar. Soňky, tebigaty peýdalanyja gaýtarylyp berilmeýär we kanunyň talaplaryny bozujylara töledilýän jerime häsiýetine eýedir.

Girew bahasyny girizmek bilen tebigaty peýdalanyjylara girew tölemek üçin karz bermegi hem ýola goýmak zerurdyr. Tebigaty peýdalanyjylara berilýän karz üçin girew proSENTi alynýar. Girew proSENTiniň ululygyny üýtgetmek bilen, tebigaty goraýjy gurama girewiň jeminiň üýtgemeýän ýagdaýynda hem peýdalanyjylaryň ol ýa-da beýleki tebigaty goraýjy işlerini geçirmekligine höwes döredip biler.

Girewi tölemäge karz bermän tebigaty goraýjy gurama (ýa-da onuň wekili bolan bank) tebigata has uly zyýan ýetirýän kärhanany ýapylmaga mejbur edip biler.

Girew bahasy we girew proSENTi diňe tebigata ýetirilýän durnukly zyýany hasaba alyp we kadalaşdyryp biler. Awariýalar, tebigy betbagtçylyklar netijesinde mümkin boljak ýa-da ähtimal bolup biläýjek zyýanlaryň



öwezini doldurmak niýeti bilen töwerekdäki gurşaw üçin howply bolan obýektleri hökmany ätiýaçlandyryş tölegleri girzilmelidir. Ätiýaçlandyryş tölegleriniň möçberi mümkin boljak awariýalaryň ululygy we ähtimallygy bilen kesgitlenilýär.

Töwerekdäki gurşaw üçin has howply obýektleriň hökmany ätiýaçlandyryş tölegleri mümkin boljak awariýalar, tebigy betbagtçylyklar üçin döwletiň harajatlarynyň öwezini dolduryp, hem-de tebigaty peýdalanjylaryň obýektleri howpsyz işletmeklerini we awariýalaryň, heläkçilikleriň önüni almak üçin goşmaça çäreleri amala aşyrmagyny höweslendirip bilerler.

Tebigaty peýdalanjylar tarapyndan awariýalaryň, heläkçilikleriň döremek mümkinçiligini peseldýän aýgytly çäreler geçirilse, ätiýaçlandyryş töleginiň möçberi azaldylyp biliner. Tersine, eger-de ol mümkinçilik ýokarlanan ýagdaýda tölegleriň möçberi artdyrylýar ýa-da obýektiň mundan beýläk peýdalanlyşy ýatyrylýar.

Hödürlenýän ykdysady çäreler - girew bahasy we proSENTI, ätiýaçlandyryş tölegleri we beýleki ykdysady höweslendirmeler, ýagny tebigy baýlyklar üçin tölegler, tebigy gurşawyň hapalanmagy üçin jerimeler, salgytlar we şuna meňzeşler bilen bir hatarda ulanylyp bilinerler.

Eger-de önümçilik we sarp ediş galyndylarynyň bazary döredilmese we guralmasa, tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyrmagyň ykdysady çäreleriniň hiç birisi hem netijeli bolmaz. Beýle bazaryň bolmagy her bir öndürüjiniň we sarp edijiniň öz ähli galyndylaryna doly eýeçilik (satmak, mugt peýdalanmaga bermek we ş. m.) hukugynyň bolmagyny göz önünde tutýar.

Galyndylaryň giň bazary bolan şertlerinde önümçiligiň we sarp edişiň galyndysyz tehnologiýasy diýen düşünje öz mazmunyny üýtgedýär we ýakyn geljekde hakyky häsiýete eýe bolýar. Täze manyda ol önümçiligiň we sarp edişiň galyndylaryny önümçiligiň soňky proseslerinde doly peýdalanýan ýa-da galyndylar bazarynda satýan tehnologiýadyr.

Bu wezipeleri ýerine ýetirmeklige, ýurdumyzda, hereket edýän we maslahat berilýän tebigaty peýdalanmagyň ykdysady çäreleri ýardam eder.

1991-nji ýylyň 12 noýabrynda Prezidentimiz S.A.Nyýazow "Tebigaty goramak hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna gol çekdi. Kanunyň ikinji bölümüniň 7-nji maddasy "Tebigaty goramagy üpjün etmegiň ykdysady tärlerine" bagyşlanýar. Onda tebigaty goramagyň ykdysady tärleriniň aşakdaky görnüşlerini amala aşyrmaklyk bellenýär.

- 1)tebigy baýlyklardan peýdalanylmagy üçin töwerekdäki gurşawyň hapalanmagy (şol sanda galyndylaryň ýerleşdirilmegi) we oňa zyýanly täsir etmegiň başga görnüşleri üçin hak almak;
- 2)galyndysyz we az galyndyly, baýlyklary tygşytlaýjy tehnologiýalar we önümçilikler ornaşdyrylanda, tebigaty goraýjy we tebigy baýlyklary dikeldiji netije berýän başga işler amala aşyrylanda ýuridiki taraplara, şeýle hem raýatlara salgytlar, karzlar we ş. m. barada ýeňillikler bermek;
- 3)ekologiýa taýdan howply tehnologiýalaryň ulanylmagy we tebigy gurşawa howply tasir edýän başga işiň edilmegi üçin kärhanalara, edaralara, guramalara ýörite salgyt salmagy girizmek;
- 4)töwerekdäki tebigy gurşawy hapalaýan maddalary taşlamaga (mejbury ýagdaýda) ýa-da ekologiýa



taýdan oňaýsyz bolan başga işler geçirmäge hukuk berýän lisenziýalary (ygtyýarnamalary) satmak – satyn almak, şunda çägiň ekologiki mümkinçiligi we tebigaty goramak baradaky talaplar nazarda tutulmalydyr;

- 5)ýuridiki taraplaryň we raýatlaryň üstüne özleriniň bozan tebigy gurşawyny ýa-da onuň aýry-aýry böleklerini dikeltmek borçlaryny ýüklemek;
- 6)tebigy obýektleriň zaýalanmagy ýa-da yok edilmegi netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini bellenen tertipde pul bilen töletdirmek;
- 7)tebigaty goramak baradaky planlar we çäreler ýerine ýetirilmedik, tebigaty goramak baradaky kanunlaryň, normatiw – tehniki we beýleki talaplaryň bozulan mahalynda, wezipeli adamlary we beýleki işgärleri esasy önümçilik işiniň netijeleri boýunça berilýän baýraklardan doly ýa-da kem – käsleýin kesmek;
- 8)tebigaty goramakda has yokary netije gazanan ýuridiki taraplaryň kollektiwlerini we işgärlerini şeýle hem raýatlary maddy taýdan höweslendirmek.

Türkmenistanyň kanunlarynda, häkimlikleriň öz ygtyýarlygynyň çäginde kabul eden kararlarynda tebigaty goramak işini ykdysady taýdan höweslendirmegiň başga görnüşleri hem belleni bilner.

#### **Tema 6: Tebigaty goraýyş çärelerine goýberilýän harajatlaryň netijeliligi**

1. Tebigy baýlyklara ýetirilýän zyýanlar we tebigaty goramak üçin goýberilýän harajatlar.
2. Tebigaty goramaklyga goýberilen serişdeleriň ykdysady netijeliligi.

#### **1. Tebigy baýlyklara ýetirilýän zyýanlar we tebigaty goramak üçin goýberilýän harajatlar**

Tebigy gurşawa ýetirilýän zyýanlar iki topara, ýagny ykdysady we durmuş zyýanlara bölünýär. Ykdysady zyýan bu dikeldip bolýan we, dikeldip bolmaýan tebigy baýlyklaryň baha görnüşindäki ýitgileridir. Ýitgilere baýlyklaryň önümçilik üçin peýdasyz yoklanan bölegi degişlidir. Beýle ýitgilere baýlyklar gazylyp alnanda, daşalanda we gaýtadan işlenende yol berilýär. Ykdysady zyýana tebigaty oýlanşyksyz peýdalanmagyň netijesinde jemgyýetiň girdejisiniň kemelmegi diýip düşünmek bolar. Durmuş zyýany — bu adamyň saglygyna we sag — salamat ýaşamagy üçin zerur bolan şertlerine ýetirlen ýitgiler bolup, olary hem baha görnüşinde hasaplamak bolar.

Tebigy gurşawyň oýlanşyksyz ulanylandygy sebäpli ýetirlen ykdysady we durmuş zyýanlara garşy alnyp barylýan tebigaty goraýyş çäreleriň peýdalylygy hasaplananda harajatlaryň iki topary göz önünde tutulmalydyr.

Birinjiden - tebigaty goramak çäreleri üçin, ýagny tebigy gurşawyň zaýalanmagynyň önüni almak üçin sarp edilen harajatlar. Muňa tebigaty goraýyş ulgamlaryny, ýagny arassalaýjy, gaz tutujy, eroziýa garşy göreş desgalary we beýlekileri döretmeklige we olary ulanmaklyga sarp edilen harajatlar degişlidir. Bu desgalar tebigaty goraýjy, başgaça ekologiki esasy serişdeleri düzýärler.

Ikinjiden — tebigaty goraýyş çäreleriň geçirilmändigi, ýa-da olaryň yeterlik daldigi ýa-da nädogry geçirilendigi sebäpli döreýän ekologiki düzgün



bozmalaryň netijesinde ýetirilen ykdysady we durmuş zyýanlary düzetmek üçin sarp edilen harajatlar.

Harajatlaryň birinji topary, ýagny tebigaty goraýyş desgalaryny döretmeklige we olary ulanmaklyga sarp edilen çykdajylar belli bir derejede anykdyr. Ýöne, tebigy gurşawyň hapalanmagy netijesinde ýetirilen ykdysady, has hem durmuş zyýany diňe takmynan kesgitlemek bolar. Muňa, ýetirilen zyýanyň netijesiniň belli bir wagtda äşgär bolmaýanlygy, ýa-da hapalanmagyň zyýanynyň onuň bolup geçen ýerinde däl-de, eýsem başga bir ýerde ýüze çykmak häsiýetiniň bardygy ýaly sebäpler täsir edýär.

Tebigaty goramaklyga göýberilen harajatlar seýrek ýagdaýlarda zyýanyň doly önüni alýarlar. Beýleki halatda ykdysady baha harajatlaryň iki toparynyň jemine barabardyr. Şol bir wagtyň özünde harajatlaryň ikinji toparynyň möçberiniň takyk dældigi göz önünde tutulmalydyr.

Tebigaty goraýyş çäreleri köplenç belli bir derejede tebigy gurşawa ýetirilýän zyýanyň önüni alýar. Göýberilen harajatlaryň ýetmezligi, tehnologiýa taslamalaryň kemçilikleri, tebigaty goraýan ulgamlaryň nädogry ulanylmagy, bu ugurda işleýän adamlaryň hünäriniň pes bolmagy we beýleki käbir sebäplere görä tebigaty goraýyş çäreleri garaşylýan netijäni bermeyär. Şol bir wagtyň özünde bu çäreler atmosfera zyňylýan gazlary, akar suwlara göýberilýän himiki birleşmeleri, dag-magdan üýşmeklerini, metallurgiýa şlaklaryny, agaç galyndylaryny we ş.m. gaýtadan işlemek netijesinde goşmaça girdeji almaklyga mümkinçilik döredýär. Bu girdejini tebigaty goraýyş çärelerine doly ykdysady baha berilende tebigaty goraýyş harajatlaryndan aýyrmak bolar.

Şeýlelikde, tebigy gurşawyň hapalanmagyna garşy göreş çäreleriniň netijeliligi hasaplananda hapalanmak netijesinde ýetirilen zyýanyň mukdary bilen bu zuýany ýok etmek üçin zerur bolan düýpli maýa goýumlary we gündelik harajatlar deňeşdirmek gerek.

Baýlyklary tygşytlaýjy tehnologiýalaryň önümçilige ornaşdyrylmagy tebigaty goraýyş çäreleriniň ykdysady peýdalylygyny ýokarlandyrmaga ýardam eder. Muňa garamazdan göni çykdajylar, ýagny düýpli maýa goýumlary we gündelik harajatlar hökman artmalydyr.

## 2. Tebigaty goramaklyga goýberilen serişdeleriň ykdysady netijeliligi

T.S. Haçaturow tarapyndan tebigaty goraýyş çäreleri üçin düýpli maýa goýumlarynyň ykdysady netijeliligini kesgitlemegiň usuly taýýarlanylady. Bu usulda tebigaty goramak maksatlary üçin sarp edilen serişdeleriň ilkinji hem - de ahyrky toplumlaýyn durmuş - ykdysady peýdasy tapawutlandyrylýar. Ilkinji peýda gurşap alýan töweregiň hapalanmagynyň kemelmeginden, ahyrky peýda bolsa ilatyň ýaşayyş derejesiniň, önümçiligiň netijeliliginiň we milli baýlygyň artmagyndan ybaratdyr. Ykdysady netije -arassa girdejiniň ösmegi, önümçilik däl sferanyň harajatlarynyň tygşytlanmagy we ilatyň şahsy serişdeleriniň sarp edilşiniň kemelmegi ýaly görnüşlerde ýüze çykýar. Adamlaryň syrkawlamagynyň azalmagy, zähmetiň we dynç almagyň şertleriniň gowylanmagy, tebigy landşaftlaryň saklanmagy tebigaty goraýyş çäreleriniň peýdalylygynyň durmuş netijesidir.

Şeýlelikde, syrkawlyk güwänamasy boýunça tölegler, syrkawlary bejermek üçin harajatlar



tygşytlanýar, adamlaryň keselläp işden galmagy we zähmet öndürüjiliginin aşaklamagy sebäpli önüm ýitgileriniň möçberi kemelýär.

Tebigaty goramak çäreleriniň doly ykdysady netijeliligi ykdysady we durmuş zyýanlary görkezijileriniň jemi hökmünde kesgitlenilýär. Tebigaty goramak üçin sarp edilen harajatlaryň doly ykdysady netijeliligini aşakdaky formula boýunça hasaplap bolar:

$$N_h = \frac{P}{G + \theta_n \cdot D} \quad \text{bu ýerde, } N_h - \text{harajatlaryň}$$

ykdysady netijeliligi,  $P$  – ýylyň dowamynda alynan peýda, manat  $G$  – ýylyň dowamyndaky gündelik çykdajylar,  $D$  – düýpli maýa goýumlary,  $\theta_n$  – düýpli maýa goýumlaryň ödeýiş normatiwi (eger düýpli maýa goýumlary 8 ýylda ödemeli bolsa, onda,  $\theta_n = 1:8 = 0,12$ , eger 6 ýylda, onda  $1:6 = 0,13$ -e deňdir we ş. m.).

Eger –de tebigaty goramak çäreleri üçin düýpli maýa goýumlaryň bir ýyldaky ykdysady netijeliligini kesgitlemekçi bolsak, onda şol ýylda alnan peýdadan gündelik çykdajylary aýryp, düýpli maýa goýumlaryň möçberine bölmek gerek. Ol aşakdaky formula görnüşde berilýär:

$$N_d = \frac{P_{\text{ýyl}} - G}{D}$$

Bu ýerde  $N_d$  – düýpli maýa goýumlaryň peýdalylygy,  $P$  ýyl – bir ýyldaky peýda.

Egerde netije ( $N$ ) uzak möhletleýin çäreleriniň birnäçe ýyldaky netijesi, şeýle hem düýpli maýa goýumlar eýýäm ödelen bolsa, onda birnäçe ýyllyk jemi (integral) netijäni indiki formula boýunça hasaplap bolar:

$$N_x = \frac{P}{G + D}$$

Tebigaty goraýyş çäreleri üçin çykdajylaryň ilkinji peýdasyny, we durmuş netijeleri sebäpli harajatlaryň tygşytlanmagyny başgada birnäçe formulalar esasynda hasaplap bolar.

Tebigy gurşawyň hapalanmagy sebäpli syrkawlan adamlaryň işe çykmalylygy netijesinde kärhanalarda önüm öndürülşi kemelýär. Şol ýitgileriň önüni almak üçin geçirilen tebigaty goraýyş çäreleriniň netijeliligini indiki formula boýunça hasaplamak mümkin:

$$N_\theta = S \cdot \theta / A_2 - A_1 /$$

Bu ýerde:  $N_\theta$  gurşawyň hapalanmagy sebäpli syrkawlamagyň köpelmegi netijesinde önüm öndürilişiniň kemelmeginiň önüni almak üçin sarp edilen tebigaty goraýyş harajatlarynyň netijeliligi,  $S$  – syrkawlygy ýa – da syrkawa seredýänligi sebäpli önümçilikden galan zähmetkeşleriň sany,  $\theta$  – bir adam – gün işe düşýän önüm,  $A_2 - A_1$  – tebigaty goraýyş çäreleri, geçirileninden soň we öň her bir zähmetkeşe 1 – ýylda düşýän adam – gün işiň sany.

Durmuş fondlardan tölegleriň möçberiniň kemelmegine täsir edýän tebigaty goraýyş çäreleriniň ykdysady netijeliligini hem hasaplap bolýar. Mysal üçin, durmuş ätiýaçlandyryş fondyndan syrkawlyk güwänamasy üçin tölegleriň kemelmeginden emele gelýän netije ( $N_s$ ) aşakdaky formula boýunça kesgitlenilýär.

$$N_s = 3 \cdot km \cdot (A_2 - A_1)$$

3 – kömek alýan zähmetkeşleriň sany,

km. – kömegiň möçberi,

$A_2 - A_1$  – öňki formuladaky ýaly görkezijiler.



Tebigaty goraýyş çäreleriniň netijesinde adamlary bejermek üçin edilyän harajatlaryň kemelmeginden alynýan netije ( $N_{x.b.}$ ) indiki formula esasynda hasaplanylýar :

$$N_{x.b.} = / S_p \cdot G_p \cdot X_p / + / S_k \cdot G_k \cdot H_k /$$

$S_p$  saglyk öýünde bejerilýn syrkawlaryň sany,  $S_k$  - keselhanada bejerilýn syrkawlaryň sany,  $G_p$  we  $G_k$  - degişlilikde saglyk öýünde we keselhanada bejerilýn günleriň sany,  $H_p$  we  $H_k$  - degişlilikde saglyk öýünde we keselhanada bejermek üçin harajatlaryň ortaça mukdary.

Tebigaty goraýyş çäreleriniň görnüşleri saýlanyp alynanda az harajat talap edýän görnüşi kabul edilmelidir. Şol bir wagtyň özünde tebigatyň ýagdaýy göz önünde tutulmalydyr. Harajatlary tebigatyň hapalanmagynyň ýa - da zaýalanmagynyň hasabyna tygşytlamaly däldir.

#### **Tema 7 : Türkmenistanda tebigaty peýdalanmagyň dolandyrylyşy we hukuk esaslary**

1. Tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyryan guramalar. Dolandyrmagyň umumy guramalarynyň wezipeleri.
2. Tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyryan ýörite we pudaklaýyn guramalaryň wezipeleri.
3. Türkmenistanyň tebigaty peýdalanmagy we goramagy düzgünleşdirýän kanunlary.
4. Türkmenistanyň tebigatynyň aýry bölekleriniň hukuk goragy.

#### **1. Tebigaty peýdalanmagy we goranmagy dolandyryan guramalar. Dolandyrmagyň umumy guramalarynyň wezipeleri**

Tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyrmak diýip – tebigy hadysalary we ösüşleri jemgyýete zerur bolan ugra özgertmegi amala aşyran çärelere aýdylýar.

Türkmenistanda tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyrmagyň döwlet ulgamynda umumy, ýörite we pudaklaýyn guramalar tapawutlanýar.

Umumy guramalara Türkmenistanyň Prezidenti, Mežlisi we Ministrler Kabineti, welaýatlaryň, etraplaryň, şäherleriň döwleti dolandyryş guramalary we ýerli öz – özüni dolandyryş guramalary girýärler.

Bu guramalar tebigaty peýdalanmak we goramak işleriniň kadalaşdyryjy delilnamalary (kanun, perman, karar, çözgüt ) kabul etmek, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek (Mežlisden beýlekileri ) şeýle hem tebigaty rejeli peýdalanmak we goramak meseleleri boýunça anyk döwlet çärelerini kesgitlemek, olar boýunça kararlar kabul etmek ýaly işleriň üsti bilen dolandyryş wezipelerini ýerine ýeirýärler.

Tebigaty peýdalanmagy we goramagy dolandyrmagyň ýörite guramalaryna “Tebigaty goramak Ministrligi” , “Oba hojalyk ministrligi”, “Türkmenstandartlary”, “Baş döwlet gullugy”, “Suw hojalyk ministrligi”, “Türkmengeologiýa döwlet korporasiýasy”, “Döwlet sanitar – epidemiologiýa gullugy” , “Döwlet balyk hojalyk komiteti ” we “Döwlet ulag gullugy” degişlidir. Görkezilen guramalar tebigy baýlyklary peýdalanyjylaryň haýsy pudaga degişlidigine garamazdan birnäçe wezipeleri ýerine ýetirýärler. Mysal üçin “Oba hojalyk ministrligi” ýerleri rejeli peýdalynmak



we goramak meseleleri boýunça bir umumy syýasaty alyp barýar we ýer gatnaşyklaryny dolandyrýar. Bu guramalaryň arasynda tebigaty peýdalanak we goramak meseleleri boýunça toplumlaýyn dolandyrmagy amala aşyrmak "Tebigaty goramak ministrligine" degişlidir. Onuň esasy wezipeleri aşakdakylardan durýar:

- a) Ýurdumyzda tebigaty goramak işini toplumlaýyn dolandyrmagy alyp barmaklyk;
- b) Tebigaty rejeli peýdalanmak we goramak işleri boýunça bütewi ylmy – tehniki syýasaty işläp taýýarlamak we amala aşyrmak;
- c) Şu ugurdan ministrlikleriň we edaralaryň işlerini utgaşdyrmak;
- d) Ýurduň ykdysady we durmuş ösüşi maksatnamasyna tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we goramak meselelerine degişli çäreleri taýýarlamak we teklip etmek, hem-de şol çäreleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek;
- e) Öndüriji güýçleri ýerleşdirmegiň we ösdürmegiň esasy beýanyna (shemasyna) ekologiki ekspertiza geçirmek hem-de ekologiki kadalaşdyryjylary tassyklamak;
- f) Täze tehnologiýalaryň ekologiki kadalary berjaý edişini barlamak (az galyndyly we galyndysyz tehnologiýa we baýlyklary tygşytlaýjy tehnologiýalara üns bermeli);
- g) Senagat, ýaşayyş we beýleki galyndylary bellenen tertip boýunça gömmeklige rugsat bermek hem-de hojalyk işleriň ähli görmüşlerine tebigy baýlyklaryň bölünip berilişine gözegçilik etmek (ýer, suw we beýleki baýlyklar);
- h) Goraghanalary we aw hojalyklary dolandyrmak;

- i) Tebigaty goramak meseleleri boýunça halkara hyzmatdaşlygy amala aşyrmak.

## **2. Tebigaty peýdalanmagyň we goramagy dolandyrýan ýörite we pudaklaýyn guramalaryň wezipeleri**

Döwlet dolandyrylyşynyň pudaklaýyn guramalaryna öz tabynlygynda tebigy baýlyklary peýdalanýan kärhanalary bar bolan ministrlikler we pudaklary dolandyryş edaralar degişlidir.

Tebigaty rejeli peýdalanmak we goramak işini dolandyrmaklyga pudaklaýyn ministrlikler we komitetler hem öz ýöriteleşýän ugurlary boýunça gatnaşýarlar. Olardan nebit we gaz senagaty, oba hojalyk we azyk senagaty, gurluşyk, saglygy goraýyş ministrliklerini we beýlekileri görkezmek bolar.

Tebigaty peýdalanmagyň we goramagyň sebitleýin dolanşygyny welaýat, etrap häkimlikleri we oba arçynlary ýerine ýetirýärler.

Türkmenistanda tebigaty peýdalanmak we goramak işlerinde döwletiň, kärhanalaryň, guramalaryň we raýatlaryň arasyndaky gatnaşyklary bu işiň çäginde özeni bolup durýan birnäçe ýörelgeler kesgitleýär:

1. Türkmenistan döwletiniň ekologiki syýasatynyň esasy maksady – häzirki we geljekki adamlaryň bähbitlerini göz önünde tutmak.

- a) Hemme ýerde töwerekdäki gurşawyň amatly sanitar we ekologiki ýagdaýyny saklamak;
- b) Suwy tygşytly sarp etmekligiň tehnologiýasyny önümçilige ornaşdyrmak we ýakyn ýyllarda arassalanmadyk suwlary ähli suw howuzlaryna (derýa, köl we ş.m.) zyňmagy bes etmek;



- c) Ýerleriň hasyllylygyny ýokarlandyrmagyň çärelerini yzygiderli geçirmek;
  - d) Tokaý baýlyklaryny aýawly saklamak, olaryň suw, toprak goraýjylyk we beýleki amatly häsiýetlerini ýokarlandyrmak;
  - e) Mineral çig mal baýlyklary az galyndyly we galyndysyz tehnologiýalary önümçilge ornaşdyrmagyň hasabyna doly we toplumlaýyn peýdalanmak;
  - f) Haýwanat dünýäsini hemme taraplaýyn saklamak we ösdürmek we ş.m.
2. Tebigaty rejeli peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak – umumy döwlet we ähliahalk işidir.
  3. Tebigaty goramak – ähli halkyň işidir we ol halkyň bähbitleri üçin hem-de ähli halkyň gatnaşmagynda alnyp barylýar.
  4. Halk hojalygynyň ykdysady bähbitlerini tebigy baýlyklary goramak, rejeli peýdalanmak we töwerekdäki gurşawy abadanlaşdyrmak bilen utgaşdyrmak;
  5. Tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we tebigaty goramak çärelerini planly alyp barmak;
  6. Tebigy gurşawy goramak we tebigy baýlyklary peýdalanmak çärelerini toplumlaýyn geçirmek;
  7. Ekologiki gatnaşyklarda kanunçylygy berjaý etmek;
  8. Tebigaty goramak meselelerinde halkara hyzmatdaşlyk etmek.

### 3. Türkmenistanyň tebigaty peýdalanmagy we goramagy düzgünleşdirýän kanunlary

Döwletiň ekologiki wezipelerini amala aşyrmakda tebigy gurşawy goramagyň we rejeli peýdalanmagyň

hukuk esaslarynyň ähmiýeti has uludyr. Ýurdumyzda hereket edýän kanunlar tebigaty rejeli peýdalanmaklyga we goramaklyga ýardam bermeklige gönükdirilendir. Kanunlarda görkezilen kadalar ähli adamlar, kärhanalar we guramalar tarapyndan berk berjaý edilmelidir. Kabul edilen düzgünleri bozujylar kanunda görkezilen jogapkärçilige çekilýärler.

Hereket edýän kanunlarda ýurdumyzyň ekologiki syýasatynyň esasy ugurlary we ýörelgeleri, tebigaty rejeli peýdalanmagyň we goramagyň düzgünleri, olary ýerine ýetirmek boýunça kärhanalaryň, guramalaryň, wezipeli adamlaryň we raýatlaryň borçlary hem-de hukuklary görkezilendir.

Türkmenistanda soňky ýyllarda tebigaty rejeli peýdalanmak we goramak boýunça degişli kodeksler we kanunlar kabul edildi : “Tebigaty goramak hakynda ” Kanun (12.11.1991 ýyl ), “Aýratyn goralýan döwlet tebigy çäkleri hakynda ” Kanun (19.05.1992 ýyl ), “Ýerasty baýlyklar hakynda ” Kanun (14.12.1992 ýyl ), “Ekologiki düzgün bozmalar üçin jogapkärçiligi güýçlendirmek hakynda” Kanun (12.11.1992 ý), “Sanitar kodeksi ” ( 19.05.1992 ), “Türkmenistanyň tokaý kodeksi ” (12.04.93 ý), “Türkmenistanyň ösümlik dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda ” Kanun (28.12.93 ý), “Döwlet ekologik ekspertizasy hakyndaky” Kanun (1995 ý.), “Atmosfera howasyny goramak hakyndaky” Kanun (1995ý.), “Aw awlamak we awçylyk hojalygyny ýöretmek hakyndaky” Kanun (1995 ý.), “Haýwanat dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakyndaky” Kanun (1997 ý.). Sanalyp geçilen Kanunlardan başga hem, häzirki wagtda Türkmenistanyň balykçylyk, topragy goramak,



kontinental ýalpagy baradaky Kanunlaryň , ýer we suw Kodeksleriniň taslamalarynyň üstünde işlenilýär.

#### **4. Türkmenistanyň tebigatynyň aýry bölekleriniň hukuk goragy**

Indi Türkmenistanda tebigatynyň aýry-aýry bölekleriniň hukuk goraglary barada gysgaça durup geçeliň.

Belli bolşy ýaly ýer ähli baýlygyň ilkinji çeşmesidir, şonuň üçin onuň ägirt halk hojalyk ähmiýeti bar. Oba we tokaý hojalygynda ol esasy önümçilik serişdesi hökmünde çykyş edýär. Beýleki pudaklar üçin bolsa ýerleşmek we ösmek üçin giňişlik, esas bolup hyzmat edýär.

Türkmenistanyň ägirt köp ýer baýlyklary bar. 2000-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda ýurdumyzyň ýer baýlyklary 49,4 mln.gektara şol sanda oba hojalygyna ýaramly ýerler 40500 müň gektara barabardyr. Ýeriň Türkmenistanyň halkynyň eýeçilik hukugynyň obýektidigi barada Türkmenistanyň eýeçilik baradaky kanunynda (oktyabr, 1993 ý) we Türkmenistanyň ýer kodeksinde (1990 ý) aýdylýar. 1992 ý.18 maýynda kabul edilen Türkmenistanyň Esasy Kanunynda ýere hususy eýeçilik hukugy berkidilýär. Şeýle hem ýer raýatlarynyň bileleşigine, döwlete degişli bolup biler.

Ýer kodeksinde ýer-hukuk Kadalaryny bozujylary hukuk jogapkärçilge çekmeklik bellenilýär. Ýer hukuk bozulmalaryna: oba hojalygyna ýaramly we beýleki ýerleri saýalamak, himiki we radioaktiw maddalar bilen hapalamak, ýeri görkezilen maksatdan başga maksatlar üçin peýdalanmak, ýerleri öňki kaddyna getirmekden boýun gaçyrmak, ýeri ulanmagyň şertlerini ýerine

ýetirmezlik, tebigaty goraýyş çärelerini geçirmezlik, ýeri özbaşdak eýelemeklik we ş.m. girýär.

Ýeri peýdalanmak kadalaryny bozujylara administratiw (jerime) ýer hukuk (ýeri gaýtaryp almak), tertip – düzgün (duýduryş, berk duýduryş, pes aýlykly işe geçirmek, pes käre geçirmek, işden çykarmak) we jenaýat jogapkärçiligine çekmek ýaly çäreler görülyär.

Ýerasty baýlyklary tebigy gursawyň bir bölegi bolmak bilen olar ýer örtüginin aşagynda ýerleşýärler. Olara ýerasty suwlary, şeýle hem ýeriň ýüzüne çykyp duran peýdaly baýlyklaryň ýataklary hem degişlidirler. Türkmenistanyň döwlet Özygtyýarlylygy baradaky Ýarnama, Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary baradaky Konstitusion Kanuna we Türkmenistanyň eýeçilik hakyndaky Kanunyna baglylykda ýerasty baýlyklary döwlet eýeçiliginiň hukuk obýekti hökmünde çykyş edýär.

Häzirki wagtda ýerasty baýlyklaryny peýdalanmak meseleleri Türkmenistanyň “Ýerasty baýlyklary hakyndaky” (14.12.1992 ý) we “Tebigaty goramak hakyndaky” (12.11.1991 ý). Kanunlary, beýleki kadalaşdyryş delilnamalar boýunça tertipleşdirilýär.

Hereket edýän Kanunlarda ýerasty baýlyklary peýdalanýan subýekt hökmünde bellenen tertipde ýerasty baýlyklary peýdalanmaga hukuk alan Türkmenistanyň hukuk we fiziki adamlary, şeýle hem daşary ýurt raýatlary hasap edilýär. Olar şol bir wagtyň özünde ýerasty baýlyklary rejeli peýdalanmaga we goramaga jogapkärçilik çekýärler. Kanun ýerasty baýlyklary peýdalanmagyň aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyryr: geologiki taýdan öwrenmeklik, peýdaly baýlyklary gazyp almaklyk, şol sanda dagmagdan we gaýtadan işleýän önümçilikleriň



galyndylaryny peýdalanmaklyk, nebit, gaz we beýleki maddalary saklamak, zyýanly jisimleri we galyndylary gömmek üçin ýerasty desgalary gurmaklyk, ýerasty ýylylygy peýdalanmak, goralýan geologiki obýektleri döretmek we ş. m.

Howpsuzlyk we töwerekdäki gurşawy goramak maksatlary üçin kanun ýerastynyň käbir böleklerini ulanmaklygy gadagan edýär. Ýerastyny peýdalanmaklyk töleglidir.

Ýerastyny peýdalanmaklygyň esasy talaplaryny bozanlar hukuk jogapkärçilige çekilýär. Hukuk jogapkärçiligiň görnüşleri : administratiw (jerime) tertip düzgün (duýduryş, berk käýinç we ş. m.), ýörite - hukuk täsiri (ýerasty baýlyklary ulanmakdan kesmek ), jenaýat jogapkärçilikleri.

1991-nji ýylda Döwlet dag – tehniki gözegçilik gullugy tarapyndan ýerasty baradaky Kanunyň bozulmalarynyň 697-ň üsti açyldy, wezipeli adamlaryň 36-sy jogapkärçilige çekildi. Mysal üçin, Türkmenbaşy etrabyndaky Janga karýer dolandyryş bölümi rusgatsyz, özbaşdak goraghananyň çäginde ýerleşýän tebigy baýlyklary ulanypdyr. Saragsdaky çagyl-çäge ýatagy Sarahsyň etrap gurluşyk kärhanasy tarapyndan rugsatsyz peýdalanylypdyr. Döwletabat – Dönmez gazkondensatly ýatagy senagat taýdan özleşdirmegiň tabşyrmak - kabul etmek resminamalary düzedilmezden ulanylyp başlanypdyr we ş. m.

Yurdumyzyň gurak-yssy howa şertlerinde suwuň ähmiýeti has uludyr. Ol suwarymly ekarançylykda önümçiligiň esasy serişdesi bolup çykyş edýär. Suwlar ekologiki, ykdysady we medeni – sagaldyş wezipeleri ýerine ýetirýär. Ýerde ýaşaýşyň tebigy şertlerini döretmeklige gatnaşmagy suwuň ekologiki wezipesidir.

Suwuň adamlaryň dynç alyşynda, şypahana-şypajaý bejergilerde we ş. m. peýdalanylmagy onuň medeni-sagaldyş wezipesidir. Türkmenistanyň çägendäki ähli suwlar ýurduň halkynyň baýlygydyr we döwletiň eýeçiliginde bolmak bilen raýatlara, kärhanalara we guramalara ulanylmaga berilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň 30.09.1992 ý. № 958 karary (ol Halk maslahaty tarapyndan 14.12.1992 ý. tassyklandy) bilen ilata suw mugt berilýär.

Türkmenistanyň ilkinji “Suw kodeksi” 1972 ý. 27 dekabrynda kabul edildi we 1973 ý. 1 iýunyndan häzirki dowre çenli käbir üýtgeşmeler girizilip hereket edýär. Onda suwlary rejeli peýdalanmagyň we goramagyň hukuk kadalary görkezilýär. Suwdan peýdalanmagyň düzgününi bozanlara dürli çäreleri görmeklik bellenilýär. Suw hukuk bozulmalaryna - suwdan peýdalanmak hukugyny başga birine bermek, suw desgalaryny özbaşdak eýelemek, suwy kadadan artyk almak, suwy hapalamak, suwy hapalamakdan gorayan desgalary bolmadyk kärhanalary işe girizmek, suw ýygnaýan zolaklarda hereket edýän düzgünü bozmak, suw eroziýasynyň döremegine ýardam berýän işleri geçirmek, suw hojalyk desgalaryny zaýalamak, suwlaryň hapalanmagynyň we suw çeşmeleriniň guramagynyň önüni alýan gidrotehniki, tehnologiýa, tokaý melioratiw, sanitar – tehniki çäreleri geçirmezlik we ş.m.

Suwdan peýdalanmagyň düzgünlerini bozan adamlar üçin administratiw, jenaýat, raýat-hukuk, tertip-düzgün we ýörite çäreler bellenilýär. Hususanda Jenaýat kodeksiniň 189, 190, 255 maddalarynda suwdan peýdalanmagyň düzgününiň bozulmagy üçin jenaýat jogapkärçiligi bellenendir. Hazar deňziniň Lam



bankasynda Hazar nebitgazsenagat önümçilik birleşiginiň 21 guýysy heläkçilik netijesinde deňziň suwynyň nebit önümleri bilen hapalandy we uly zyýan ýetirildi. Şu delil boýunça günäkär adamlar jenaýat kodeksiniň 255 maddasy esasynda jogapkärçilige çekildi. 1991 ý. suw hojalygy Ministriliginiň guramalary tarapyndan suw kanunçylygynyň bozulmalarynyň 549-nyň üsti açyldy we 501 adama jerime salyndy. Emma muňa seretmezden düzgün bozulmalaryň köpüsiniň üsti açylman galýar. Jenaýat kodeksiniň degişli maddalary köplenç halatlarda ulanylmaýar.

Tokaýlar tebigy ekologiki toplum hökmünde töwerekdäki gurşawa täsir etmek bilen adamyň ýaşayşy, hojalygy, dynç almagy we saglygyny dikeltmegi üçin uly ähmiýeti bardyr.

Ösümlik dünýäsiniň gurşap alýan töwerege amatly täsir etmegini ýokarlandyrmak maksady bilen Türkmenistanyň Prezidenti 1992 ý. 9 noýabrynda “Türkmenistanda bagçylygy we agaç ekmegi ösdürmek barada” Karar kabul etdi.

Garaşsyz Türkmenistanda tokaýlary peýdalanmak we goramak meselesinde, 1993 ýylyň 12 aprelinde kabul edilen “Tokaý kodeksiniň” ähmiýeti uly boldy.

Türkmenistanda tokaýlara döwlet eýeçiligi berkidilendir.

Türkmenistanyň tokaý fondy 9 mln. 569 müň ga barabar bolup ( agajyň umumy ätiýäçlygy 13,7 mln. m<sup>3</sup> ) şol sanda : çage-çöl tokaýlary 9 mln. ga töweregi, dag tokaýlary 524 müň ga, derýa dereleriniň tokaýlary 4,5 müň ga deňdir. Tokaý fondunyň umumy meýdanynyň 525,6 müň ga gorughanalaryň tokaýlarydyr. Türkmenistanyň tokaýlarynyň hemmesi I topara

degişlidir. “Tokaý kodeksine” baglylykda tokaýlaryň I topary suw gorajy (derýalaryň, kölleriniň, suw howdanlarynyň we beýleki suw desgalarynyň kenaryndaky goralýan tokaý zolaklary ), gorag (eroziýa garşy göreş tokaýlary, demir, awtomobil ýollaryň, geçiriji turbalaryň ugrundaky gorag agaçlar, aýratyn möhüm tokaý giňişlikleri, döwlet we gorag zolaklary, çölleriň, ýarym çölleriň we az agaçly daglyk ýerleriň we ş. m. töwerekdäki gurşaw üçin uly ähmiýeti bolan tokaýlar), sanitar – gigiyeniki we sagaldyş (şäherleriň we beýleki ilatly ýerleriň içindäki we töweregindäki, suw çeşmeleriniň, şypajaýlaryň töweregindäki we ş. m. tokaýlar ) wezipelerini ýerine ýetirýärler. Kanun boýunça I topara degişli tokaýlarda diňe sanitar we gözegçilik (bejeriş) maksatlar üçin çapmak işlerini geçirmeklige rugsat berilýär.

Tokaý kodeksinde Türkmenistanda tokaý hojalygyny alyp barmagyň esasy talaplary görkezilýär. Tokaý baýlyklaryny halk hojalyk maksatlary üçin ulanyjylar tokaýlaryň peýdaly häsiýetlerini gowulandyrmak barada ähli çäreleri geçirmelidirler.

Tokaý - ýangynlaryndan, tokaýy kanunsyz çapylmalardan, tokaýy peýdalanmagyň düzgünleriniň bozulmalaryndan, dürli zyýanly mör-möjeklerden, kesellerden we ş. m. goralmalydyr.

“Tokaý kodeksinde” tokaýy peýdalanmagyň düzgüniniň bozulmalary üçin şahsy jogapkärçilikler belenendir. Olar yetirilen zyýanyň möçberine baglylykda administratiw, jenaýat, tertip-düzgün we ýörite çäreler bolup biler.

Tokaý düzgün bozulmalarynyň içinde iň köp duşýany bikanun agaç çapmaklykdyr. Lebap welaýatynyň Galkynys etrabynda bikanun agaç



çapylmalar sebäpli Amyderýanyň deresindeki sanitar tokaý zolagy ýok edildi. Netijede töwerekdäki gurşawa we halk hojalygyna uly zyýan ýetirildi.

Türkmenistanyň haýwanat dünýäsi baýdyr. Onda süýt emdirijileriň 91 görnüşi, guşlaryň 372 görnüşi, balyklaryň – 60, süýrenjileriň 78, şol sanda ýylanlaryň 27 görnüşi bar.

Haýwanat dünýäsi tebigy baýlyklaryň bir bölegi bolmak bilen peýdalanyşyň we hukuk goragynyň obýekti bolup durýar. Ýurduň haýwanat dünýäsi hem üç wezipeleri: ekologiki, ykdysady we medeni-sagaldyş funksiýalary ýerine ýetirýär. Ekologiki wezipe – topragyň düzümine we hasyl berijiligine, ösümlik dünýäsiniň döremegine, suwuň biologiki häsiýetine we tutuşlygyna tebigy gurşawa amatly täsir edýär. Derman, azyk önümleri we beýleki maddy gymmatlyklary öndürmek üçin çig mal bolup hyzmat etmegi haýwanat dünýäsiniň ykdysady wezipesidir.

Aýry-aýry haýwanlaryň ylmy, medeni, estetiki we terbiýeçilik maksatlar üçin ulanylmagy olaryň medeni-sagaldyş wezipesidir.

Haýwanat dünýäsi bilen gatnaşyklary hemme taraplaýyn kadalaşdyrýan Türkmenistanyň “Haýwanat dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakyndaky” Kanuny 1995-nji ýylda Kabul edildi. Kanunda haýwanat dünýäni rejeli peýdalanmak we goramak barada jikme-jik düşündiriş berilýär. Haýwanat dünýäsini peýdalanmak we goramak sferasynda goýberilen düzgün bozulmalar üçin hukuk jogapkärçilikler bellenilýär. Iş ýüzünde esasan kanuny bozujylara jerime salmaklyk, ýetirilen zyýany töletmeklik giň ýaýrandyr. Bikanun osetra we losos balyklarynyň işbillerini taýarlanylanylygy üçin,

günäkärden ýokary hilli isbil bölek satuw nyrhynyň üç essesi möçberinde töleg alynýar.

Haýwanat dünýäsi baradaky kanunyň iş ýüzünde ýerine ýetirişinde entek kemçilikler köp.

Düzgün bozujylara esasan jerime salmak bilen çäklenilýär. Jenaýat kodeksinde göz önünde tutulan jezalar örän seýrek ulanylýar.

Atmosfera howasynyň ähmiýeti köp taraplydyr. Ol biologiki, önümçilik, ulag ýoly funksiýalaryny ýerine ýetirýär. Ol adamyň saglygyna, ösümlükleriň we haýwanlaryň ýaşaýşyna, planetanyň klimatiki baýlyklaryna kesgitleýji täsir edýär. Atmosfera howasynyň belli bir çäklerde saklanmaýanlygy sebäpli, ony goramaklyk global häsiýet eýedir. Şonuň üçin atmosfera howasyny goramaklyk meseleleri beýleki ýurtlar bilen ýakyndan aragatnaşyk etmegi talap edýär.

Türkmenistanyň “Atmosfera howasyny goramak baradaky” kanunynda (1996ý.), eger-de halkara ylalaşyklarda Türkmenistanyň kanunlaryndaka seredende başgaça düzgünler kesgitlenen bolsa, onda şol halkara şertnamasynda görkezilen düzgünler kabul edilmelidir diýilip bellenilýär.

Birnäçe alymlaryň garşy bolmagyna garamazdan, GDA –nyň hukuk hünärmenleriniň köpüsi atmosfera howasy eýeçilik hukugynyň obýekti bolup bilmez diýip tassyklaýarlar. Sebäbi, öň belleýşimiz ýaly atmosfera howasy belli bir çäklerde saklanmaýar. Şonuň üçin hem atmosfera howasy eýeçilik hukugynyň obýekti şol sanda döwlet eýeçilik hukugynyň obýekti bolup bilmez. Şonuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň eýeçilik hakyndaky kanunyndaky döwlet eýeçilik hukugyna degişli obýektleriň sanawyna atmosfera



girmeýär. Şol bir wagtyň özünde Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy hakyndaky Deklarasiýada we Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Konstitusion Kanunda beýleki tebigy baýlyklar bilen bir hatarda howa giňişligi Türkmenistanyň halkynyň eýeçiligindedir diýip bellenilýär.

Hereket edýän kanunlar atmosfera howasyny goramaklyga işjeň gatnaşmagy talap edýär. Kanuna laýyklykda hapalaýjylaryň üýtgemeyän we hereket edýän çeşmeleri tarapyndan hapalaýjy maddalaryň zyňylmagynyň aňry çäginin kadalary kesgitlenilýär. Bu normatiwler hapalaýjy maddalary zyňýan her bir üýtgemeyän çeşme üçin hem-de ulaglaryň we beýleki hereket edýän serişdäniň her bir görnüşi üçin aýratynlykda bellenilýär.

Bu kadalaýjylar belli bir etrapda zyňylýan ähli zyýanly maddalar toplananda hapalaýjy maddalaryň rugsat berilýän aňry çäk jemlenmeginiň kadalaryndan geçmezligini göz önünde tutup kesgitlenilýär.

Atmosfera howasy baradaky kanunlary bozujylar hukuk jogapkärçilige çekilýärler. Görkezilen talaplara laýyk gelmeýän bölümler, kärhanalar, guramalar wagtlaýyn ýapylyp bilner.

Türkmenistanda tebigaty goramak işinde aýratyn goralýan çäkleri goraghanalary döretmeklige uly ünüs berilýär. Goraghanalar ylmy-tehniki ösüşiň has çalt ösýän döwründe tebigatyň seýrek duş gelyän böleklerini we toplumlaryny nusga hökmünde, ylmy maksatlar, ýagny töwerekdäki gurşawda tebigy hadysalaryň geçişini öwrenmek üçin, gelejekki nesil üçin döredilýär.

Aýratyn goralýan çäkleriň wezipeleri, ýörite hukuk tertibi, ýagny gorughana tertibi Türkmenistanyň “Aýratyn goralýan döwlet tebigy çäkleri hakyndaky” Kanun (1992 ý.) boýunça kesgitlenýär.

Türkmenistanyň tebigaty goramak hakyndaky kanuny boýunça aýratyn goralýan tebigy çäklere we obýektlere döwlet gorughanalary, milli taryhy - tebigy we memorial seýilgähler, zakaznikler, tebigy ýadygärlikler (geologiki, botaniki we zoologiki baglar, dendrariýalar), şeýle hem Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizilen haýwanlaryň we ösümlikleriň görnüşleri degişlidir.

Ýokarda görkezilen Kanun, şypajaý we rekreasion çäkleri kenarýaka we suw goraýjy zolaklary, şeýle hem adatdan daşary ýaramaz ekologik ýagdaýlaryň emele gelen ýerleriň hem aýratyn goralýan çäklere degişlidigini tekrarlaýar. Mysal üçin, 1990 ý. Aral ýaka ekologiki betbagtçylyk çäginde ýerleşýän Daşoguz welaýatynyň we Lebap welaýatynyň Darganata etrabyň çäkleri hojalyk işiniň aýratyn düzgün bilen alnyp barylmalý ýerleri diýilip yglan edildi. Bu ýerlerde hojalygyň tebigata ýaramaz täsir edýän pudaklaryny ösdürmekligi bes etmeklik bellenildi.

Aýratyn goralýan çäkleriň we obýekleriň hukuk tertibi ýokarlandyrylan jogapkärçiligiň bellenilmegi bilen tapawutlanýar. Şu çäkler üçin bellenen düzgün-tertibi bozujylar administratiw, jenaýat, raýat – hukuk, tertip – düzgün we ýörite hukuk jogapkärçiligine çekilmelidirler. Goraghanalaryň çäklerinde Gyzyt kitaba girizilen haýwanlaryň öldürilmegi üçin jerimeleriň mukdary bellenildi.

Elbetde, häzirki döwürde Türkmenistanda, syýasatda we ykysadyýetde bolup geçýän özgerişler tebigaty peýdalanmak we goramak baradaky



kanunlary kämilleşdirmegi talap edýär. Eýeçiligiň dürli görnüşleriniň döremegi bu kanunlara üýtgeşmeleri girizmek zerurçylygyny döredýär. Täze şertlerde Türkmenistanyň Jenaýat Kodeksinde administratiw düzgün bozmalar üçin jerimeleriň möçberleri üýtgedilmelidir.

### **Tema 8 : Türkmenistanda hojalygy ösdürmegiň meýilnamalarynyň döwlet ekologiki ekspertizasy we tebigaty peýdalanmagy çaklamak**

1. Türkmenistanyň döwlet ekologiki ekspertizasy we onuň wezipeleri.
2. Döwlet ekologiki ekspertizasynyň obýekti we netijeleri.
3. Tebigaty peýdalanmagy çaklamak we onuň modelleri.

#### **1. Türkmenistanyň döwlet ekologiki ekspertizasy we onuň wezipeleri**

Guruljak desgalaryň (kärhanalaryň) töwerekdäki gurşaw, şol sanda adamlaryň ýaşayş gurşawynyň ýagdaýyna ýetirjek täsirlerini belli bir usullaryň esasynda kesgitlemeklige – ekologiki ekspertiza diýilýär.

Türkmenistanyň “Döwlet ekologiki ekspertizasy hakynda kanuny” 1995 ý. 15 iýunynda Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklandy we şol ýylyň 30 iýunyndan hereket edip başlady.

Döwlet ekologiki ekspertizasy - munuň özi hökümet tarapyndan döredilen ekspert düzümleri tarapyndan amala aşyrylýan we ekspertiza geçirilýän obýektleriň

taslamalaryna, maksatnamalaryna, taslama – çenlik resminamalara, şonuň ýalyda kärhanalaryň ylmy, durmuş – ekologik barlaglaryna we olara berilýän bahalara esaslanýan hem şolaryň töwerekdäki gurşawy gorap saklamagyň kadalaryna hem düzgünlerine, tebigatdan rejeli peýdalanmagyň we ilatyň ekologik howpsyzlygynyň talaplaryna laýyk gelmegini üpjün etmäge gönükdirilen ekspert işiniň bir görnüşidir.

Döwlet ekologik ekspertizasynyň esasy maksatlary we wezipeleri şulardan ybaratdyr :

- ekspertiza geçirilýän obýektleriň gurşap alýan töweregiň ýagdaýyna, onuň düzümine girýanleriň, ilatyň ýaşayş şertlerine we saglygyna ýetirip bilmegi mümkin ýaramaz täsiriniň önüni almak;
- obýektler gurlanda we ulanylmaga berlende tebigy deňagramlylygy saklamak, amatly ekologik ýagdaýy üpjün etmek;
- öndürüji güýçler ösdürülende we ýerleşdirilende ekologik ýagdaýyň amatly üýtgemeginiň çak edilen görnüşleriniň gazanylmagyny üpjün etmek;
- göz önünde tutulýan we amala aşyrylýan hojalyk işiniň ýa-da beýleki işiniň häzirki wagtda ýa-da geljekde töwerekdäki gurşawyň ýagdaýyna, ilatyň ýaşayş şertlerine we saglygyna gös-göni ýa-da gytaklaýyn ýetirip biljek ýaramaz täsiriniň ekologik howpunyň derejesini kesgitlemek;
- planlaşdyrylýan, taslamasy taýarlanylýan hojalyk işiniň we beýleki işiň tebigaty goramak baradaky kanunçylygyň talaplaryna laýyk gelşine baha bermek;



- gurluşygyň ýa-da durkuny täzelemegiň taslamasyna tebigaty goramak boýunça göz önünde tutulan çäreleriň ýeterlikdiginini we esaslandyrylandygyny kesgitlemek.

Döwlet ekologik ekspertizasy şu aşakdaky ýörelgelere esaslanýar, ýagny:

- ekologik abadançylygynyň, raýatlaryň ýaşayş - durmuşynyň we ekspertiza edilýän obýektleriň ekologik howpsuzlygynyň aýrylmaz şerti hökmünde töwerekdäki gurşawnyň hiliniň saklanyp galmagyny üpjün etmek;
- ekologik, ykdysady we durmuş bähbitlerini sazlaşykly alyp barmak;
- ekspertiza geçirilýän obýektleriň durmuşa geçirilmeginiň çakleýin-pudaklaýyn we ekologik taýdan maksada laýyklygy;
- döwlet ekologik ekspertizasynyň netijeleri taýarlanylanda jemgyýetçilik pikirini hemme taraplaýyn hasaba almak;
- döwlet ekologik ekspertizasynyň obýektiwligini köp taraplaýyndygyny, ylmy taýdan esaslylygyny üpjün etmek;
- ekspertiza geçirilen mahalynda kanunçylygy, demokratiýany we aýanlygy berjaý etmek;

Halkara şertnamalarynyň döwlet ekologik ekspertizasy hakyndaky kadalaryny we düzgünlerini berjaý etmek ýaly ýörelgelere esaslanýar.

## 2. Döwlet ekologiki ekspertizasynyň obýekti we netijeleri

Şu asakldakylar döwlet ekologik ekspertizasyndan geçirilmäge degişlidir:

- halk hojalygynyň esasy ugurlarynyň we öndürüji güýçlerini ýerleşdiriş beýanynyň maksatnamalarynyň taslamalary;
- hojalyk işini we başga işleri ösdürmek boýunça deslapky taslama resminamalary;
- hojalyk işini kadalaşdyrýän görkezme-usul we kadalaýjy - tehniki resminamalaryň taslamasy;
- täze tehnikany döretmek boýunça, biotehnologik işläp taýarlamlar, materiallary we jisimleri öndürmegiň tehnologiýasy, şol sanda şolaryň daşary ýurtlardan satyn alynýanlary boýunça resminama;
- Türkmenistandaky we onuň sebitlerindäki ekologik ýagdaý;
- hereket edýän kärhanalar we hojalygy ýöredýän beýleki subýektler;

Döwlet ekologik ekspertizasyndan geçirilmäge degişli obýektler boýunça olaryň ekologiýa taýdan howpsuzdygyny tassyklaýan we şolaryň töwerekdäki gurşawa, ilatyň ýaşayş şetlerine we saglyk ýagdaýyna ýetirip biläýjek (ýetirýän) täsirine ekologik-ykdysady taýdan hemme taraplaýyn baha berilýän esaslanmalar ýazmaça berilýär.

Döwlet ekologik ekspertizasyna obýekti hödürleýän hukuk we fiziki taraplar geçirilmegi zerur bolan ylmy barlaglary, derňewleri we ekologik-ekspert işlerini guraýar hem maliýeleşdirýär, obýektiň töwerekdäki tebigy gurşawa ýetirjek täsirine berlen deslapky bahanyň anyklygyna jogapkärçilik çekýär.

Döwlet ekologiki ekspertizasyny amala aşyrmak bilen baglanyşykly işleri maliýeleşdirmeklik ekspert edilýän obýektiň talapçysynyň serişdeleriniň hasabyna geçirilýär.



Döwletiň düýpli maýa goýumlarynyň hasabyna durmuşa geçirilýän obýektlerde geçirilmeli döwlet ekologik ekspertizasy döwlet büžetiniň hasabyna maliýeleşdirilýar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň we ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet guramalarynyň karary boýunça ekologik ýagdaýlara we hereket edip ýören, ekologiýa taýdan howply obýektlere we toplumlara döwlet ekologik ekspertizasyny geçirmegi maliýeleşdirmeklik degişlilikde döwlet büžetiniň, ýerli büžetleriň serişdeleriniň hasabyna, şunuň ýalyda töwerekdäki gurşawy goramagyň büžetden dasary fondlarynyň hasabyna amala aşyrylýar.

Ekspert edilýän obýektleriň buýrujylarynyň şu aşakdakylara hukugy bardyr, ýagny :

- zerur bolan düşündirişleri almaga;
- ekspert edilýän obýektleri ýa-da käbir kararlar we öwrenilýän zatlar barada ýazmaça we dilden düşündürmeler bermäge;
- döwlet ekologiki ekspertizasynyň çykaran netijeler bilen tanyşmaga;
- goşmaça ekspertizalary geçirmegiň zerurlygy barada habar bermäge.

Döwlet ekologik ekspertizasyny geçirmäge gatnaşýan ekspertiza edilýän obýektleriň buýrujylary şu aşakdaky wezipeleri berjaý etmäge borçlydyrlar :

- döwlet ekologik ekspertizasyna toplumlaýyn, obýektiň töwerekdäki tebigy gurşawa ýetirjek täsirine deslapdan baha berýän hemme taraplaýyn esaslandyrylan materiallarty bermäge;
- düpli üýtgetmeleri we hasaplamalary talap etmeyän hödürlenlen materiallara düzedişleri öz wagtynda girizmäge;

- zerur bolan halatynda ekspert edaralaryna goşmaça materiallary, maglumatlary we hasaplamalary bermäge;

- döwlet ekspertiza guramalarynyň buýrugyny berjaý etmäge.

Döwlet ekologik ekspertizasyny amala aşyrmagyň möhletleri ekspert edilýän obýektleriň häsiýetine we görnüşlerine baglylykda bellenlýär. Döwlet ekologik ekspertizasyny amala aşyrmagyň wagty şu aşakdaky möhletlerden artdyrylmaly däldir :

- çylşyrymly we ekologiýa taýdan howply ekspert edilýän obýektler boýunça – 3 aý;

- beýleki ähli obýektler boýunça – 1 aý.

Döwlet ekologik ekspertizasynyň geçiren barlaglary esasynda göz önünde tutulan hojalyk işini, taslamalary, maksatnamalary we beýleki çäreleri durmuşa geçirmek hakynda kabul edilen kararlaryň maksada laýyklygy barada netije çykarylýar.

Döwlet ekologik ekspertizasynyň çykaran netijesi buýrujylaryň we ekspertiza edilýän obýektleriň ýerine ýetirijileri tarapyndan berjaý edilmegi hökmany bolup durýar.

Döwlet ekologik ekspertizasynyň çykaran oňyn netijesi ähli taslamalar we maksatnamalar babatdaky işi maliýeleşdirmegi açmak üçin esaslarynyň biri bolup biler.

### **3. Tebigaty peýdalanmagy çaklamak we onuň modelleri**

Adamzady ýer togalagynyň diňe häzirki ýagdaýy däl-de, eýsem onuň geljegi hem gyzyklandyrýar. Bu çylşyrymly ekologiki ýagdaý şertlerinde has hem



möhümdir. Adamyň hojalyk işi netijesinde biosferada bolup geçýän üýtgeşmeler örän çalt we okgunly geçýär. Peýdaly baýlyklar gazylyp alynanda her ýylda ýerden 100 mlrd. t. çenli dag jynslary çykarylýar, 800 mln. t. dürli metallar eredilýär, topraga 500 mln. t. mineral dökünler dökülýär, 3 mlrd. t. töweregi nebit we nebit önümleri, ondan hem köpräk daş kömür ýakylýar. Bulardan başgada her ýylda 6 mln. ga hasyl beriji ýerler çöllüğe öwrülýär, 11 mln. ga tokaýlar ýok bolýar, 10 mlrd. t. kislorod azalýar. Ýangyjyň ägirt köp mukdarynyň ýakylmagy sebäpli soňky döwürde (30 ýylda) atmosferada kömürturşy gazy 5 % artdy.

Tebigy prosesslere adamzadyň şeýle uly möçberde goşulmagy sebäpli XX asyryn ortalaryndan başlap ekologiki diýlip atlandyrylýan meseleler ýitileşdi.

Eger-de adamzadyň ýeriň tebigatyna täsiriniň ösüşi ýokary derejede dowam etdirilse, onda oňa aşakdakylar howp salýar:

- Hojalygyň dürli pudaklarynyň zäherli galyndylary tarapyndan howanyň, suwuň we topragyň zäherlenmegi;
- Arassa suwuň, hat-da kislorodyň ýetmezligi;
- Ýeriň artykmaç ilatlaşmagy we topragyň eroziýasy sebäpli azyk önümleriniň ýetmezligi;
- Mineral baýlyklaryň gutarmagy we energetiki çeşmeleriniň ýetmezligi;
- Tebigatda biologiki we klimatiki deňagramlylygyň bozulmagy.

Senagat taýdan ösen ýurtlarda has köp ulanylýan freonlaryň we beýleki uglerodlaryň stratosfera düşmegi netijesinde ozonyň molekulalary ýok edilýär. Belli bolşy ýaly ozonyň ýukajyk gatlagy janly organizmleri heläk ediji Günüň ultra-melewse şöhlelerini saklaýar.

Soňky ýyllarda Demirgazyk Amerikanyň we Ewropanyň gür ilatlaşan çäkleriniň üstünde ozon gatlagynyň her bir prosentiniň azalmagy deriniň rak bilen kesellenmegini 5-7 % artdyrýar.

Ylmy - tehnik progress - ykdysady, azyk, energetiki, ekologik, habar, demografik we ş. m. meseleleriniň arassa milli ýa-da sebitleýin bolmaklygyndan global meselä öwürlmegine täsir etdi.

Bu meseleleri öwrenmeklik hem-de çözmeklik umumy adamzat bähbidiniň aýry-aýry adamlaryň toparlarynyň bähbidinden öňde (ýokarda) goýulmalydygy hakyndaky filosofiki maksatnama esaslanmalydyr. Global meselelere umumy adamzat nukdaý-nazaryndan çemeleşmeklik dünýäniň ähli milletleriniň we döwletleriniň ýaşaýyşy saklamak hakyndaky gyzyklanmalaryny aýan edýär. Şu meseleleri çaklamaga gönükdirilen dünýäniň ösüşiniň köp sanly modelleri hem umumy adamzat nykdaý nazaryndandyr.

Modelirlemek bu çylşyrymly obýektleri, hadysalary we prosessleri ýönekeýleşdirmek usuly bilen meňzedip öwrenmek usulydyr (hakyky görnüşinde, matematiki we logiki modelirlemeler).

1968 ýylda döredilen, hökümete degişli däl bolan, Rim klubynyň çaklamalaryna dünýäde has hem uly gyzyklanma bildirilýär. Ol häzirki zaman siwilizasiýasynyň geljekki meselelerini öwrenmek maksady bilen döredilen ykdysadyýetçileriň, demograflaryň, durmuşy öwrenijileriň, ekologlaryň, dünýäniň işewür adamlarynyň wekilleriniň halkara birleşikleridir. Bu gurama dünýäniň iri monopoliýalary ("Fiat", "Folkswagen" we beýlekiler) tarapyndan maliýeleşdirilýär.



Dünýäniň meselelerini çaklamagyň esasy global modelirlemekdir. Onuň düýbünü tutujy amerikan alymy Massaçuset tehnologik institutyň professory D. Forrester bolup, ol çylşyrymly ulgamlary dolandyrmak nazaryeti boýunça hünärmendir.

Dünýäniň ösüşini öwrenmek üçin Forrester ykdysady –matematiki model işläp taýýarlady. Ol 5 görkezijileriň toplumyny, ýagny ilaty, maýa goýumlaryny, tebigy baýlyklary, töwerekdäki gurşawyň hapalanyşyny we azyk önümlerini öndürmekligi öz içine alýar. Bu ölçegleriň hemmesi geometrik progressiýada ösýär. Modeliň esasy görkezijileriň arasynda özara täsirlilik we özarabaglylyk ýola goýulandyr. Ilatyň ösüşi onuň gürligi, azyk bilen üpjünçiligi, töwerekdäki gurşawyň hapalanyş derejesi bilen kesgittenlýär.

Maýa goýumlarynyň möçberi, gazylyp alynýan baýlyklaryň mukdary - ýaşaýyşyň derejesine (girdejä); hapalanmagyň derejesi we ş. m. - maýa goýumlarynyň möçberine baglydyr. Ol ýa-da beýleki görkezijileriň ölçegleriniň üýtgemegi netijesinde beýleki görkezijileriň we tutuş ulgamyň ýagdaýy üýtgeýär. Habarlaryň maşynlar bilen işlenilmegi netijesinde dünýäniň ösüşiniň modeli alyndy.

Önümçiligiň we ilatyň ösüşiniň durnuklaşmagy, ýagny nol ösüş “amatly” hasaplanylýar. Eger-de geljekde hem häzirki ösüş saklansa, onda XXI asyryň ortalarynda ekologiki heläkçilik kollaps ( adamyň ýaşaýşyna howp salýan ýagdaý) garaşýar.

D. Forresteriň modeline abstraksion (howaýy) pikirlenme häsiýetlidir. Model öndüriji güýçleriň ösüşiniň esasy faktorlaryny göz önünde tutýan bolsa-da, ol dürli ýurtlaryň ykdysadyýetiniň düýpli

áýratynlyklaryny adamzadyň aňynda geljekde bolup biläýjek üýtgeşmeleri göz önünde tutmaýar. Bu kemçilikler barada D.Forresteriň özi hem “Dünýäniň dinamikasy” diýen kitabynda ýazýar.

D. Forresteriň ylmyň önündäki esasy hyzmaty global ekologiýa üçin barlag usulyny döredenligidir.

Rim klubyna, häzirki wagtda “Ösüşiň çägi” diýen at bilen belli bolan, ilkinji edilen çykyş Massaçusets tehnologik institutyň professory D. Meddouzyň ýolbaşçylygynda taýarlady. D. Forresteriň usulyny ulanmak we hakykatda şol bir delilleri derňew etmek bilen, D. Meddouz hem iş ýüzünde, “Dünýäniň dinamikasynyň” awtorynyň netijeleri bilen meňzeş netijä gelýär. Ýagny XXI asyryň ortalarynda çig mal baýlyklary doly gutarar, eger-de ykdysadyýetiň we ilatyň ösüşi durnuklaşmasa azyk ýetmezçiligi adamzady heläkçilige getirer diýip belleýär.

70-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap global modelirlemek boýunça işler dürli ýurtlarda we halkara guramalarynda giňişleýin alnyp barylýdy. Hususanda, halkara amaly ulgamlaryň derňewi institutynda H. Linnemanyň ýolbaşçylygynda mümkin boldugyça böleklenen sebitleýin esasyda dünýäniň ösüşiniň modeli döredildi. Ol halkara oba hojalyk we azyk taslamasynyň bir bölegi bolup durýar. Bu model dünýäniň 106 sebitiniň oba hojalyk taýdan öwrenilmeginiň esasynda 2010 ýyla çenli dünýäde azyk öndüriliş mümkinçiligine baha berýär.

Modeliň kömegi bilen biomassa öndürmegiň agroykdysady mümkinçiliklerine we täze ýerleri özleşdirmek üçin zerur boljak maýa goýumlaryna jikme-jikleýin derňew edildi.



Linnemanyň modeli köpsanly adamlary azyk bilen üpjün etmek üçin ýeriň baýlyklarynyň ýeterlikdigini tassyklaýar. Emma azyk ýagdaýynyň baha bilen baglylygy saklanan ýagdaýynda, azyk önümçiliginiň 2,5 esse artmagyna garamazdan, dünýäde açlyk çekýän adamlaryň sany 4 esse artyp, 1,5 mlrd. adama ýeter diýen netijä gelinýär. Taslamanyň düzüjileri, azyk önümlerini gaýtadan paýlamagyň hasabyna bu ýagdaýdan çykalga tapyp bolar diýip belleýärler. Oba hojalyk önümçiligine täsir edýän eroziýa, çölleşmek, ýerleriň duzlaşmagy, tebigy gurşawyň hapalanmagy ýaly global hadysalar modelde göz önünde tutulmandyr. Şeýle bolsada, azyk meselesini global we sebitleýin çözmegiň ugurlary işlenilende model üstünlüklü peýdalanylyp bilner.

Makrosebitleýin esasyda global modelirlemegiň has düýpli işlenen taslamalarynyň biri W. Leontýewiň (ABŞ) ýolbaşçylygynda BMG-nyň ekspertleriniň taýýarlan “BMG-nyň dünýä modeli” diýen taslamasydyr. Ol “Dünýä ykdysadyýetiniň geljegi” (1977 ý) diýen kitap boýunça bellidir. Bu modelde dünýäde demografik, ykdysady we ekologik ýagdaýlaryň mümkin boljak sekiz alternatiw beýany işlenildi. Hasaplamalar, BMG-de kabul edilen toparlama ýakyn bolan, dünýäniň 15 sebiti boýunça geçirildi. Her sebitiň ykdysadyýeti 45 pudaga bölündi. Modelde hapalaýjy maddalaryň 8 görnüşi we töwerekdäki gurşawy hapalanmakdan arassalaýyş işleriň baş görnüşi tapawutlandyrylýar. Sebitler 40 haryt oparyna, maýa akymyna, kömek edilişine, göterim we girdeji töleglerine bölünen halkara söwda toplumyna birleşdirilipdir. Model jemi 175 deňlemeden we 269 üýtgeýän ululykdan ybaratdyr.

Leontýewiň modeli häzirki bar bolan modelleriň arasynda iň esaslandyrylyandyr. Onuň netijeleri Meddouzyňky ýaly umytsyz däldir. Ol ýeterlik çylşyrymly meseleleriň bardygyny bellemek bilen, olary ýeňip geçip boljakdygyna umyt baglaýar. Ýerde belli bolan tebigy baýlyklar, ýakyn geljekde, dünýäniň ykdysady ösüşini ýeterlik üpjün edip biler, ýöne olaryň bahasy ep-esli artar. Töwerekdäki gurşawyň hapalanmagy adamzat ýaşaýsynyň ýok bolmagynyň sebäbi bolmaz. Ol ykdysady we dolandyryş taýdan düzedilmegi mümkin bolan tehniki meselesidir. Şeýle hem, töwerekdäki gurşawyň hapalanmagyna garşy göreş, ykdysadyýetiň çalt ösüşiniň önünde geçip bolmajak päsgelçilik däldir. Dünýäniň umumy milli önüminiň 0,5 – 4 % hapalanmaga garşy göreşe göýberilen şertlerinde bu mesele bölekleyin ýa-da tutuş çözülip bilner. Ynha bular W. Leontýewiň modeliniň netijeleridir.

Bar bolan artykmaçlyklaryna garamazdan Leontýewiň modeli hem kemçiliklerden halas däldir. Hususanda, onda ýeterlik derejede aýry-aýry sebitleriň tebigy hadysalaryň aýratynlyklary, hapalanmaga garşy tehnologiýanyň ösüşi hasaba alynmaýar.

Global modelirlemegiň döremegine gaty köp wagt geçmedik hem bolsa, ol köpsanly täze çemeleşmeler bilen baýlaşdy. Usulyň kämilleşmeginiň dowamynda çuň göwni çökgünlilik netijelerden, aýdyň, anyk we ähli taraplary ölçerişdirilip görülen netijelere gelinýän modeller emele geldi.

Häzirki dünýäniň aýry-aýry bölekleriniň özara baglylygy we özara täsiriligi barha duýarlykdyr, şu özara baglylyk ösüşiniň köp meselelerini çözmegiň açarydyr.



Global modelirmek bu ösüşiň kanunalaýyklaryny barlamaga kömek edýän, häzirki we geljekki meseleleri çözmegiň ýollaryny kesgitleýär, şeýlelikde adamzadyň mundan beýläk üstünlikli ösmegine ýardam edýär.

### **Tema 9 : Türkmenistanda tebigaty peýdalanmagyň we goramagyň meseleleri**

1. Türkmenistanda öndüriji güýçleri ýerleşdirmegiň we ösdürmegiň ekologiki faktorlary.
2. Türkmenistanda tebigy baýlyklary peýdalanmak meselesi we olaryň ulanyşyny kämilleşdirmegiň esasy ugurlary.

#### **1. Türkmenistanda öndüriji güýçleri ýerleşdirmegiň we ösdürmegiň ekologiki faktorlary**

Organizmlere täsir edýän gurşawyň böleklerine ekologiki faktorlar diýilýär. Ekologiki faktorlaryň üç sany esasy toparyny tapawutlandyrmak bolar.

1. Abiotiki (fiziki-himiki) faktorlar : temperatura, ýagtylyk, çyglylyk we howanyň gaz düzümi, ygal, ýel we ş. m. Abiotiki faktorlar janly organizmlere öz täsirini ýetirip olaryň ýaşayş ýerini we şertini kesgitleýär.
2. Biotiki faktorlar : bu janly organizmleriň özara gatnaşygy we baglanyşygy.
3. Antropogen faktorlar : adamlaryň hojalyk işi netijesinde janly organizmlere edilýän täsiri.

Ekologiki faktorlar janly organizmlere hem-de tutuşlaýyn önümçiligiň ýerleşmegine we ösmegine

bilelikde, ýagny toplumlaýyn täsir edýär. Emma, muňa garamazdan, öndüriji güýçleri ýerleşdirmäge we ösdürmäge, esasan, iki faktor : abiotiki we antropogen faktorlar täsir edýär. Belli bir çäkke önümçilik kärhanalary gurlup başlanda, şol çägiň abiotiki faktorlaryna, ýagny ekoulgamynyň durnuklylygyna üns berilmelidir. Ekoulgamynyň durnuklylygyny dört sany abiotiki faktorlaryň görnüşleri bilen kesgitlemek bolar:

1. Gün radiasiýasy.
2. Ýer üstüniň gurluşy.
3. Ýel.
4. Çyglyk.

Gün radiasiýasy näçe köp düşýän bolsa, şonça hem şol çägiň ekoulgamy durnuksyz diýip hasap edilýär. Gün şöhlesi janly organizmlere zerur bolan ýagtylyk we ýylylykdan başga köp mukdara şol çäge zyýanly bolan ultramelewşe, ultragyzy, rentgen şöhlelerini köp düşürýär.

Ýeriň üstki gurluşy, ýagny relýefi öndüriji güýçleri ýerleşdirmekte esasy rol oýnaýar. Eger-de önümçilik kärhanalary belent we belendräk çäklerde ýerleşse, atmosfera taşlanýan zyňyndylar ýeliň kömegi bilen tiz ýaýrar. Eger “hapa” kärhanalar peslikde ýerleşse, olaryň zyňyndysy uzaga gitmän şol çägi zäherleýär.

Öndüriji güýçler ýerleşdirilende hökmany ýagdaýda şol çäkdäki ýeliň ugruny kesgitlemelidir. Şäherlerde ýerleşen kärhanalar atmosfera taşlanýan zyňyndylaryny şäherlerde ýerleşen ilatyň üstünden geçmez ýaly etmeli.

Çäkke çyglylyk näçe ýokary bolsa şonça hem, şol çägiň ekoulgamy durnuksyz diýip hasap edilýär. Sebäbi çygly klimat atmosfera taşlanýan zyňyndylary ýokary goýbermän, tersine topraklara, suwlara, ösümliklere



siňdirýär we olarda dürli keselleriň ýaýramagyna şert döredýär.

Öndürüji güýçleriň ösmegi we ylmy – tehniki progressiň täsiri netijesinde antropogen faktoryň hem gurşap alýan töwerege edýän täsiri artýar. Şonuň üçin antropogen täsiriň güýçli ösen ýerlerinde täze önümçiligi mümkin bolsa gurnajak däl bolmaly. Gurnalan ýagdaýynda doly derejede ekologiki faktorlaryň talabyny ýerine ýetirmeli.

Ekologiki faktorlar belli bir çäklerde öndürüji güýçleri ýerleşdirmäge we ösdürmäge öz täsirlerini ýetirýär.

Ekologiki faktorlar belli bir çäkde öndürüji güýçleri ýerleşdirmäge we ösdürmäge öz täsirlerini ýetirýär. Şonuň üçin öndürüji güýçler ýerleşdirilende doly derejede ekologiki faktorlaryň talabyny ýerine ýetirmeli.

## **2. Türkmenistanda tebigy baýlyklary peýdalanmak meselesi we olaryň ulanylyşyny kämilleşdirmegiň esasy ugurlary**

Türkmenistan tebigy baýlyklaryň görnüşleri we mukdary boýunça dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Türkmenistanyň hojalyk pudaklaryny ösdürmekde we halkyň durmuş ýagdaýyny gowulandyrmakda tebigy baýlyklaryň tutýan orny uludyr. Emma, muňa garamazdan, Türkmenistanda baýlyklaryň ähli görnüşleri diýen ýaly rejesiz peýdalanylýar, şonuň üçin hem elmydama olaryň ýetmezçiligi duýulýar, hem töwerekdäki gurşawa edýän täsiri artýar.

Türkmenistanda hojalyk pudaklaryny ösdürmekde esasy orun ýer we suw baýlyklara berilýär. Oba hojalyk önümçiliginde toprak baýlyklary ýerini çalşyp bolmajak esasy serişde hasaplanýar. Türkmenistanda ýer baýlyklarynyň nädogry peýdalanylyandygy sebäpli topraklaryň şorlaşmak, arryklamak, eroziýa prosessleri, hapalanmak (zäherlenmek) meseleleri güçli derejede ösendir. Öri meýdanlaryň hem nädogry ulanylmagy çölleşmek meselesini güýçlendirýär.

Türkmenistanyň ähli sürüm ýerleriniň 70% gowragy orta we ýokary derejede şorlaşandyr. Şonuň netijesinde ekinlerden alynýan hasyl ýylsaýyn peselýär. Biz köp halatlarda Türkmenistanyň ýer baýlyklary baýdygyny nygtap, şorlaşmagyň garşysyna uly derejede iş alyp baramyzok. Garagum derýasynyň zolagynda tarp ýerleriň özleşdirilmegine garamazdan, suwarymly ýerleriň meýdany jan başyna hasaplanyňda yzygiderli azalyandyr. Derýanyň boýundaky 294 müň ga özleşdirilen ýerleriň soňky ýyllarda 100 müň gektara golaýy zaýalanyp (şorlandyrylyp) oba hojalyk peýdalanyşyndan çykdy. Oba hojalykda hususy eýeçiligiň ösüp başlamagy bilen ilatyň esasy ýerlesen sebitlerinde ýer ýetmezçiligi duýlup başlandy. Sebäbi Türkmenistanda ekarandçylyk hasyllygy pes bolan soň, goşmaça ýer, suw, baýlyklary we işçi güýji sarp edilýär, bu bolsa önümiň gymmatyna hem öz täsirini ýetirýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň ähli sürüm ýerleriniň 45 % gowragyny gowaça tutýar, ýagny 530 müň ga ýeri. Ýerleriň şorlugy sebäpli Türkmenistanda dünýäde pagtanyň iň pes hasyllylygy alynýar, ýagny ol ortaça 23 sentnere deňdir. Şol görkeziji Täjigistanda 27, ABŞ, Özbegistanda 28, Yzraýylda we Awstraliýada 80 sentnere deňdir. Türkmenistanda esasy ilatyň



ýerleşen sebitlerini ýer baýlygy bilen üpjün etmek üçin diňe tarp ýerleri bermän, eýsem öňki ýerleriň hasylylygyny artdyrmagyň hasabyna çözmeli. Ekarançylygyň hasylylygyny Özbegistanyň derejesine ýtirsek, onda her geklardan goşmaça 500 kg. pagta alyp bileris. Ol bolsa 530 müň ga = 265 müň t. deň bolar (ýagny Türkmenistanyň tabşyryan pagtasynyň 20 % golaýy). Goşmaça hem 110 müň hektar ýeri boşadyp beýleki ekarançylyga berip bilýäris. Hususy eýeçilige paýlasak 5 geklardan, onda 22 müň hojalyga ýetjek.

Türkmenistanda wajyp meseleleriň biri hem topraklaryň arryklamagy. Onuň düýp sebäbi, ekin dolanşygynyň nädogry alnyp barylmany bilen baglydyr. Soň hem ýerleriň arryklamagyna we hapalanmagyna (zäherlenmegine) dökülýän dökünler hem öz tasirini ýetirýär. Köp halatlarda Türkmenistanda topraklaryň zaýalanmagyny dökülýän dökünleriň dürliligi we köplügi bilen düşündirýärler. Eger Türkmenistanda her geklara ortaça 240 kg. dökün dökülýän bolsa, şol görkeziji Niderlandiýada, Belgiýada, Fransiýada 800 kg. ýetýär. Ýöne olaryň biziňkiden tapawudy, bu döwletlerde organiki dökünler ulanylýar.

Türkmenistanyň ýer baýlyklaryny rejeli peýdalanmak üçin şu asakdaky çäreleri amala aşyrmak gerek :

1. Tarp ýerler özleşdirilende onuň geljekde melioratiw şertlerini gowulandyrmaklyga, ýagny topragyň şorlanmagynyň önüni almak çärelerine pugta üns bermeli. Kollektor - дренаž torlaryny çekilişiniň taslamasyny önünden işläp düzmeli;
2. Topraklaryň mesligi artar ýaly, olaryň fiziki we himiki häsiýetleri gowulanar ýaly tarp yerlerde

we umuman ähli ýerlerde ilkinji iki-üç ýyl däne ekinlerini ekmeli;

3. Topraklar doly özleşdirilenden soň ekin dolanşygyny dogry alyp barmaly;
4. Topraklary baýlaşdyrmak üçin giň derejede organiki dökünleri ulanyp başlamaly.

Suw serişdeleri rejeli we netijeli peýdalanmak Türkmenistanda elmydama ýiti meseleleriň hataryndadyr. Hojalyk pudaklaryny ösdürmek üçin, köpeliýän ilatyň islegini kanagatlandyrmak üçin, ilkinji nobatda suw üpjünçlik meselesini çözmeli. Türkmenistan boýunça 1999-njy ýylda 20,1 mlrd. m<sup>3</sup> suw ulanyldy. Şonuň 90 % gowragy suwarym yerlede ulanyldy, 8 % golaýy senagatda, ulanyldy. Şu görkezjiler aýry welaýatlar boýunça seretsek deň gelenok. Türkmenistanda tebigy obýektlerden alnan suwlaryň 29 % gowragy ýyitirilýär. Aýlawlaýyn ulanylýan suwlaryň möçberi bary ýogy 1,7 % deňdir.

Türkmenistanda suwarymly ýerlerin umumy meýdany hazirki wagtda 1700 müň geklardan geçýär. Ýakyn ýyllarda onuň meýdany 2500 müň geklara çenli artdyrmak göz önünde tutulýar. Ony amala aşyrmak üçin hazirki bar bolan suw baýlyklarynyň yetmezçiligini aradan aýyrmak möhüm mesele bolup durýar.

Türkmenistanyň suw baýlykranyň 2000-nji ýyl üçin hasaplanan ortaça köp ýyllyk akymy 29 km<sup>3</sup>-e barabar bolup, onun 90%-lik derejesi 23,52 km<sup>3</sup>-e deňdir. Bu suwlaryň 21,6 km<sup>3</sup> möçberi (90%-lik derejesi) Amyderýanyň hasabyna degişlidir. Beýleki suw çeşmeleri bilen bilelikde her ýylda 22-24 km<sup>3</sup> suw peýdalanylýar.



Türkmenistanda azyk bolçulygyny gazanmak, suwarymly ýerleriň meýdanyny her ýylda artdyrmak üçin suw upjunçiligini döretmek gayragoýulmasyz meseledir.

Hazirki wagtda ýurdumyzyň suwarymly ekerançylyk sebitlerinde örän uly moçberde şor suwlar toplanýar. Türkmenistanda olaryň umumy mukdary  $7 \text{ km}^3$  ýakynlaşýar. Ýerleri suwarmak üçin berilýän suwlaryň ýerli toprak şertlerine görä 25-35% şor suwlar görnuşinde zeykeşler arkaly ekin meýdanlaryndan daşyna çykarylýar. Bu suwlar hazirki Sarygamyş kölune, Amyderýanyň hanasyna hem-de Garagum çölündäki oý ýerlere akdyrylýar. Olaryň örän az mukdary gaytadan peýdalanylýar.

Bu akdyrylýan şor suwlar Amyderýanyň suwunyň duzlulygyny artdyrýar, hapalanmagyny guýçlendirýär, hilini peseldýär, çöl öri meýdanlarynyň batgalaşmagyna getirýär. Garaguma şor suwlaryň akdyrylmagy netijesinde zaýаланан we hatardan çykan öri meýdanlarynyň umumy meýdany 450 müň geklardan geçýär. Sarygamyş kölüne akdyrylýan şor suwlaryň her ýylky mukdary ortaça  $5 \text{ km}^3$ -e barabar bolup, onun üçden biri Dasoguz welaýatynyň, üçden ikisi goňşy Ozbegistanyň Horezm welaýatynyň şor suwlarydyr. Bu şor suwlaryň akdyrylmagy netijesinde kölüň suwunyň duzlulygy artýar we olaryň duzuminde her hili awuly maddalaryň bolmagy sebäpli hapalanýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şor suwlaryň ýurdumyzyň halk hojalygyna, suwarymly ýerleriň melioratiw ýagdaýyna, tebigy gurşawa hem-de ilatyň saglygyna edýän ýaramaz tasirini we suw meselesini çözmegi göz

öňünde tutup, bu suwlary toplan, gaýtadan peýdalanmak barada karar kabul etdi. Bu karara görä Merkezi Garagumy özleşdirmegiň täze döwlet taslamasyny işläp duzmäge girizildi.

Prezidentiň tabşyryşy boýunça taýýarlanýan taslama görä Ahal, Mary, Lebap we Daşoguz welaýatlarynda emele gelýän şor suwlar toplanyp, gadymy Uzboýuň günbatarynda ýerlesen Garaşor çökeltliginde bir ýere jemlener we garagum köli dörediler. Bu kölüň göwrümi  $140 \text{ km}^3$  bolup, ýurdumyzyň ähli şor suwlaryny bir ýerde toplamaga mümkinçilik berer.

Suwarymly ekerançylyk şertlerinde emele gelýän şor suwlaryň ýerleriň melioratiw ýagdaýyna tasirini anyklamagyň möhüm ähmiýeti bar.

Daşoguz welaýatynda suwarymly ýerleriň umumy meýdany 407,1 müň ga deň bolup, bu ýerleri suwarmak üçin ýylda  $6,3-6,7 \text{ km}^3$  suw ulanylýar. Bu suwlaryň  $1,46-2,21 \text{ km}^3$ -i şor (zeykeşiň) suwlary hökmünde Sarygamyş kölüne akdyrylýar. Başgaça aýdanymyzda, suwaryşda her ýylda ulanylan suwuň 23-32%-i şor suw görnuşinde ekin meýdanlaryndan daşyna akydylýar. Suwarymly ýerleriň 56% -nde ýerasty suwlaryň derejesi 2 metrden ýokarydyr.

Dasoguz we Horezm welaýatlaryndan Sarygamyş kölüne akdyrylýan şor suwlaryň duzlulyk derejesiniň ortaça ýyllyk mukdary 5 gram/ litrden pesdir. Bu bolsa olary gaytadan peýdalanmagyň mümkinçiligini ýokarlandyrýar.

Lebap welaýatynda suwarymly ýerlerde emele gelýän şor suwlaryň bir bölegi (çep kenar etraplarynyň suwlary) toplanyp, Ketteşor kölüne guýdurýlar. Ketteşor kölünde toplanan şor suwlar



günbatara tarap akdyrylýar. Bu şor suw akabasy Uzboýa tarap çekilýän şor suw akabasynyň bir bölegi bolup duryar. Lebap welaýatynyň çep kenar sebitlerinden toplanýan suwlar şor suwlaryň (1,5-2,0 km<sup>3</sup>) duzlulyk derejesi ýyl dowamynda 2-3 g/l-den ýokary geçmeýär. Şol sebäpli ol suwlary suwaryş üçin gaýtadan peýdalanmak mümkinçiligi örän ýokarydyr. Häzirkî wagtda suw ýetmezçilik eden möwsümlerde olar çäge we çägesow topraklary suwarmak üçin hem ulanylýar. Bu sebitleriň şor suwlary düzümindäki duzuň mukdaryna hem-de akyp geçýän ýerleriň toprak şertlerine görä ýurdumyzdaky iň oňaly sebitdir.

Mary welaýatynda suwarymly yerleriň meýdany 437,4 müň ga deň bolup, onuň 303,1 müň ga. Murgap oazisinde, 134,4 müň ga Hanhowuz düzlüginde ýerleşýär. Bu welaýatda suwaryşda ulanylýan suwuň mukdary 5,9 km<sup>3</sup>-e barabardyr. Suwarymly yerleriň zeykeş torlary bilen üpjün edilişi Murgap oazisinde 65 %-e, Hanhowuz düzlüginde 41 %-e deňdir.

Murgap oazisiniň suwarymly yerlerinde emele gelýän şor suwlar (1-1,5 km<sup>3</sup>) Garagum çölüne akdyrylýar. Bu suwlaryň duzlulyk derejesi 5-7 g/l arasynda üýtgeýär. Bu suwlary suwaryş üçin gaýtadan peýdalanmak meselesine seredilende, olaryň duzlulyk derejesiniň ýokarylygyna görä duza çydamly bolan ösümlikleri saýlap almak möhümdir.

Murgap oazisiniň şor suwlary iki sany kollektor arkaly Uzboý şor suw akabasyna birikdiriler. Bu kollektorlaryň geçýän yerleriniň topraklarynyň mehaniki düzümi ýeňil bolanlygy sebäpli olary suwarmak mümkinçiligi oňatdyr.

Hanhowuz düzlüginde 134,4 müň ga ýeri suwarmak üçin 0,94-1,11 km<sup>3</sup> suw ulanylýar. Bu suwlaryň 25-35 % ýa-da 0,33-0,35 km<sup>3</sup> zeykeşiň şor suwy görnüşinde oazisiň daşyna çykýar. Şol şor suwlaryň ortaça duzlulygy 14-15 g/l-e barabardyr. Beýle ýokary derejede duzly şor suwlar Türkmenistanyň beýleki iri suwarymly sebitlerinde gabat gelmeýär. Şol sebäpli bu düzlükde emele gelýän şor suwlary gaýtadan peýdalanmak meselesi uly kynçylyk döredýär we bu mesele hemme taraplaýyn öwrenmegi talap edýär.

Tejen oazisinde suwarymly yerleriň meýdany 251,1 müň ga deň bolup, olary suwarmak üçin 2,24 km<sup>3</sup> suw ulanylýar. Bu suwlaryň 0,228 km<sup>3</sup> zeykeşiň şor suwy görnüşinde oazisiň daşyna - Garagum çölüne çykarylýar. Tejen oazisiniň iri zeykeş toplaryndaky şor suwlaryň duzlulygy 10-16 g/l arasynda üýtgeýär.

Ahal welaýatynyň Köpetdag etegi sebitlerinde (5 etrapda) suwarymly yerleriň umumy meýdany 262,6 müň ga barabardyr. Bu yerleri suwarmak üçin 2,54 km<sup>3</sup> suw ulanylýar. Tutuşlygyna Ahal welaýatynyň şor suwlarynyň moçberi 1,2 km<sup>3</sup>-a dendir.

Welaýatyň Köpetdag etegi sebitlerinde şor suwlaryň ortaça ýyllyk duzlulygy 1,2-3,6 g/l arasynda üýtgeýär. Bu etraplaryň arasynda Kaka etrabynyň şor suwlarynyň duzlulygy örän ýokary bolup, ol 41 g/l-e barabardyr. Onun sebabi suwarymly topraklaryň duzlulygy ýokarydyr hem-de yerlerin zeykeş torlary bilen üpjün ediliş derejesi pesdir.

Ahal welaýatynyň şor suwlarynyň ahlisi-de Peslik Garagumuň degişli sebitlerine akdyrylýar. Bu bolsa öri meýdanlarynyň hatardan çykmagyna we hiliniň peselmegine getirýär.



Kopetdag etegi sebitleriniň şor suwlary duzlulyk derejesine göre suwaryşda gaýtadan peýdalanmak üçin ýaramlydyr. Olary ot-ýmlik ösümliklerini ösdürüp ýetisdirmek üçin peýdalanmak bolar.

Köpetdag eteginiň şor suwlary täzeden guruljak kollektorlaryň birnäçesi arkaly Uzboýuň şor suw akabasyňa birikdiriler. Olaryň geýýan ýerleriniň toprak şertleri duzly suwlary suwaryşda ulanmaga ýaramlydyr.

Ýokarda belläp geçişimize görä, Turkmenistanda suwarymly sebitlerde emele gelyän şor suwlary gaýtadan peýdalanmagyň mümkinçilikleri uludyr. Ylaýta-da duzlulugy 5 g/l –den pes bolan şor suwlar oba hojalygynda ulanmak üçin has ýaramlydyr. Zeýkeşiň şor suwlaryny suwaryşda yzygiderli ýa-da bölekleyin peýdalanylmagyň mümkinçilikleri köp sanly ýagdaýlara we sertlere baglydyr. Olara topraklaýyn mehaniki düzümi we şorlaşmak derejesi, suwdaky duzlaryň mukdary oba hojalyk ekinleriniň duza çydamlylygy we suwaryş ulgamlarynyň tehniki-ykdysady görkezijileri degişlidir.

Zeýkeş suwlaryny suwaryşda ulanmagyň esasy serti ösümlikleriň kök ýaýradýan gatlagyndan duzlaryň äkidilmegini üpjün etmek we topraklaryň duzluk düzgününü kadalaşdyrmakdyr. Beýle şertlere mehaniki düzümi ýeňil bolan çäge we çägesow topraklar hem-de oazis ýakynyndaky çöl çägelere gabat gelyär. Ýeňil toýunsow we toýunsow topraklar suwaryş üçin az ýaramlydyr.

Şor suwlary suwaryşda peýdalanmak üçin ýerler saýlananda topraklaryň suw geçirijiligi we olaryň ýokary iki metrlik gatlagynyň çäge we çägesow düzümlü bolmagy esasy şertdir.

Yurdumyzyň suwarymly iri sebitleri, esasan çägesow ýerlere baglanyşyklydygy sebäpli, zeýkeşiň suwlaryny peýdalanmak üçin örän oňalydyr. Bu nukdaýnazardan Ahal, Lebap we Daşoguz welaýatlarynyň oazis içindeki çägelikleri has uly mümkinçiliklere eýedir. Bu welaýatlarda çägelik ýerleriň meýdanlary örän uly bolup, ol ýerlere akdyrylýan şor suwlaryň duzlulyk derejesi ýokary däl.

Mary welaýatynyň we Tejen oazisiniň şor suwlarynyň duzluluk derejesi ýokary bolandygy üçin, olary peýdalanmak meselesi has düýpli öwrenilse, maksada laýyk bolar.

Türkmenistanyň dürli sebitlerinde şor suwlary suwaryşda peýdalanmak boýunça geçirilen uzak möhletli tejribeleriň netijeleri ösümlikleri duza çydamlylygyna görä dört topara bölmäge mümkinçilik berýär.

- duza ýokary çydamly ösümlük toparyna gant çugundyry, ýmlik şugundury, arpa, dary, sudan oty;
- duza orta çydamly ösümlük toparyna bugdaý, gowaca, mekkejowen, kadi, garpyz, gawun, üzüm;
- duza gowşak çydamly ösümlük toparyna ýorunja, mäs, sogan, kelem, erik;
- duza çydamsyz ösümlük toparyna noýba, nohut, pomidor, armyt, alma, garaly girýär.

Yurdumyzyň çöllük sebitlerinde giň ýaýran çägelikler we çägesow topraklar düzüminde cüýrüntginiň azlygy bilen tapawutlanýar. Şol sebäpli olar şor suwlar bilen suwarylyp, ekin ekilende, mineral we organik dökün berlende, ýokary netije berýär. Azot, fosfor



dokünleriniň ýany bilen kaliý dökünini hem-de mikrobölekleri garyşdyryp bermek hem örän peýdalydyr.

Çäge we çägesow topraklaryň tebigy pes hasyllygyny göz önünde tutup, olara süýji suw bilen suwarylýan medeni topraklara garanynda organik we mineral dökünleri has ýokary derejede bermelidir. Azot dökünlerinden ammoniý sulfatyny, fosfor dökünlerinden ammonizirlenen we ýönekeý superfosfat, kaliý dökünlerinden hlorly kaliý dökme mak sada laýykdyr. Mineral dökünleri organiki dökünler (ders), kompost we sideratlar (arpanyň – tüýlek däljemaş bilen garyşygy) bilen bilelikde berlende has netijeli bolýar. Mikrodokunlerden kukurtturşy sink we mis kuporosy örän peýdalydyr. Çäge topraklarda ekiljek ekininiň görmüşine hem-de alynmak islenýän hasyla baglylykda dökünleriň ýyllyk derejesi şeýleräk möçberde bolup biler: ders-10-25 tonna/gektar, azot dökünleri-20-30-dan 100-250 kg/gektara çenli, fosfor - 60-160 kg/gektar, kaliý-30-100kg/gektar, sink-2-6 kg/gektar we mis dökünleri-0.5-1.2 kg/gektara (hereket edýän peýdaly madda görnüşinde) çenli.

Türkmenistanyň suwarymly ekarançylyk sebitlerinde her ýylda  $7 \text{ km}^3$  töweregi şor (zeýkeş) suwlar emele gelýär. Bu suwlaryň ýarysyna golaýynyň duzlulygy 5 g/l-e çenli bolup, her hili ot-iýimlik ekinlerini ekmek üçin ilkinji nobatda ulanmaga ýaramlydyr. Şeýle şor suwlar Ahal, Lebap we Daşoguz welaýatlarynda köp gabat gelýär.

Şor suwlary ikinji gezek suwaryşda peýdalanylanda bu suwlaryň duzlulyk derejesine, topraklaryň mehaniki düzüminiň çäge we çägesow bolmagyna, ekiljek ekinleriň duza çydamlylyk derejesine üns berilmelidir.

Çäge we çägesow topraklarda şor suw ulanyp, ekin ekilende, olara dürli derejede organik, mineral we mikrodökünleriň berilmegi olardan ýokary hasyl almaga mümkinçilik döredýär.

Görşümüz ýaly Türkmenistanyň suw baýlyklarynyň esasy bölegi oba hojalygynda sarp edilýär. Emma dünýä tejribesine üns bersek ösen ýurtlarda, suw baýlygynyň bary – ýogy 60-65 % suwarym ýerlere gönükdirilýär. Biziň beýleki ýurtlara görä oba hojalykda suw baýlyklaryny köp ulanmagymyzy şu aşakdaky sebäpler bilen düşündirmek bolar:

1. Biziň suwaryş ulgamymyzyň peýdaly täsir koeffisientiniň pesliginde, ýagny, onuň ortaça ölçeği 0,58 ýetýär. Biz suwy normadan iki esse diýen ýaly artyk harçlaýarys. Artyk harçlanan suwlary drenažlar arkaly başga ýerlere akdyrýarys. Türkmenistanyň gidrogeologiya - meleanatiw ekspedisiýasynyň berýän maglumatyna görä, kollektor – drenaž suwlaryň ýyllyk akymy 7 mlrd.  $\text{m}^3$  ýetýär, ýa-da Türkmenistanyň hojalygynda ulanylýan suwuň 33 % deňdir. Eger biz suwy ulanmagyň peýdaly täsir koeffisientini 0,80 ýetirsek, suw baýlyklary has rejeli peýdalanardyr, hem-de kollektor – drenaž suwlaryň akymyny 3,5 esse kemeldip, dünýä tejribesinwe golaýlardyk.
2. Suwy köp talap edýän ekarançylygyň agdyklyk etmeginde, ýagny, gowaça, şaly, gök ekinleriň käbir görmüşleri. Biziň şulary köp ekip eksport etdigimiz, biziň gizlin ýagdaýda suwy eksport etdigimizdir.

Şu meseleleri netijeli çözüp bilen ýagdaýymyza, Türkmenistanyň suw meselesini belli bir derejede



kanagatlandyryp bileris. Ösýän ilatyň we önümçiligiň isleglerini doly kanagatlandyrmak üçin goşmaça suw mümkinçiliklerini gözlemelidiris. Suwuň ýetmezçiligi zerarly ýurdumyz senagatyň käbir görnüşlerini ösdürip bilenok. Şol mümkinçilikler şu aşakdakylardan ybaratdyr :

1. Önümçilikde suwlary aýlawlaýyn ulanmak (1999-njy ýylda aýlawlaýyn ulanylýan suw 413 mln. m<sup>3</sup>, ýagny ulanylan suwuň 1,5 % deňdir);
2. Ýerasty suwlary giň derejede peýdalanmak (mukdary 1,3 mlrd. m<sup>3</sup> geçýär, 1999-njy ýylda ulanylany 399 mln. m<sup>3</sup>).
3. Drenaž suwlary hojalykda peýdalanmak (ýüzlekey arassalap ulanmak, mysal üçin Sarygamyşda);
4. Hazar deňziniň suwuny ulanmak (1999-njy ýylda 402 mln. m<sup>3</sup> deňziň suwy ulanyldy);

Türkmenistanda Atmosferany goramak we klimatik baýlyklary peýdalanmak hem wajyp meseleleriň biri. Türkmenistan agyr, gurak klimatik şertlerde ýerleşensoň, atmosferanyň hapalanmagy, adamlaryň saglygyna has hem erbet täsir edýär. 1999-njy ýylda ýurdumyzda, atmosfera arassalanman 1391 mün tonna zäherleyji jisimler taşlandy, şonuň 1317 müň tonna golaýy Balkan welaýatynyň paýyna düşýär. Zyňnydylaryň 90% gowragy uglewodorodlaryň paýyna düşýär. Türkmenistanda atmosfera howasyny goramak üçin sanitar-tehniki, tehnologiiki we barlag-gadagan çäreleri geçirmek zerurdyr.

## II bölüm Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi

### Tema 1 : Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersiniň öwredýän obýekti, predmeti, maksady we wezipeleri

1. Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersiniň obýekti we predmeti.
2. Dersiň maksady, wezipeleri we möhüm meseleleri.
3. Öndüriji güýçleri ýerleşdirmegiň kategoriýalary we konsepsiýalary. Dersiň ylmy-derňew usullary.

#### 1. Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersiniň obýekti we predmeti

Häzirki sertlerde dürli ýurtlar, sebitler we raýonlar halkara jemgyýetçilik bölünişigine gitdigiçe kän çekilýär. Şeýle ýagdaýda ykdysadyýetiň netijeliligini ýokarlandyrmak, jemgyýetiň artýan maddy we ruhy isleglerini doly kanagatlandyrmagyň ýollaryny gözlemek we ylmy taýdan esaslandyrmak meselesi ýüze çykýar. Bu ylmy gözleglerde tebigat bilen jemgyýetiň arabaglanyşyk, özara täsir derejesini owrenýän geografiki barlaglara uly rol degişli. Bu özara täsir ediş prosessiniň çäkleýin aýratynlygy bolýar. Ol öz nobatynda aýry-aýry ýurtlarda we sebitlerde tebigatyň we durmuş - ykdysady we ekologik şertleriniň örän dürli we çylşyrymly bolýandygyndan gelip çykýar. Şoňa görä-de dürli derejeli geografiki meseleler ýüze çykýar. Şol meseleleriň arasynda hojalygy, tutuş jemgyýeti çäk jähtden rejeli guramak, ekologiki deňagramlylygy saklamak, tebigy baýlyk



potensiallaryň rejeli ulanylmagyny üpjün etmek, ilatyň durmuş taýdan tapawutlylygyny aýyrmak möhüm orun tutýar. Bu meseleleri çözmekde ykdysady we durmuş geografiýanyň aýratyn we möhüm orny bar.

Türkmenistan özbaşdaklygyny gazanandan soň hojalygyny çäkleýin taýdan guramak we beýleki ýurtlar bilen gatnaşygyň şertleri, ugurlary üýtgedi. Täze şertlerde milli hojalygyň pudaklaýyn we çäkleýin düzümi üýtgeýär. Şoňa göräde ykdysady geografiýa bu syýasy, ykdysady we durmuş üýtgeşiklere we ekologiki talaplara täzeçe seredýär.

Geçilýän sapaklaryň ählisinde esasy bilmeli zat, şol ylmyň “obýekt” we “predmet” düşünjesidir. Ylmyň obýektini iki görnüşe bölmek bolar :

1. Ylmyň giňişleýin obýekti;
2. Ylmyň ýdyn obýekti.

Mysal üçin, birnäçe ylmlaryň (biologiýa, geografiýa, geologiýa, himiýa we ş. m.) öwredýän giňişleýin obýekti – ýer togalagydyr. Şol wagtyň özünde hem, ýer togalagyny öwrenmek üçin her bir ylmyň gözleg geçirýän aýdyň obýekti bardyr. Ýagny geologiýanyň aýdyň obýekti - ýer togalagynyň üstki gurluşyny öwrenmeklik, biologiýanyň aýdyň obýekti – ýer şarynyň ösümlik we haýwanat dünýäsini öwrenmeklik.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek ylmyň giňişleýin obýekti bolup – geografiki gurşaw, ýagny, ýaşaýyş üçin adamzat tarapyndan özleşdirilen ýer togalagynyň geografik gatlagy, jemgyýet we şolar bilen özara baglanyşkly tebigat hyzmat edýär. Aýdyň obýektine – milli hojalyk, onuň pudaklary we olaryň geografik gurşawyň anyk tebigy, durmuş we ykdysady şertlerinde ösüşi degişlidir. Şol wagtyň özünde hem

milli hojalyk we onuň pudaklary birnäçe ykdysady ylmlaryň öwrenýän obýektidir. Mysal üçin, ilaty – demografiýa ylmy öwrenýär. Şonun üçin ylmyň öwredýän “predmetini” bilmeklik wajypdyr. Sebäbi ylmlary diňe öwredýän predmeti bilen tapawutlandyrmak bolar.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek ylmyň gözleg geçirýän predmetine - aýry ýurtlaryň we sebitleriň hojalygynyň çäkleýin guralşynyň aýratynlygy we kanunalaýyklygy degişlidir.

Diňe öndüriji güýçleri ýerleşdirmek dersine mahsus bolan hususy obýekte - çäkleýin - önümçilik toplumu, ykdysady raýonlar, şäher aglomerasiýalary, çäkleýin pudakara we pudak düzümleri hem-de olaryň döreýşi we ösüşi degişlidir. Ylma mahsus bolan şu hususy obýektleri çuňlaşdyrylan ýagdaýda öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersi öwredýär. Ýagny, senagatyň aýry - pudaklarynyň ýerleşişini çäkleýin düzümini - senagat geografiýasy, ilatyň ýerleşişini işçi güýjüni ilatyň geografiýasy öwredýär.

## 2. Dersiň maksady, wezipeleri we möhüm meseleleri

Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersi ykdysady ylmyň pudagy bolup, tebigy ykdysady we durmuş faktorlary we hadysalary jemläp öwredip, her bir çäkde belli bir önümçiligiň we durmuş prosessiň döremegini we ösmegini şertlendirýär.

Diýmek ders esasan “tebigat – ilat – hojalyk” ulgamy öwredýär. Ony öwrenmeklik belli bir derejede kyn we ol elmydama ösüp durýar.



Kesgitlemede görkezilen ykdysady derňewler şu aşakdaky toplumlaýyn häsiýetli meseleleri çözmek üçin niýetlenendir.

1. Çäkleýin zähmet bölünşigini dogry we rejeli üpjün etmek üçin;
2. Ýurtlaryň we sebitleriň özara bähbidine (peýdasyna) we ähmiýetine görä maddy önümçiligini ýokary ykdysady netijä ýetirmek üçin;
3. Çäkleriň içerki we daşarky ulag – ykdysady aragatnaşygyny kämilleşdirmek üçin ;
4. Zähmet baýlygyny rejeli ulanmak üçin;
5. Ilat oňat zähmet çeker ýaly ýeterlikli durmuş şert döretmek üçin;
6. Töwerekdäki gurşawyny goramak we tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak üçin.

Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersi öz ylym ulgamynda sebitleşdirmek, kartografiki, statistiki, deňeşdiriş, taryhy we ykdysady – matematiki usullary giňden ulanýar.

Usullaryň berýän täze maglumatlaryna we bilimine, olaryň özara gatnaşygyna we özara baglanşygyna, özboluşly derňew geçirmeginiň jemine öndüriji güýçleriniň ýerleşdirilişiniň usulologiýasy diýilýär.

Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersiniň häzirkî zaman möhüm meseleleri:

1. Çäkleýin zähmet bölünşigini kämilleşdirmek;
2. Hojalygy toplumlaýyn ösdürmeklik;
3. Baýlyklary rejeli peýdalanmak;
4. Ilatyň durmuş ýagdaýyny gowulandyrmak.

Şu möhüm meseleleri çözmän ýurduň ykdysady we durmuş ösüşini gazanmaklyk mümkin däl.

Diýmek, öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersiniň maksady hojalygy çäk taýdan esaslandyrmak, onuň çäkleýin gatnaşygyny kämilleşdirmek, ilatyň durmuş we zähmet şertlerini gowulandyrmak, olaryň maddy we ruhy talaplaryny ýokary derejede üpjün etmek gurşap alýan töweregiň deňagramlylygyny saklamak. Şonuň bilen bir hatarda önümçiligi amatly ýerleşdirmek netijesinde önüm birligine az zähmet we material çykdajylaryň esasynda kän önüm öndürmek, olaryň hilini gowulandyrmak, galyndysyz we az galyndyly tehnologiýa geçmek we zähmet öndürijiligini artdyrmak degişlidir.

Önümçilik elmydama anyk çägiň tebigy we milli aýratynlyklaryna baglylykda ýerleşýär. Şonuň üçin, öndüriji güýçleri ýerleşdirmek dersi fiziki geografiýa dersi we demografiýa ylymlary bilen ýakyn arabaglanşykdadyr.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirilişi öz işlerinde giň derejede statistika, senagatyň ykdysadyýeti, 'geologiýa, gidrologiýa, klimatologiýa ýaly ylymlaryň usullaryny we maglumatlaryny ulanýar. Birnäçe ylymlaryň bilelikde geçirýän derňew işleri elmydama ýokary netije berýär we wajyp ylmy we amaly meseleleri çözmäge kömek edýär.

### **3. Öndüriji güýçleri ýerleşdirmeginiň kategoriýalary we konsepsiýalary. Dersiň ylmy-derňew usullary**

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek dersiniň esasy düzýän kategoriýalar (esasy düşünjeler) aşakdakylardan ybaratdyr :

1. Zähmetiň geografik bölünişi.
2. Hojalygyň çäkleýin düzümi.



3. Hojalygyň çäkleýin guralyşy.
4. Çägiň geografik ýerleşşi.
5. Zähmetiň geogrifik bölünişi - bu önümçiligiň çäk boýunça paýlanyşyny aňladýar. Zähmet bölünişiginiň iki görnüşini tapawutlandyrmak bolar :
6. Zähmetiň halkara bölünişi.
7. Zähmetiň sebitara bölünişi.
8. Zähmetiň sebitiň içinde bölünişi.
9. Zähmetiň lokal bölünişi.

Ykdysady sebitleriň, hojalyk pudaklarynyň, pudakara toplumlaryň döremegi gönüden – göni zähmetiň çäkleýin bölünişiginiň täsiri esasynda bolup geçýär.

Zähmetiň geografiki bölünişiginiň ýokary ösen görnüşine zähmetiň halkara bölünişi diýilýär. Zähmetiň halkara bölünişi aýry-aýry ýurtlaryň hojalygynyň alyş-çalyş etmek üçin, belli bir önümçiligiň görnüşine ýöriteleşmegini alýar. Ýagny, halkara zähmet bölünisigi aýry-aýry ýurtlaryň milli hojalyklaryny özara baglanyşdyrýar. Ýurtlaryň belli bir önümçilige ýöriteleşmegi üçin hökmany ýagdaýda belli bir şertler gerek bolýar. **Birinjiden**, zähmetiň halkara bölünişigine gatnaşýan ýurt belli artykmaçlyga eýe bolmaly. Mysal üçin, tebigy baýlyklaryň köp görnüşü ýa-da uly mukdary bolmaly. **Ikinjiden**, şol baýlyklara ýa-da harytlara isleg bildirýän ýurtlaryň bolmagy zerur. **Üçünjiden**, şol harydy satylýan ýere getirmeklik öndürýän ýurt üçin amatly bolmaly. Geografiki ýerleşiş we tebigy baýlyklar zähmetiň halkara bölünişiginiň esasy faktory dälär. Bu ýerde esasy faktor bolup durmuş ykdysady şertler täsir edýär. Aýry-aýry ýurtlaryň durmuş – ykdysady şertleri şol ýurduň baýlyklaryny ulanmaklyga mümkinçilik berýär.

Mysal üçin, 200 ýyl mundan ozal Hindistanda kofe agaçlary ekilenokdy. Dünýä bazarynda kofe bolan islegiň artmagy, Hindistanda şony ýetişdirmäge amatly klimatyň bolmagy, ýurduň kofe agaçlaryna ýöriteleşmegine getirdi.

Zähmetiň halkara bölünişigi dünýä hojalygyny döretmegiň diňe bir ösen görnüşü bolman, eýsem hökmany prosesidir. Ol döwletleriň hojalygyny baglanyşdyrmagyň esasy şerti bolup hyzmat edýär. Zähmetiň halkara bölünişigi ylmy-tehniki progresiň ösmegine, jemgyýetçilik önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagyna we halkyň hal-ýagdaýynyň gowulanmagyna täsir edýär.

2. Hojalygyň çäkleýin düzümi diýip – özarabaglanşykly hojalyk pudaklaryň hakyky ýerleşişine aýdylýar. Hojalygyň çäkleýin düzümi ýerleşen pudaklaryň, ilatyň we ilatly ýerleriň, tebigy baýlyklaryň we ulag ýollaryň geografiki aýratynlyklaryny we mümkinçiliklerini ulanyşyny öz içine alýar.

3. Hojalygyň çäkleýin guralyşy – diňe aýry pudaklaryň amatly ýerleşişini alman, eýsem olaryň netijeli üstüniň ýetirilmegini, düzgünleşmegini we ähli jemgyýet üçin maksada laýyk ösdürilmegini alýar.

Anyk durmuş – ykdysady meseleleri çözmek üçin, hojalygyň çäkleýin guralyşy obýektiw kanunalaýyklyaryň, prosesleriň, faktorlaryň we şertleriň täsiri esasynda üýtgäp durýar. Ýurduň aýry bölekleri özlere mahsus bolan hojalygy, tebigy baýlyklary we şertleri, ilatyň ýerleşşi, milli aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin, ylmy taýdan esaslandyrylan ykdysady sebitleşdirmek - hojalygy çäkleýin guramagyň esasy bolup durýar.



4. Çägiň geografik ýagdaýy ýa-da ýerleşiş (ýer üstüniň gurluşy, giňligi), hojalyk taýdan özleşdiriş derejesi, ulag mümkinçilikleri önümçiligi ýerleşdirmekde uly rol oýnaýar. Egerde çäk we tebigy şertler amatly bolsa, onda önümiň düşýän gymmaty aşaklanýar, amatsyz bolsa – tersine ýokarlanýar.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek dersine dört sany esasy konsepsiýa mahsusdyr.

1. Ykdysady sebitleşdirmek konsepsiýasy. Ykdysady sebitler Geografiýanyň öwredýän wajyp obýektidir. Her bir çägiň özboluşly tebigy we durmuş aýratynlygy bolýar. Şol aýratynlyklara görä her bir çägiň belli bir önümçilige ýöriteleşmäge mümkinçiligi bolýar. Şol mümkinçilikleri dogry we rejeli peýdalanmak üçin ykdysady geografiýa dersi ykdysady sebitleşdirmek konsepsiýany ulanýar. Ykdysady sebitiň emele gelmeginiň esasy - zähmetiň çäkleýin bölünişiginden gelip çykýar. Ykdysady sebitiň emele gelmegine tebigy, ykdysady we durmuş faktorlar we görkezijiler täsir edýär.

2. Çäk önümçilik toplum konsepsiýasy. Çäkleýin – önümçilik kompleksi diýip - çäklendirilen sebitde özara baglansykly önümçilik obýektleriň sazlaşykly we utgaşykly hereket etmegine aýdylýar. Çäk önümçilik toplumu hojalygy çäkleýin guramagyň has ösen görnüşidir. Ol ykdysady sebitiň içki mazmunydyr we sebit döretmegiň zerur faktorydyr. Önümçilik toplumu döredilen çägiň tebigy, ykdysady şertleri we ykdysady geografik ýerleşişiniň esasynda ylmy taýdan esaslandyrylan kärhanalar gurulyp, olardan has ýokary ykdysady netije gazanylýar.

3. Energiýa önümçilik sikller konsepsiýasy. Hojalyk pudaklarynyň önümçilik – tehnologik

aragatnaşyklarynyň özara baglansykly ösmegi energiýa - önümçilik siklleriniň döremegini şertlendirdi. Şeýle sikller önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagyna, önümçiligiň rejeli ýerleşmegine, çig mallaryň toplumlaýyn peýdalanmagyna ýardam edýär. Sikliň ähli basgançaklary dürli pudaklardan ybarat hem bolsa, diňe belli bir çig malyň we energiýanyň esasynda ösýär.

4. Ykdysady geografik ýerleşiş konsepsiýasy. Ýurduň ykdysady – durmuş ösüşi köp halatda ýurduň ykdysady - geografik ýerleşişine baglydyr. Ykdysady geografik ýerleşişine amatly we amatsyz, önümiň özüne düşýän gymmatyny ýokarlandyrmaklyga ýa-da aşaklandyrmaklyga täsir edişi boýunça baha berlip bilner.

Ykdysady – geografik ýerleşiş orny makro, mezo we mikro görnüşindedir.

Usul ylmy derňew geçirmegiň esasy ugry bolup, özüne täze maglumatlary almak we olary jemlemek üçin ulanylýan usullary alýar.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek öz ylmy işinde ähli umumy bolan ulgamlaşdyryş ugry we çaklamak usullaryny ulanýar. Ulgamlaşdyryş ugry çylşyrymly durmuş – ykdysady ulgamyň içerki guramaçylygyny we bütewiligini gurnaýar. Çaklamak usuly bolsa ykdysady-geografiki obýektiň geljekde nähili bolmalydygyny ylmy esasyda kesgitleýär.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek dersiniň giň derejede ulanylýan wajyp ulgamyna - balans ulgamy degişlidir. Pudaklaryň we sebitleriň balansyny düzmeklik ýöriteleşen hojalyk pudaklaryň dogry gatnaşygyny bilmeklige mümkinçilik berýär. Balans



rejeli sebitara gatnaşyklary işläp taýarlamak üçin zerurdyr.

Öndüriji güýçleri ýerleşdirmek dersinde aýratyn orny kartografiki usul tutýar, ýagny karta, kartoshema, diagramma we grafik düzmeklik. Ders öz derňew işinde giň derejede umumy geografik we fiziki-geografiki usullary ulanýar. Oňa mysal edip sebitleşdiriş we deňeşdiriş - geografiki usullary görkezmek bolar.

Ders öz derňew işlerinde ykdysady we durmuş ylymlaryň birnäçe usullaryny ýagny, statistiki, ykdysady - matematiki modelleşdirmek usullaryny ulanýar. Bulardan başga hem ders öz ylym ulgamynda taryhy, arhitektura – planirowka usullaryny peýdalanýar.

Ähli usullary üç topara bölmek bolar :

1. Adaty we täze usullar;
2. Mukdar we hil analiz usuly ;
3. Derňew geçirmäniň dürli derejelerinde ulanylýan usullar :
  - a) Materiallary ýygnamak;
  - b) Ylmy materiallary tertipleşdirmek;
  - c) Olary gaýtadan işlemek ;
  - d) Çaklamak;
  - e) Ylmy netijäni aýdyň etmek.

## **Tema 2: Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişiniň kanunalaýyklyklary, prinsipleri we faktorlary**

1. Hojalygy çäkleýin guramagyň kanunalaýyklyklary.
2. Öňümçiligi ýerleşdirmegiň we ösdürmegiň prinsipleri we faktorlary.

### **1. Hojalygy çäkleýin guramagyň kanunalaýyklyklary**

Hojalygyň çäkleýin guralşy belli bir kanunalaýyklyklaryň, prinsipleriň we faktorlaryň täsirinde döreyär we ösýär.

Öňümçiligi ýerleşdirmegiň we ösdürmegiň birinji kanunalaýyklygyna - hojalygy çäkleýin guramagyň ykdysady netijeliligi degişlidir. Ýagny, ykdysadyýetiň ýerleşşi we halk hojalygynyň çäkleýin guralşy rejeli diýip, diňe wagty tygşytlaýan, şonuň bilen birlikde öňümçilik zähmetini ýokarlandyryan hem-de gerek bolan soňky hojalyk harytlaryny almaga doly mümkinçilik döretmegine aýdylýar. Has takygy, senagat kärhanalary çig malyň ýa-da, energiýanyň we öndürilýän harytlara islegiň köp ýerlerinde ýerleşdirilmelidir.

Ikinji kanunalaýyklyga - öňümçiligiň proporsional (deň ölçegli) ýerleşmegi we ösmegi degişlidir. Mysal üçin, senagat bilen oba hojalygyň ösüş depgininiň deňräk bolmagy we ş.m.

Öndüriji güýji ösdürmegiň esasy bolup milli hojalygyň maksatnamasy hyzmat edýär. Şol maksatnamada öndüriji güýçler ösdürilende diňe bir pudaklara däl-de, eýsem çäkleýin proporsialara hem üns berilmelidir. Şonuň üçin, Türkmenistanyň hojalygy ösdürmek baradaky maksatnamasynda çäkler boýunça çaklaýyş we taslama işleriniň roly artýar.

Üçünji kanunalaýyklyga-ýurduň aýry-aýry çäkleriniň ösüş derejesini deňleşdirmek degişlidir.

Köp halatlarda öňümçilik kärhanalary çig mallaryň ýerleşen sebitlerinde gurulýardy. Şonuň



üçin, çig mallara baý bolmadyk sebitlerde az sanly kärhanalar hereket edýär. Emma, çig malyň ýerleşen sebitine beýleki sebitlerden ilaty göçürüp getireniňden, çig maly ilatyň ýerleşen çägene getirmeklik amatly bolýar. Şu kanunalaýyklykda oba bilen şäheriň durmuş tapawudyny aradan aýyrmaklyk hem göz önünde tutulýar. Oba ýerinde hem şäheriňki ýaly durmuş-ykdysady we medeni-durmuş şertleri döretmeli.

Dördünji kanunalaýyklyga-deňligiň we özara amatlylygyň esasynda ýurdumyzyň käbir böleklerinde zähmetiň geografik bölünişini ösdürmeklik degişlidir.

Zähmetiň çäkleýin bölünişi bu önümçiligiň çäk boýunça paýlanyşyny aňladýar. Ol bir wagtda geografik, ykdysady we durmuş häsiýetdedir. Zähmetiň çäkleýin bölünişi derejesi boýunça dört bölege bölünýär:

1. zähmetiň halkara bölünişi,
2. zähmetiň welaýatara bölünişi,
3. zähmetiň welaýatyň içinde bölünişi,
4. zähmetiň yerli bölünişi.

Ykdysady sebitleriň, hojalyk pudaklarynyň, pudakara toplumlaryň döremegi gönüden-göni zähmetiň çäkleýin bölünişiniň täsiri esasynda bolup geçýär.

Welaýatlaryň her biri belli bir hojalygyň görnüşlerine ýöriteleşýär. Ýagny, Balkan welaýaty nebit, himiýa senagatyna, Ahal welaýaty - gurluşyk materiallary öndürmeklige, Aşgabat şäheri maşyn gurluşygyna, ylma we tehnika, Lebap welaýaty himiýa we gaz senagatyna, Daşoguz welaýaty oba hojalyk pudagyna ýöriteleşýär. Her welaýat özlerinde artyk öndürilýän önümlerini beýleki çäklere iberip,

özlerinde öndürilmeýän ýa-da az öndürilýän önümleri we çig mallary alýarlar. Zähmetiň bölünişigi netijesinde welaýatlaryň hojalygy ösdürmäge mümkinçiligi bolýar.

Bäşinji kanunalaýyklyga - ýurdumyzyň we onuň ykdysady sebitleriniň has amatly tebigy, ykdysady we durmuş şertlerine görä ýöriteleşip - toplumlaýyn we özara baglanyşykly ösmegi degişlidir.

Toplumlaýyn ösdürmek faktory ýöriteleşip bilen berk baglanyşyklydyr, çünki toplum ýöriteleşen pudagyň esasynda döreýär we onuň ösmegine ýardam edýär. Toplum bu ykdysady sebitleriň çäklerinde ýerleşen önümçiligiň özara baglanyşygydyr we olaryň biri- biriniň içinden eriş - argaç bolup geçmeginiň netijesidir. Topluma girýän hojalyk pudaklary özleriniň tutýan orunlaryna baglylykda dört topara bölünýär:

1. Toplumyň esasy özeni bolan ýöriteleşen pudak, beýleki pudaklar şu pudagyň esasynda emele gelýär.
2. Kömekçi pudaklar. Bular ýöriteleşen pudagyň ösmegine ýardam edýär.
3. Goşmaça pudaklar. Ýöriteleşen pudagyň esasynda dörän täze hojalyk pudaklary.
4. Hyzmat ediş pudaklary - ýöriteleşen, kömekçi we goşmaça pudaklara hyzmat edýän pudaklaryň jemi.

Toplum belli bir çäkde emele gelýär we oňa şol çäkdäki önümçilik we önümçilik däl sfera degişli pudaklaryň ählisi girýär. Bu bolsa öz gezeginde öndürüji güýçleri ýerleşdirmegiň täze görnüşiniň döremegine getirýär, ýagny çäkleýin - önümçilik toplumy döreýär. Çäkleýin - önümçilik toplumy - belli bir territoriýada



biri-biri bilen baglanyşykly önümçilik desgalaryň sazlaşykly we utgaşykly ösmegine aýdylýar.

Hojalygyň toplumlaýyn ösmegi aşakdaky meseleleri çözmeklige mümkinçilik berýär:

- 1) etrabyň has amatly tebigy we ykdysady şertlerine görä, senagatyň we oba hojalygyň belli bir pudaklaryna ýöriteleşmegine;
- 2) etrabyň zähmet baýlyklaryny rejeli ulanmaga;
- 3) etrabyň ilatynyň durmuş zerurlygyny doly derejede üpjün etmäge;
- 4) territoriýanyň tebigy baýlyklaryny rejeli peýdalanmaga we tebigaty goramak meselesini üpjün etmäge.

## **2. Önümçiligi ýerleşdirmegiň we ösdürmegiň prinsipleri we faktorlary**

Prinsip – bu hojalyk usulunyň köpmöhletleýin syýasatynyň esasy düzgüni bolup, kanunalaýyklyga görä ösýändir. Prinsip döwre görä üýtgäp durýar.

Häzirki döwürde ykdysadyýeti aýaga galdyrmak we ýeterlikli derejede ösdürmek üçin ykdysady we durmuş netijeli umumy prinsipi göz önünde tutmaly. Ol şu aşakdaky bölümlerden ybaratdyr:

1. Önümçiligi çig malyň, energiýanyň bar ýerinde we taýar harytlaryň esasy sarp edilýan sebitlerinde ýerleşdirmek prinsipi.
2. Hojalygy toplumlaýyn ösdürmek prinsipi. Bu prinsipe tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak, tebigaty goramak we dikeltmek hem degişlidir.
3. Ýurduň aýry-aýry çäkleriniň ykdysady we durmuş ösüşini deňeşdirmek prinsipi.
4. Çöllügi we tarp ýerleri özleşdirmek prinsipi.

## **5. Ulag we aragatnaşyk hojalygyny ösdürmek prinsipi.**

Bulardan başga hem uly şäherleriň ösüşini düzgüne salmak, kiçi we orta şäherleri ösdürmek prinsiplerini görkezmek bolar.

Prinsipler ýurduň durmuş-ykdysady, syýasy harby strategiki ýagdaýyna görä üýtgäp durýar. Öndüriji güýçleri çäkleýin guramagyň prinsipleri hojalyk meselelerini çözmeklige gönükdirilýär. Hojalygy ýerleşdirmegiň prinsipleriniň döremegine we ösmegine diňe kanunalaýyklyklar täsir etmän, eýsem birnäçe ykdysady bolmadyk obýektiw sebäpler hem täsir edýär (syýasy, harby-strategiki, demografiki we ş.m.). Türkmenistan öndüriji güýçleri çäkleýin guramagyň prinsiplerini döretmek bilen, ykdysadyýeti ösdürmek üçin amatly şert döretmegi göz önünde tutýar.

Hojalygyň çäkleýin guralyşyna, ösüşine birnäçe faktorlar täsir edýär. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

**1. Ylmy – tehniki rewolýusiýa factory.** Bu factoryň önümçilige berýan täze tehnologiýa beýany kärhanalarda işlenip bejerilýän çig mallary toplumlaýyn ulanmaklyga, adaty bolan çig mal çeşmelerini täze görnüşli çig mallar bilen çalşyrmaga we köp önümçiligiň tehniki – ykdysady görkezijilerini üýtgetmäge mümkinçilik berýar. Ylmyň ösmegi bilen hojalyk üçin täze kyn, çylşyrymly ýerler we baýlyklar özleşdirilýär.

**2. Wagt factory.** Ol ylmy – tehniki rewolýusiýa factory bilen ýakýndan arabaglanyşyklydyr. Bar bolan maddy we zähmet baýlyklary, ylmyň gazanan üstünlüklerini gerek bolan harytlary almak üçin tiz wagtda özleşdirmeli.



### 3. Ykdysady - geografik ýerleşiş faktory.

Belli bir ýurduň, sebitiň ýa-da şäheriň, ykdysady ähmiýetli gatnaşyk üçin, özünden daşary ýerleşen ýere bolan gatnaşygyna - ykdysady - geografik ýerleşiş diýilýär. Ykdysady - geografik ýerleşiş dörd görnüşini tapawutlandyrmak bolar:

- a) Merkezi ýerleşiş;
- b) Çet - gyra ýerleşiş;
- c) Goňşy ýerleşiş;
- d) Deňiz - kenar ýerleşiş.

Merkezi ýerleşiş elmydama özüniň amatlylygy bilen tapawutlanýar. Ýagny, ýurt merkezde ýerleşse, beýleki döwletler daşary ykdysady gatnaşyklaryny amala asyrmak üçin şol merkezde ýerleşen ýurduň çäklerini we ulag ýollaryny peýdalanmaly bolýarlar. Bu bolsa merkezi ýerleşen döwlete goşmaça girdeji berýar. Merkezi ýerleşiş ykdysadyýeti hem tiz wagtda has ýokary derejede ösdürmäge mümkinçilik berýar. Sebäbi, şol döwletiň uzak ýerlere gitmäge özünde öndürülýän önümleri ýerleşdirmäge we özünde öndürilmeýän harytlary getirmäge amatly mümkinçiligi bolýar. Mysal hökmünde gadymy ýüpek ýoluny görkezmek bolar. Gadymy Merwiň ýokary derejede ösmegine ýüpek ýolunyň geçmegi täsir etdi. Gatnawyň ýatmagy bilen gadymy Merwiň we ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen beýleki şäherleriň we döwletleriň ykdysadyýeti pese düşýär. Ýurduň merkezi ýerleşmegi öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişine we ösdürilişine diňe oňaly täsir edýär.

Çet - gyra ýerleşiş ýurduň durmuş - ykdysady ösüşine oňaysyz täsir edýär. Ösen ýurtlardan we deňiz-kenardan uzakda we çetde ýerleşmeklik ýurduň tebigy - baýlyk hem-de durmuş - ykdysady

mümkinçiliklerini doly we netijeli peýdalanmaklyga amatsyz täsir edýär. Önümiň özüne düşýän gymmatynyň ýokarlygy üçin köp halatlarda çet-gyra ýerleşen ýurtlarda öndüriji güýçleri ýerleşdirmek peýdasyz. Täze ulag ulgamlarynyň gurulmasy ykdysady-geografik ýerleşiş şa görnüşine hem amatly özgerişler girizip biler.

Goňşy ýerleşiş ýurduň ykdysadyýetine oňaly ýada oňaysyz täsir edip biler. Onuň täsiri döwletleriň özara gatnaşygyna baglydyr. Ýagny, Türkmenistan bilen Eýranyň doganlyk gatnaşygy ýurdumyzyň ulag ulgamlaryny ösdürip Pars aýlagyna çykarmaga mümkinçilik döretti.

Deňiz - kenar ýerleşiş diňe amatlylygy bilen tapawutlanýar. Ýurduň aýk deňze çykalgasy bolsa, hiç bir döwlete bagly bolmany, beýleki döwletler bilen söwda - ykdysady gatnaşyklaryny amala aşyryp biler. Goşmaça hem, deňiz ulaglarynyň arzanlygy ykdysadyýeti ösdürmeklige oňat täsir edýär. Deňiz ulagynyň amatlylygyny peýdalanmak üçin birnäçe döwletler özüniň öndüriji güýçlerini kenarýaka şäherlerinde ýerleşdirdi we ýerleşdirýär.

Umuman, Merkezi we deňiz - kenar ýerleşiş ykdysady - geografik ýerleşiş amatly görnüşidir. Çet - gyra ýerleşiş çägiň ykdysady ösüşini peseldýär. Goňşy ýerleşiş bolsa köp halatlarda ýurtlaryň özara gatnaşyklaryna baglydyr.

Ykdysadyýetiň ösmegi, täze ýerleriň özleşdirilmegi, täze ulag ýollarynyň gurulmagy, täze ýangyç - energetiki we çig mal bazalarynyň döredilmegi, täze şäherleriň we ilatly ýerleriň döredilmegi bilen her bir ýurduň ykdysady - geografik ýerleşiş özgerip, ýagny, gowulanyp biler. Oňa, Panama



kanalynyň, ABŞ-da transkontinental demir ýolunyň geçirilmegi mysal bolup biler. Ýurduň ulag - geografiki ýerleşişine tebigy sertler hem täsir edýär. Mysal üçin, Sibir bilen Kanada deňeşdirilse, Kanadanyň doňmaýan Wankuwer, Galifaks portlary ýylyň dowamynda ulag gatnaşygyny amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Ykdysady – geografik ýerleşişiniň dürli görnüşleri : ulag – geografik, bazara ýakyn we daşlygy, demografik, ekologik, hojalyk – geografik, syýasy – geografik, tebigy baýlyk mümkinçiligi daş ýa-da yakynlygy we başgalar bar. Ykdysady – geografik ýerleşişine amatly we amatsyz, öndüriji güýçleri ýerleşdirmek üçin netijeli ýa-da netijesiz, önümiň özüne düşýän gymmatyny ýokarlandyrmaklyga ýa-da aşaklatmaklyga täsir edişi boýunça baha berlip bilner.

4. Tebigy baýlyk we şert faktory. Tebigy baýlyklary, şertleri hasaba almaklyk we ulanmaklyk jemgyýet taryhyň ösüşinde uly rol oýnapdyr. Ilkibaşdaky döwürde maglumatlaryň we kämilleşen ulaglaryň ýoklugy üçin tebigy baýlyklar esasan yerli häsiyetlere eye bolupdyr. Diňe örän wajyp tebigy baýlyklar döwletara gatnaşyklarda orun tutupdyr. Hazirki wagtda tebigy baýlyklaryň we şertleriniň uly toplumynyň köp görnüşleriniň bolmagy çäkleriniň we ýurtlaryň ykdysady ösüşine güýçli itergi berýär.

Tebigy baýlyklar amatly bolsa, onda öndürilýän önümleriň arzan bolmagyna, öndüriji güýçleriň çalt ösmegine ýardam edýär. Eger-de amatsyz boisa, onda şol önümleriň gymmatlamygyna we hayal ösmegine getirýär. Hojalyk pudaklarynyň ýerleşişine, olaryň ýöritelişine, ilatyň ýaşaýş durmuşyna, saglygyna tebigy baýlyklar we şertler täsir edýär. Bu faktora

tebigy baýlyklary rejeli ulanmak meselesi hem degişlidir.

5. Ekologiýa faktory. Tebigy baýlyklary gazyp gazyp almak we ulanmak möçberiniň artmagy, önümciligiň we ilatyň köpelmegi, tebigy baýlyklary rejeli, toplumlaýyn ulanmak meselesini döredip, täze ekologik faktory ýüze cykardy. Bu faktorda öndüriji güýçler ýerleşdirilende çäkleriniň ekologik ulgamynyň durnuklylygyny ýa-da durnuksyzlygyny göz önünde tutmaly.

Köp ýyllaryň dowamynda tebigaty peýdalanmakda goýberilen ýalňyşlyklar daşky gurşawyň hapalanmagyna, biziň ýaşaýşymyzyň ekologiki ýagdaýynyň örän ýaramazlaşmagyna getirdi. Türkmenistanda öndüriji güýçleri rejeli peýdalanmakda 1970-1980-nji ýyllarda uly näsazlyklara ýol berildi we olaryň netijesinde döwletimizde uly ekologiki meseleleri ýüze çykdy, birnäçe ekologik taýdan betbagtçylykly etraplar döredi. Garagum çölünü özleşdirmekde ylmy-tehniki ösüşiň we ylmy - barlaglaryň maslahatlary köp halatlarda hasaba alynmady we şonuň üçin Garagumyň çölleşmegi dowam edýär. Şu meseleleri çözmek üçin döwletimizde ýörite ekologiki maksatnama işlenilip düzüldi we ol durmuşa geçirilip başlandy. Ekologiki meseleleri çözmek üçin döwlet düpli maýa goýumlaryny ýyl-ýyldan artdyryýar.

6. Çäkleyin faktor. Çägiň näçe uly boldugyça, şonça hem dürli görnüşdäki tebigy baýlyklara we şertlere baý bolmana mümkinçiligi bolýar.

Öndüriji güýçler, önümçilik desgalary ýerleşdirilende çägiň ululygy hasaba alynmaly şertleriň biridir. Her bir kärhana, ilatly yer we başgalar



belli bir çäkde ýerleşdirilýär. Çägiň Terrotoriýanyň geografik ýagdaýy (ýagny onuň giňligi, ýer üstüniň gurluşy, daglygy, düzlügi, batgalygy, çöllügi we ş. m.), hojalyk taýdan özleşdiriliş derejesi, onuň ulag gatnawlaryndan yzak ýa-da ýakyn bolmagy kärhanany ýerleşdirmekde uly rol oýnaýar. Çäk biziň jemgyýetçilik gurluşymyzyň aýrylmaz düzümligidir. Çäkleriň aýratynlyklaryny netijeli peýdalanmak üçin döwletler çäkleýin önümçilik toplumlaryny döredýär. Çäkleýin önümçilik toplumlarynyň önümçiligi rejeli ýerleşdirmegiň täze ösen görnüşi bolup, ol tebigy we zähmet baýlyklaryny toplumlaýyn peýdalanmaklyga mümkinçilik döredýär. Çäkleýin önümçilik toplumlarynda önüriji güýçleri ýerleşdirmek 25 – 30% arzan düşýär, bu bolsa döwlete ep-esli mukdarda goşmaça girdeji getirýär.

**7. Zähmet baýlyklary faktory.** Häzirki wagtda dünýä hojalygyna islendik zähmet güýçleri däl-de, eýsem, bilimli, häzirki zaman tehnikasyny dolandyrmaga ukyply ýokary hünärli adamlar gerek. Türkmenistanyň şertinde, zähmet güýçleriniň tiz köpeldýändigini nazara alyp, zähmeti köp talap edýän önümçilik kärhanalarynyň hem-de hyzmat ediş edaralarynyň has giňeldilmegi zerurdyr.

**8. Sarp ediş faktory.** Bu faktor esasan halkyň gündelik sap edýän önümlerini sarp edilýän ýerlerde ösdürmekligi alýar. Eger şu faktor ýerine ýetirilse, onda öndürülýän önüm arzan düşer we ilatyň islegi doly kanagatlandyrylar.

**9. Ulag faktory.** Ykdysadyýetiň bazar gatnaşyklaryna geçilmegi ulagyň ähmiýe tini has güýçlendirdi. Ýurtlaryň, ykdysady sebitleriň, welaýatlaryň, etraplaryň arasyndaky gatnaşyklar bazar

ykdysadyýetiniň esasny emele getirýär. Şol sebäpli ýurtlaryň arasynda hyzmatdaşlyk, dostluk şertnamalary baglaşylýar we şu esasyda hemme taraplaýyn gatnaşyklar amala aşyrylýar. Bu gatnaşyklary we döwletimiziň öz içindäki dolanyşygy alyp barmak, önümçiligi rejeli ýerleşdirmek üçin ulag serişdeleriniň ähmiýeti uludyr. Ulag bu ykdysady sebitleriň toplumlaýyn ösdürülmeginde, öndüriji güýçleri çäk boýunça mümkingadar endigan ýerleşdirmekde, önümçilik pudaklarynyň, kärhanalaryň arasynda ykdysady - tehnologiýa aragatnaşygy amala aşyrmakda deňi – taýy bolmadyk serişdedir. Umuman ulagsyz, aragatnaşyksyz daş-töwerekden üzňe ýerleşen hiç hili ösen ýurt bolup bilmez.

**10. Durmuş faktory.** Maddy önümçiligiň ösüşi gönüden-göni durmuş faktora baglydyr. Durmuş faktora ylym, bilim, medeniýet, durmuş üpjünçiligi, kommunal hojalygy, saglygy saklaýyş, ilata hyzmat ediş pudaklary, aragatnaşyk, ýolagçy gatnadyň ulag, ilaty elektrik energiýasy we ýangyç, ýaşayyş jaý bilen üpjün etmek we beýlekiler degişlidir.

Ýurdumyzda öndüriji güýçleriň rejeli ýerleşdirilmeginde we yzygiderli ösmeginde beýleki şertler bilen bir hatarda durmuş faktorlaryň hem ähmiýeti uludyr. Durmuş faktory maddy önümçiligiň geografik ýerleşişine, ösüş depginine, ilatyň ýaşayyş derejesini gowulandyrmaklyga, ylmy – tehniki ösüşi tizleşdirmeklige ýardam edýär. Soňky ýyllarda durmuş sferanyň önümçilige, hojalygyň ähli pudaklaryna täsiri has güýçlendi. Emma muňa garamazdan, durmuş sferanyň çäkleýin guralyşy, olaryň sebit aýratynlyklary örän gowşak öwrenildi.



### **Tema 3: Türkmenistanyň ykdysady - geografik ýerleşiş, tebigy baýlyklary, olaryň önümçiligiň ýerleşdirilişine we ösüşine täsiri**

1. Türkmenistanyň geografik ýerleşişiniň aýratynlyklary, araçäkleri, çägi we ýer üstüniň gurluşy.
2. Mineral – çig mal baýlyklary.
3. Klimatik baýlyklary.
4. Ýer – suw baýlyklary.
5. Biologiki baýlyklary.

#### **1. Türkmenistanyň geografik ýerleşişiniň aýratynlyklary, araçäkleri, çägi we ýer üstüniň gurluşy**

Türkmenistan amatly geografiki we ykdysady – geografiki şertlerde ýerleşýär. Günbatar bilen Gündogar ýurtlarynyň gadymy “Beýik Ýüpek” söwda ýollary Türkmenistanyň çäginin üstünden geçipdir. Bu bolsa çäkke şäherleriň we obalaryň döremegine, ykdysadyýetiň ösmegine mümkinçilik beripdir. Garaşsyzlyk döwründe gurulan we gurulýan demir, awtomobil we howa ýollary ýurdumyzyň tranzit ähmiýetini artdyrýar we ykdysady – geografiki ýerleşişini gowulandyryýar. Tejen – Sarahs – Maşat demir ýolunyň gurulmagy Türkmenistan üçin dünýä okeanyna has ýakyn çykalga berdi. Türkmenistanyň ulag – geografiki ýerleşişiniň amatlylygyna Hazar deňziniň tutýan orny hem uludyr. Şu deňziň üsti bilen köp sanly Ýewropa ýurtlary bilen söwda we ykdysady gatnaşyklary gurnalýar.

Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletiniň Ýewropa bilen Aziýanyň çatrygynda ýerleşmegi, onuň geosyýasy ýagdaýynda örän uly amatlyklar döredýär.

Halkara ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň agzasy bolmak bilen, Türkmenistanyň geosyýasy ähmiýeti barha rowaçlanýar.

Türkmenistanyň çägi Günbatardan Gündogara 1100 km. we Demirgazykdan Günorta bolsa 650 km. uzalyp gidýär. Türkmenistanyň tutýan meýdany – 491,2 müň kw. km. deň. Türkmenistanyň gury ýer araçäginin uzynlygy 4500 km. golaý. Gündogarda Özbegistan bilen Türkmenistanyň araçäginin uzynlygy 1700 km. golaýlaşýär. Günorta- gündogarda Owganystan döwleti bilen Türkmenistanyň araçäk serhetleriniň uzynlygy 864 km., Eýran Yslam Respublikasy bilen bolsa 1500 km. golaý. Ýurduň günbatar araçäginin Hazar deňziniň suwlary yuwýar.

Türkmenistanyň çäginin 80% çöller we ýarymçöller, 8% daglar we galan 12% belentlikler, dag etekleri, oazisler, derýa dereleri tutýar.

Ýurdumyzyň çäginin ýer üstüniň gurluşy umuman alanymyzda giň düzlükden ybaratdyr. Türkmenistanyň günorta-gündogary belendiräk bolup, demirgazyk – günbatara tarap peselýär. Ýurduň iň belent nokady Aýrybaba dagy – 3139 metr, iň pes ýeri Akjagaya çökertligi – deňiz derejesinden – 81 metr pesde ýerleşýär.

Türkmenistanyň ýer üstüniň köp böleginiň tekiz bolmagy hojalygyň dürli pudaklaryny ösdürmäge ýardam edýär. Şol bir wagtyň özünde çäge – çöl ýerleri hojalyk taýdan özleşdirmekligi örän kynlaşdyrýar. Türkmenistanyň daglary seýsmiki taýdan aktiw sebite degişlidir. Bu bolsa gurluşyklaryň gymmatyny artdyrýar. Umuman Türkmenistanyň ýer üstüniň gurluşy



inžener - kommunikasion işlerini alyp barmak üçin amatsyz hem-de ägirt uly maýa goýumlaryny talap edýar.

## 2. Mineral – çig mal baýlyklary

Türkmeistan gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň köp görnüşlerine baýdyr. Şolaryň içinde esasy orny ýangyç baýlyklary we himiki çig mallary tutýar.

Türkmenistanda nebitiň ätiýaçlygy 12 mlrd. tonnadan gowrakdyr. Nebitiň ätiýaçlygy diňe gury ýerde bolman, eýsem Hazar deňziniň düýbünde hem jemlenen. Nebit Çeleken ýarym adasynda XVIII asyryň başyndan bäri çykarylýar. Nebitiň esasy ätiýaçlyklary Goturdepe, Burun, Barsagelmez, Gamyşlyja, Ekerem ojaklarynda hem-de Hazar deňziniň içinde Lam, Çelekenýaka, Ždanow, Barinow ýalpaklarynda ýerleşýär.

Tebigy gazyň ätiýaçlygy 23 trln. m<sup>3</sup> geçýär. Ätiýaçlyklaryň hemmesi 127 sany gaz ýataklarynda jemlenen. Gazyň örän uly ätiýaçlygy Murgabyň deltasynda – Şatlyk, Murgab – Tejen derýalary aralygynda Döwletabat – Dönmez kánlerinde hem-de Kükürtli. Kerpiçli, Samandep, Tejen, Naýyp, Ojak kánlerinde jemlenen.

Kömrüň ätiýaçlygy Ýagman we Tüwergyrdä hem-de Köýtendagda ýerleşýär. Tüwergyrdä ojağynda kömrüň ätiýaçlygy 800 mln. t. Kömür 300-400 m. çuňlukda ýerleşýär.

Ozokerit Çelekende we Uly Balkan daglaryň töweregindäki ýerlerde duş gelýär. Ozokerit medisina, parfümeriýa we harby senagatlarynda ulanylýar.

Türkmenistan nahar duzlaryna baýdyr. Onuň senagat ätiýaçlygy 2 mlrd. t. geçýär. Nahar duzlarynyň ätiýaçlygy Guwlumaýakda, Babahojada, Badhyzda (Ýeroýlanduz), Soltansanjarda ýerleşýär. Nahar duzlary häzirki wagtda diňe Gowlumaýak we Babahoja ojaklarynda çykyrylýar.

Kaliý duzlaryň ätiýaçlygy Garlykda, Gowurdakda, Garabilde ýerleşýär. Kaliý duzlaryň ätiýaçlygy 3 mlrd. t. gowrak. Garabogaz bişofit, epsomit, natriý sulfata baýdyr. Natriý sulfat ergin duz we şerebe görmüşinde duşýar. Garabogazda ergin duzuň ätiýaçlygy takmynan 16 mlrd. m<sup>3</sup>

Ýodyň we bromyň ätiýaçlyklary köne nebit ojaklarynda ýerleşýär. Ýodyň ätiýaçlygy – bir gije-gündizde 405 mün m<sup>3</sup>, bromyň ätiýaçlygy bir gije-gündizde 10,8 mln. m<sup>3</sup> deň.

Günbatar Köpetdagda baritiň we witwitiň uly ätiýaçlygy bar. Bular esasan himiýa senagatynda ulanylýar.

Türkmenistanda kükürtiň ätiýaçlygy – 23 mln. t. ýetýär. Kükürtiň uly ätiýaçlygy Gowurdak – Köýtendag etrabynda ýerleşýär.

Bentonit toýunyň ätiýaçlygy oganly ojağynda ýerleşýär we ol aýyk usulynda gazylyp alynýar.

Türkmenistan mineral – gurluşyk çig mallara baýdyr. Gurluşyk materallaryndan hek daşy melgeller, dolomit, granit, gips, kwars çägel, çagyl ýurdumyzyň köp ýerlerinde duş gelýär. Daglyk ýerlerdäki hek daşlarynyň we çäge daşlarynyň esasynda ýurdumyzda sement we beýleki gurluşyk kärhanalary işleýär. Sementiň iri çig mal baýlyklary Bäherdeniň, Uly Balkanyň we Büzmeýiniň golaýynda gazylyp alynýar. Aýna senagaty üçin möhüm çig mal bolup hyzmat



edýän ýokary hili kwars çägeleri Babadurmazyň töwereginde, Aşgabadyň golaýynda, Keletede, Bäherdende bar. Türkmenistanda kerpiç toýunyň 40 sany ojagy bar. Ýurtda jemi 18 sany çagyl ojagy ýerleşýär. Akdaşda goşa daş ojagy ýerleşýär.

Türkmenistanyň dag etekleri gyrgyz çesmelere baýdyr. Şolaryň esasynda Arçmanda ýörite sanatoriý döredildi. Kesel bejerýän palçyklar Mollagarada, Esengulyda, Gökçägede (Daşoguzyň golaýynda) we Soltansanjar kölünde (Amyderýanyň böyunda) bar.

Umuman Türkmenistanda hojalygyň köp görnüşlerini ösdürmek üçin we olary çig mallar bilen üpjün etmäge mümkinçilik bar. Şonuň üçin şu baýlyklaryň peýdalanyşyny çaltlandyrmak zerurdyr.

### 3. Klimatik baýlyklary

Türkmenistanyň yssy we gurak, çürt-kesik kontinental klimaty bardyr. Ol onuň demirgazyk giňişliginiň günorta böleginde we okeýanlardan has uzakda ýerleşendigi, atmosfera sirkulýasiýasynyň aýratynlyklary, ýer üsti örtüginin häsiýetleri hem-de günorta-gündogarynda we günortasynda dag ulgamlarynyň bolmagy bilen düşündirilýär.

Demirgazygynda we demirgazyk-günbatarynda ýerüsti päsgelçilikleriň bolmazlygy ýurduň çäGINE aram we sowuk guşaklyklaryň howa massalarynyň erkin aralaşmagyna, netijede, has hem gys-ýaz aýlary, howanyň çürt – kesik sowamagyna getirýär. Şol bir wagtyň özünde, günorta-gündogarynda ýerleşýän dag gerişleri Hindi okeany tarapdan çygyň gelmegine päsgel berýär.

Türkmenistanyň klimatyna güneşli wagtyň has dowamlylygy häsiýetlidir. Merkezi we Günorta Gündogar Garagumyň gündogarynda ol 2800-3095 sagada, ýagny mümkin bolanyň 70-75% barabardyr. Kenaryaka zolagynda we Köpetdagyň demirgazyk sebitlerinde bulutly günleriň sany köpelyär, netijede güneşli döwrüň dowamlylygy ýokarda görkezilen çäklere seredende 400-500 sagat azalýar. Demirgazykda ortaça ýylylyk güneşli wagtyň dowamlylygy 2940-2970 sagada deňdir.

Türkmenistanyň düzlük çäginde howanyň temperaturasy ep-esli çäklerde üýtgeýär durýar we çürt-kesik bildirýän ýylylyk hereketi bardyr. Ähli çäginde howanyň ortaça ýylylyk temperaturasy demirgazykda 11-13<sup>0</sup>-dan günortada 15-18<sup>0</sup>-a çenli üýtgeýär. Daglarda 1500-2000 m belentlikde ol 7... 8<sup>0</sup>-a aşak düşýär. Iň sowuk aý ýanwar bolup, onuň ortaça temperaturasy demirgazyk-gündogarda -6<sup>0</sup>, günorta-gündogarda +3<sup>0</sup> we çetki günorta-günbatarda +5<sup>0</sup>. Düzlük çäkinde gysyna ortaça aýlyk temperaturalar giňişlik häsiýete eýedir. Ol diňe günbatarda Hazar deňziniň howany yumşadyjy täsiri netijesinde bozulýar. Kenaryakasynda ýanwaryň ortaça temperaturasy edil şol giňişlikde ýerleşýän çöllük zolakdan ep-esli ýokarydyr. Howanyň temperaturasy maksimal derejesine iýul aýynda kenaryaka zolaklarynda bolsa awgust aýynda ýetýär. Tomsuna izotermalaryň giňişlik boýunça ýerleşiş güýçli bozulýar. Günorta-gündogarda, Murgap we Tejen derýalarynyň aralygynda we Peslik Garagumyň merkezi böleginde howanyň temperaturasy şu döwürde 30<sup>0</sup>-dan geçýär. Beýleki çäklerde iýulyň ortaça temperaturasy 27<sup>0</sup>-dan 30<sup>0</sup>-a çenli üýtgeýär.



Hazar deňziniň kenaryakalarynda we daglarda peselýär.

Klimatynyň çürt-kesik kontinentallygy temperaturanyň gije-gündizlik we ýylyk üýtgemeleriniň uly bolmagynyň sebäbidir. Howanyň temperaturasynyň ortaça ýylyk amplitudasy  $30-34^{\circ}$  ýetýär. Hazar deňziniň kenarlarynda ol  $26^{\circ}$  çenli, oazislerde  $-28^{\circ}$  çenli we daglarda 2000m belentlikde  $22^{\circ}$  çenli aşak düşýär.

Aýazsyz döwrüň dowamlylygy diňe demirgazyk-gündogar etraplarda 200 günden az bolup, ähli beýleki çäklerde 230 – 250 güne deňdir. Käbir ýyllarda aýazsyz döwür demirgazykda 210-230 güne çenli, günorta-gündogarda we günorta-günbatarda 280 - 310 güne çenli köpeliýär. Gyşyna topragyň üstüniň ortaça gije-gündizlik temperaturasy howanyň ortaça temperaturasyndan az tapawutlanýar, tomsuna bolsa, topragyň üstüniň ortaça gije-gündizdäki temperaturasy howanyň ortaça gije-gündizdäki temperaturasyndan  $5-7^{\circ}$  ýokarydyr. Merkezi, Günorta-gündogar Garagumda we Hazar deňziniň kenar ýakalarynda tomsuna gündiz topragyň ýalaňaçlanan ýeriniň ortaça ýokary temperaturasy howanyň ortaça maksimal temperaturasyndan ortaça  $21-26^{\circ}$  ýokarydyr. Topragyň üstüniň tomsuna iň ýokary temperaturasy günortagundogarda bellenilip, ol Repetekde  $77^{\circ}$  etdi. Gyşyna topragyň üstüniň absalyüt pes temperaturasy demirgazykda we Garabilde bellenilip, ol degislilikde  $-37$  we  $-38^{\circ}$  boldy.

Umuman, gün şöhlesiniň Türkmenistanyň çäğine ýokary derejede düzmegi ýylylygy söýýän oba hojalyk ekinlerini ekmeklige mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň günorta – günbatar we daglyk sebitlerinden başga ýerleri ygallaryň azlygy we ýyly dowamynda deň düşmeýändigini bilen häsiýetlendirilýär. Türkmenistanyň düzlüğine düşýän ygallaryň mukdary 100-150 töweregidir. Daglyk sebitlerde 250-300 mm. çenli ygal düşýär. Ygalyň iň az düşýän ýeri Garabogaz aýlagyny kenary (76 mm.), iň köp düşýän ýeri Köpetdagda ýerleşýän Könekesir obasy (398 mm. çenli). Ygalyň köp bölegi gyşyna we ýazyňa ýagýar.

Halk hojalygynyň dürli pudaklarynda ýeliň režimi düýpli täsir edýär. Türkmenistanyň demirgazygynda ortaça ýylda demirgazyk - gündogar, merkezi böleginde we Köpetdagyň dag etek düzlüginde gündogar we Güntorta -gündogar Garagumda-demirgazyk ýelleri agdyklyk edýär.

Ýelleriň ortaça ýylyk tizligi düzlük çäkde 3,2-4,2 m/s barabardyr. Oazislerde, agaçlaryň ösýän ýerlerinde ortaça ýylyk tizlik 3,1m/s geçmeýär.

Ýurdumyzyň ähli çäginde tizligi 0 – 5m /s bolan ýuwaş we aram ýelleri agdyklyk edýär. Olaryň gaýtalanyşy ähli mümkin bolanynyň 75-85% deňdir. Tizligi 15 m/s ýokary bolan ýelli günleriň sany ortaça Merkezi Garagumda 5-10 we Günorta – gündogar Garagumda – 3-8 güne barabardyr. Has köp güýçli ýelli günler Hazaryň demirgazyk kenarlarynda /40 gün/, Köpetdagyň eteginde, günbatarynda we Amyderýanyň jülgesinde (54 gün) bolýar. Güýçli ýeller köplenç mart-aprel aýlarynda we diňe Günorta-gündogarda onuň ýokary derejesi toms aýlaryna düşýär. Her ýyl Merkezi Garagumda we Murgabyň, Tejeniniň deltalarynda - 16-20 m/s, Günorta-günbatarda we Demirgazykda - 20-21 m/s, Hazar



deňziniň kenarlarynda we Amyderýanyň jülgesinde – 22-25m/s çenli tizlikli ýelleriň bolmagy mümkin.

Türkmenistanda ýel köp halatlarda tomsuna günbatardan, gyş aýlary bolsa demirgazykdan we gündogardan öwürýär. Ýelleriň orta tizligi 2-4 m/s. Türkmenistanyň günorta-gündogar sebitlerinde “owgan ýeli” diýip atlandyrylýan epgekli ýeller bolýar.

Tutuşlygyna alanynda, Türkmenistanyň klimaty gurak kontinental bolmagyna garamazdan, belli bir derejede ykdysady we durmuş ösüs üçin amatlydyr. Türkmenistanda howanyň guraklygy we onuň otnositel çyglylygynyň pesligi, aýazsyz döwrüniň uzaklygy ýylylygy halaýan dürli oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetşdirmeklige we ýylda iki hasyl almaga mümkinçilik berýär. Yssy klimatyň aňaýsyz häsiýetleri hem bardyr. Türkmenistanyň klimatynyň adam organizmine ýaramaz täsir edýändigini, agyr klimat şerti, tomus aýlary zähmet öndürijiligini pese gaçyrýar.

#### 4. Türkmenistanyň ýer – suw baýlyklary

Türkmenistanyň toprak örtügi dürli bolmak bilen, ol toprak emele getiriji jynslara, klimatik şertlere, ýeriniň üstüniň görünüşlerine baglydyr. Ýer üstüniň şertlerine görä ýurduň çägi düzlük-gölmük we daglyk böleklerden durýar. Düzlük böleginde toprak örtügi giňişlik – zolak, daglyklarda – wertikal – guşaklyk kanunalaýyklaryna görä üýtgeýär.

Çöllük – düzlük zolaga Üstürtuň günorta bölegi, peslik Garagum, dag etek düzlükleri, derýalaryň delatlary we jülgeri girýär.

Bu zolakda çäge-çöl, mele – gödur, çemen, takyr görnüşli topraklar, takyrlar we şorluklar ýaýrandyr.

Mele - gödur topraklar Günorta Üstürtu, Üňüz aňyrsyndaky Garagumyň ýasy ulgamlarynda we Günbatar Köpetdagyň eteklerinde we Uly Balkanda ýaýrandyr.

- a) Bu topraklar hili ýokary bolmadyk öri meýdanlary hökmünde peýdalanylýar. Suwarymly ekarançylykda ulanmaklyga olaryň suw çeşmelerinden uzakdygy, ownuk däneli jynslaryň galyň dällerni we hekli gatlagyň ýüzleý ýatanlygy päsgelçilik döredýär.
- b) Takyr-görnüşli topraklar Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniniň deltalarynda Köpetdagyň we Köýtendagyň etegindäki düzlüklerde duş gelýär. Bu topraklar suwarymly ekarançylykda gadymdan bäri ähli oazislere peýdalanylýar. Bu görnüşli topraklary özleşdirmeklik kollektor-drenaž torlaryny döretmek bilen utgaşdyrylmalydyr. Uzak wagtlap peýdalanylanda olaryň hili gowulaşýar, ýagny gümüşy köpeliýar.
- c) Takyrlar - toýunly çölleriň az kuwwatly, ösümlik örtügi seýrek hat-da köplenç ýagdaýda ösümliksiz topraklardyr. Olaryň üsti tekiz bolup jaýryklanandyr. Mehaniki düzüminiň agyrllygy, ýokary derejede şorlasanlygy gumusyň azlygy bu topraklary suwarymly ekarançylykda giňişleýin peýdalanmagy kynlaşdyrýar.
- d) Çol-çäge topraklary çägelere ot-gyrymsy ösümlikleriň aşagynda emele gelýärler. Çägeli we çägesow çökündiler bilen düzülendir. Ýalaňaçlanan we süşýän çägelere toprak yok. Çöl – çäge topraklary gowy öri meýdanlarydyr.



- e) Galyndy – çemen topraklary tegmiller görnüşinde Murgabyň we Tejenin deltasynyň aşak akymlarynda, Gūnbatar Uzboýyň jūlgesinde we Sarygamyş çökertliginde duşýar. Ýokary hasylly bu topraklaryň köp böleginde gowaça, dānely we bakja ekinlerini ekmekde peýdalanylýar.
- f) Çemen - takyrgörnüşli topraklar takyrgörnüşli we çemen topraklaryň häsiýetleri bolan geçiş topraklarydyr. Tejen we Murgap derýalarynyň deltalarynda duşýarlar. Bu topraklar hemme ýerlerde öleşdirilýärler.
- g) Çemen allýuwial topraklary ýer asty suwlary ýerini üstüne 1-3 m. ýakyn ýerleşenlerinde emele gelýärler. Amyderýanyň, Murgabyň, Tejenin, Etreginiň deltalarynda we jūlgelerinde ýaýrapdyrlar. Ösümlik örtüğine baýlygy sebäpli, gumus köpdür, netijede olar oazislerini in hasylly toprakdyr.
- h) Çemen – poýma (arna) topraklary esasan Amyderýanyň poýmasynda we kiçi zolaglar görnüşinde Murgap, Tejen derýalarynyň jūlgelerinde duşýar. Olar wagtal – wagtal suw basýan ýerlerde emele gelýärler. Suw basýanlygy sebäpli bu ýerlerini ekarançylykda ulanylşy çaklidir.
- i) Batgaly topraklar derýalarynyň deltalarynda we jūlgelerinde çemen topraklaryň arasynda ýerleşýär. Gür ot ösümlikler bilen örtülendir. Bu topraklar Amyderýanyň aşak akymlarynda şaly ekmek üçin peýdalanylýar.
- j) Şorluklar daglardan başga āhli ýerde duşýarlar. Olar peslik ýerlerde, ýer asty suwlarynyň ýerini

üstüne ýakyn ýerlerinde ýaýrandyrlar. Şorluklar ekarançylyk üçin ýaramsyz, öleşdirilmegi has kyn ýerlere degişlidirler.

Suwarýlyan topraklar. Uzak wagtyň dowamynda ýerlerini suwarýlmagy toprak emele geliş prosesini üýtgedýär. Tarp ýerlerini howa we suw düzgüni, mehaniki düzümi we fiziki häsiýetleri, profili we gurluşy, gumusyň toplanmagy we profil boýunça ýaýraýşy we beýlekiler özgerýär. Köp wagtyň dowamynda suwarýlmagy gyrmançalaryň we dökünleriniň hasabyna agroirrigasion çökündileriniň döremegine getirýär. Şeýlelikde gumus könelyär, duzlulyk azalýar, topragyň düzümi gowylanýar, netijede topragyň agrofiziki häsiýetlerine we öndürüjilik mümkinçiliklerine täsir edýär.

Suwarýlyan topraklaryň öleşdiriliş derejesi birmeňzeş bolman, ol olaryň suwarýmly ekarançylykda peýdalanylşynyň dowamlylygy bilen kesgitlenýär. Täze öleşdirilen ýerler tebigy häsiýetlerini ýitirmän giňişlik topraklaryndan tapawutlanmaýar diýen ýalydyrlar. Täze we köne (oazis) suwarýmly ýerlere bölünmek bilen bu topraklaryň esasy ýerleri Amyderýanyň, Murgabyň, Tejenin, Etreginiň deltalarynda we jūlgelerinde, Garagum derýasynyň zolagynda ýerleşýärler.

Türkmenistanda suwarýmly ekarançylykda esasan suwarýlyan açyk mele, çemen, takyr görmüşli we çemen – takyr görmüşli topraklar peýdalanylýar. Suwarýlyan takyrlar, çäge – çöl we galyndy – çemen topraklary az derejede ulanylýarlar.

Türkmenistanyň daglary we dag etekleri çol – sāhrā zolagyna degişli bolup, olarda mele we goňur topraklar ýaýrandyr. Olar orta belentligi bolan daglary



– Köpetdagy, Köýtendagy, Uly we Kiçi Balkan gerişlerini, Garabil, Badhyz baýyryklaryny we olaryň 250 m-den ýokarda bolan eteklerini tutýarlar. Daglaryň we dag etekleriniň topraklary esasan öri maldarçylykda, suwarymly we az mukdarda düme ekarançylygynda peýdalanylýar.

Türkmenistanda ýaýran topraklarda çüýrüntgiler kän däl, olar 0,2-2% çemesidir. Azot bilen fosfor toprakda örän ujypsyz, şoňa görä-de oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almak üçin azot we fosfor mineral dökünlerini topraga goşmaça dökmek zerurdyr. Kaliniň toprakda has köplügi üçin kaliý dökünleri Türkmenistanyň şertlerinde topraga az möçberde dökülýär.

Türkmenistanyň ýer fondy 49 mln. 403 müň ga. Bolup, şonuň 41,3 mln. ga. Oba hojalyga ýaramly ýerdir. Sürüm ýerleriň meýdany 1,7 mln. gektar, ýagny ähli ýer fondyň 3,6 % deň. Oba hojalykda peýdalanylýan ýerleriň köp bölegi, ýagny 80% öri meýdanlara degişlidir. Tarp ýerleriň özleşdirilmegi netijesinde sürüm ýerleriň tutýan meýdany artýar. Daşoguz welaýatynda Amyderýanyň gadymy delta düzlügi – Was, Şasenem (200 müň ga.), Lebap welaýatynda – Tallymerjen massiwi (100 mün ga.), Mary welaýatynda Şyh-Mansur massiwi (50-60 mün ga.), Balkan welaýatynda Maşat – Misisirýan düzlügi, Ahal welaýatynda Gäwers düzlügi özleşdirilýär.

Umuman ýakyn geljekde Türkmenistanyň suwarymly ekarançylygynyň meýdanyny 6 mln. ga. Çenli artdyryp bolar.

Türkmenistanyň Ýewraziýanyň merkezinde okeanlardan uzakda, aram guşaklygynyň çöller zolagynda ýerleşmekligi onuň az suwlulygyny

kesgitleýär. Muňa onuň çäginin ýer üstüniň gurluşynyň, ýagny onuň meýdanynyň 80% düzlükleriň tutmagy, daglarynyň hem beýikliginiň 2000-2500 m. geçmän, gar çyzygyna ýetmeýänligi hem täsir edýär. Ýurduň çäginin köp böleginde ýer üsti suwlar emele gelmeýärler. Diňe daglarda ygallaryň köpräk düşmegi we temperaturanyň birneme pesräk bolmagy sebäpli uly bolmadyk ýer üsti akymlary emele gelýär. Düzlük böleginiň käbir suwy az geçirýän jynslardan düzülen ýerlerinde hem az mukdarda ýer üsti suw döreýär. Ýurduň çäginde döreýän akym uly derýalaryň döremegi üçin ýeterlik bolman, daglyk sebitlerinde ol uly bolmadyk derýalary emele getirýar, düzlüklerde bolsa bugaryp we ýerastyna syzylp geçip gutaryar.

Türkmenistanda ýurduň çäginde daşardaky beýik daglarda döran birnäçe iri derýalar bar. Hut şolar ýerleriň köp bölegini suw bilen we oazisleriň bolmagyny üpjün edýär. Ýurduň çäginin suw bilen üpjünçiligi diňe şol derýalaryň suwlylygy däl-de, eýsem olaryň ýokary we orta akymlarynda suwuň alnyş derejesi bilen hem baglanşyklydyr. Türkmenistanda jemi 3000 töweregi derýa we wagtlaýyn akarlar bolup, olaryň umumy uzynlygy 14300 km-dir. Iri derýalar : Amyderýa, Garagum, Murgap, Tejen, Etrek.

Amyderya Merkezi Aziýanyň iň uly we köpsuwly derýasydyr. Onuň basseýni Atamyrat şäherine çenli 309,0 müň km<sup>2</sup> bolup, hakyky suw ýygnaýan meýdany 199,4 müň km<sup>2</sup> geçmeýär. Onuň uzynlygy Penç we Wahş goşantlarynyň birikýän yerinden başlap hasaplananda 1415 km.



Wahanderýa goşandy bilen bolsa -2640 km. Türkmenistanyň çäginde uzynlygy 1000 km. Ortaça ýylda Atamyrat şäheriniň ýanynda (Garagum derýasynyň alýanyny hem goşanda) 2000 m<sup>3</sup>/s suw getirýär. Ýokary derejede getirýän suwy 9000 m<sup>3</sup>/s hem geçmek bilen, pes derejesi - 400 - 500 m<sup>3</sup>/s çenli aşak düşýär.

Murgab Paropamiziň Seh - Kug gerşiniň günorta şahalaryndan başlaýar. Onuň uzynlygy 978 km, şol sanda biziň ýurdumyzyň çäginde -530 km. Basseýniniň meýdany 60 müň km<sup>2</sup>, şol sanda daglyk bölegi (suw ýygnaýan) - 46,9 müň km<sup>2</sup>. Köpýyllyk ortaça getirýän suwy Tagtabazar şaherçesiniň ýanynda 50 m<sup>3</sup>/s, ýokary derejesi - 842, pes derejesi -2,7 m<sup>3</sup>/s deňdir.

Tejen basseýniniň ululygy boýunça Amyderýadan soň ikinji ýerde durýar. Uzynlygy 1150 km, suw ýygnaýan meýdany 70,6 müň km<sup>2</sup>, şol sanda ýurdumyzyň çäginde - 54,3 müň km<sup>2</sup>. Tejen derýasy hem edil Murgab ýaly Paropamiz daglaryndan baş alýar. Köpýyllyk ortaça getirýän suwy Pulhatyn köprüsiniň ýanynda 30,4 m<sup>3</sup>/s, ýokary derejesi - 84,6, pes derejesi - 3,86 m<sup>3</sup>/s deňdir.

Etrek Türkmenistanyň Hazar deňzine suwyny getirýän ýeke-täk derýasydyr. Suwynyň köp bölegi suwarymly ekerançylykda ulanylýanlygy üçin, Hazara barýan suwy ujypsyzdyr. Köpýyllyk ortaça getirýän suwy Etreğiň ýanynda 8,64 m<sup>3</sup>/s deňdir, ýokary derejesi Sumbaryň goşulýan ýerinde 1969 ýylda - 900 we 1972 ýylda - 1400 m<sup>3</sup>/s ýetdi.

Bulardan başgada Türkmenistanda birnäçe kiçijik derýalar Köpetdagda we Köýtendagda bar.

Olaryň diňe käbiriniň uzynlygy 100 km-den geçip, köpüsi ondan hem azdyr. Iň ulusynyň suw ýygnaýan meýdany 3000 km<sup>2</sup> geçmeýär.

Türkmenistanyň çäginin köp böleginiň akar suwlary ýokdur. Ol etraplarda suw üpjünçiligiň ýeke-täk çeşmesi häzirikçe ýer asty suwlary bilen seýrek ýagýan atmosfera ygallarydyr. Emma ýurdumyzyň çöllük sebitleri ýer asty suwlaryna örän baýdyr. Ýerasty suwlar 5-10 m-den 300 m -e çenli bolan dürli çuňluklarda ýerleşýär. Derýalaryň we çeşmeleriň akýan ýerlerinde ýerasty suwlar ýeriň ýüzüne golaýdyr.

Ýasga-da we Tagtabazar etraplarynda ýerasty süýji suwlaryň uly mukdarynyň bardygy anyklanyldy. Üňüz aňyrsyndaky Garagum ýerasty suwlaryna has garypdyr. Garagumda 20 müň töweregi guýy bar.

Ozallar dag etegindäki düzlüklerde (has hem Kopetdagyň eteginde) ýer asty suwlar kárizler arkaly çykarylyp, ilaty suw bilen üpjün etmekligiň esasy çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Häzir bu ýerlerde ýer asty suwlar skwažynalar arkaly çykarylýar.

Köller Türkmenistanyň gidrografiýasy üçin häsiýetli element dälär. Olar esasan derýalaryň jülgelerinde ýa-da suwaryş we kollektor - дренаž torlarynyň gutarýan sebitlerinde ýerleşýärler. Murgabyň jülgesinde 30-a golaý köl bolup, onuň meýdany 10-20 ga, çuňlugy 2-3 m. köp däl. Kelif uzboýyndaky köller Garagum derýasy gurulanda birleşdirildi we häzirki wagtda çöküdi ýygnaýan bolup hyzmat edýärler. Günbatar Uzboýda hem birnäçe duziy we üç sany süýji suwly köller (Ýashan, Gara Tegelek, Topýatan) ýerleşýär. Daşoguz, Mary we Lebap



welaýatlarynda drenaž suwlarynyň zyňylmagynyň hasabyna birnäçe köller döredi. Olaryň in ulusy Özbegistanyň we Türkmenistanyň drenaž akymalarynyň hasabyna Sarygamyş çöketliginde dörän köldir.

Tebigy gidrografik tordan başga-da ýürdumyzyň düzlük böleginde köpsanly suwaryş we kollektor – drenaž kanallary, suw howdanlary we beýlekiler döredilendir. Häzir ýürdumyza 50 golaý suwaryş ulgamlary bolup olaryň uzynlygy 23920 km, şol sanda hojalyklara magistral kanallar–4171km, hojalyklaryň içindäkiler – 18740 km. Gurulan suw desgallarynyň arasynda Garagum derýasy aýratyn möhüm ähmiýete eýedir. Onuň taslama boýunça uzynlygy 1400 km bolup, häzirki wagtda ondan 700 müň gektardan gowrak ýer suwarylýar.

Tomus ekin meýdanlaryny suwarmak üçin köp mukdarda suw gerek bolýar. Şonuň üçin beýleki döwürleriň suwuny ýygnamak niýeti bilen ýurdumyza birnäçe sowma-guýma we derýa hanasyndaky suw howdanlary döredildi. Olar : Murgap derýasynda - Orta Hindiguş, Aşaky Hindiguş ( ikisi hem sowma-guýma ), Ýolöten,Kolhozbent, Daşköpri, Saryýazy, (dördüsi hem derýa hanasynda), Tejen derýasynda – Horhor (sowma-guýma), 1-nji Tejen, 2- nji Tejen (ikisi hem derýa hanasynda), Etrek derýasynda – Mämmetköl, Gyzylaý, Deleli (üçüsi hem sowma -guýma), Garagum derýasynda Hanhowuz, Gurtly, Gündogar Aşgabat (Sport), Zeyit, Köpetdag ( başisi hem sowma-guýma).

Tebigat biziň ýurdumyza ýer baýlygyny beripdir. Alymlaryň we hünärmentleriň h/asaplamagyna görä, umumy çägimiziň (takmynan 49 mln. ga töweregi) 12-17 mln. gektary özleşdirmäge ýaramly, şonuň 4,5 mln. gektary bolsa mesligi has ýokary yerleridir. Eger häzirki

döwürde suwarymly yerleriň möçberiniň bary-ýogy 1,7 mln. gektar töweregidigni göz önüne tutsak, onda şu ugurdan biziň mümkinçiligimiz uludyr. Emma Türkmenistanyň suwarymly yerleriniň möçberini çäklendiriji esasy faktor suw baýlyklarydyr.

Biziň ekin meýdanlarymyzyň 92 – 95 % töweregi Amyderýadan suwarylýar. Diýmek, geljekde meýdanlaryň möçberini artdyrmak öňi bilen Amyderýanyň suwuny ulanmak bilen baglydyr.

Merkezi Aziýanyň we Demirgazyk Owganystanyň çäklerinde Amyderýanyň suwy 61,5 mlrd. kubometr töweregidir. Amyderýanyň suwuny ulanýan döwletleriň arasynda ol şeýleräk bölünýär. Özbegistan -29,6 mlrd kubometr –48,2%,Türkmenistan –22 mlrd. kubometr –35,8 %, Täjigistan-9,5 mlrd. m<sup>3</sup>-15,4%, Owganistan-2mlrd/m<sup>3</sup> - 3,2%, Gyrgyzystan - 0,4 mlrd/m<sup>3</sup>-0,6 %.

Atamyrat şäherinden aşakda Özbegistan bilen Türkmenistanyň arasynda Amyderýanyň suwy deň paýlanýar (Garagum derýasy hem şu paýyň içindedir ). Beýanlaryň we çaklamalaryň hemmesinde diýen ýaly, Amyderýanyň suw baýlyklarynyň möçberi şu töweregi alynýar. Şu sandan ugur alynanda, onda ýakyn 20-25 ýylyň içinde Türkmenistan her ýylda takmynan 25-27 mlrd./m<sup>3</sup> şol sanda Amyderýanyň 22-23 mlrd./m<sup>3</sup> suwuny ulanmaga mümkinçiligi bolar. Esasy mesele şu baýlygy tygşyly we ýokary netije ulanmakdyr.

Suw baýlyklarymyzyň ulanylyşynyň ýeke-täk ölçegi Türkmenistanyň ilatyny ýeterlik azyk önümleri, senagatyny çig-mal bilen üpjün etmeklikdir.Emma şunda öndürilýän önüm üçin sarp edilýän suwuň möçberi az, gektardan alynýan hasyl bolsa ýokary bolmalydyr, şonuň üçin ilkinji nobatda geljek 20 –25 ýyl üçin



Türkmenistanyň ýer – suw baýlyklarynyň ulanylşynyň baş beýanyňy düzmek zerurdyr.

Şol beýanyň esasy halk hojalygynyň hemme pudaklarynda suwy tygşyly ulanmaga mümkinçilik berýän tehnologiýalary önümçilige ornaşdyrmak bolmalydyr.

Şeýle çäreleriň biri suw howdanlaryny gurmaklykdyr. Hökümetimiziň karary bilen ýakyn ýyllarda (takmynan 2005 ýyla çenli) Türkmenistanda jemi göwrümi 6,725 mlrd/m<sup>3</sup> bolan suw howdanlaryny gurmak we ozalky ulanylyp ýörlenleri gaytadan dikeltmek göz önünde tutulýar. Sebäbi, biziň derýalarymyzyň köpüsi ýaz aýlary joşýarlar. Howdanlaryň göwrümleriniň ýeterlik bolmandygy üçin olaryň suwlaryny çöle kowmaly bolýar, munuň özi diňe bir gymmatly baýlygy ýitirmek däl-de, eýsem halk hojalygy, tebigat üçin uly zyýandy. Mysal üçin, 1991-93-nji ýyllarda diňe Tejen derýasynyň ýaz aýlaryndaky suwunyň möçberi 8-9 mlrd./m<sup>3</sup> töweregi boldy. Şonuň tas hemmesini diýen ýaly, Garagum çölüne kowmaly boldy. Bu ýagdaýyň çölün tebigatyna peýda getirmeyändigini düşnükli. Emma mundan başga-da onça mukdardaky suwy hiç hili päsgelçiliksiz Tejen derýasynyň hanasy bilen geçirmek köp serişde we zähmet talap etdi. Onuň üstesine-de tutuş derýanyň joşýan döwründe ilatly nokatlary suw basmak howpy döredi.

Alýan suwumyzyň juda bisarpa ulanylyandygyny hem bellemek gerek. Meliorasiýa we suw hojalygy ministrliginiň maglumatlaryna görä, biz her ýylda 25-28 mlrd. m<sup>3</sup> töwerek suwy ekinleri suwarmak üçin sarp edýäris. Ekin meýdanlarymyzyň möçberi bolsa, 1,7 mln. ga. Diýmek, biz ýylda her gektar ýere 15-18 m<sup>3</sup> suw

berýäris. Bu bolsa ylmy görkezmelerden 1,5-2 esse artykdyr. Eger şu sanlardan ugur alsak, onda bizde suwuň ulanylşynyň peýdaly täsir koeffisienti 50-60 %-den ýokary däl. Elbetde suwuň köp bölegi ekin meýdanlara barýança suwaryş torlarynda ýitýär. Şonuň üçin, mümkingadar öňi bilen kanallaryň peýdaly täsir koeffisientini ýokary götermek üçin çalyşmaly. Eger suwaryş ulgamlarynyň peýdaly täsir koeffisientini 0,75-0,80 – e ýetirmek başarsa, onda biz diňe goşmaça 200-250 m<sup>3</sup> ga ýeri suwarmakdan başga-da ýerleriň melioratiw ýagdaýyny hem gowulandyrmaga mümkinçilik dörederdik.

Garagum derýasyny ulanmagyň ýyl-ýyldan kynlaşandygyny wagt görkezýär. Soňky ýyllarda Garagum derýasynyň suwunyň bulançaklygy artýar. Şu çaka çenli kanalyň Amyderýadan alyp gaýdýan bulançak suwy Kelif köllerinde durlanyp, şondan bärk dury suw gaýdýardy. Emma indi Kelif köllerini gyrmança basansoň derýanyň bulanyk suwy Garagum derýanyň hanasy bilen asaky ýerlere gaýdýar we ony ýuwaş – ýuwaşdan gömýär. Garagum derýasynyň hanasy ýeterlik arassalanman soň, onuň suw geçirijiligi azalýar.

Häzirki wagtda, diňe Garagum derýasynyň däl, eýsem tutuş suwaryş torlarynyň ulanylşy düýpli gowulandyrmaklyga mätäçdir.

Suwaryş ulgamlarynyň ulanylşyny gowulandyrmak üçin ilkinji nobatda suwuň ölçelişini ýola goýmak gerek. Häzirki döwürde bizde suwy ölçemeklik işi juda kanagatlanarsyzdyr.

Suwy tygşytlamaga mümkinçilik berýän tehnologiýalaryň, öňi bilen damja bilen suwarmagyň



önümçilige ornaşdyrylmagy, tekiz bolmadyk ýerleri hem özleşdirmäge mümkinçilik berer.

Ýerleriň şorlamagy we onuň bilen göş-göni bagly zeý suwlaryny suwarymly ýerleriň çäklerinden daşary äkitmek meselesi wajyp meseleleriň biridir. Eger, ýerleriň şorlamagyna garşy we şorlan ýerleri gowulandyrmak barada üzüň-kesil işler geçirilýän hem bolsa, zeý suwlaryny äkitmek ony tebigata, halk hojalygyna zyýansyz bir ýere guýdurmak meselesiniň çözgüdi heniz gutarardan daşdyr. Meliorasiýa we suw hojalygy ministriliginiň maglymatlary boýunça Türkmenistanyň suwarymly ýerlerinden her ýylda 7 mlrd. m<sup>3</sup> töweregi zeý suwlary ýygnaýar. Zeý suwlaryny äkitmek her welaýatda bir hili çözülýär: Daşoguzda olar Sarygamyş çökeltligine, bir bölegi Garaguma, Lebapda Amyderýa, bir bölegi Garaguma, Maryda, Tejende, Köpetdag eteginde bolsa Garaguma akdyrylýar.

“Türkmengiprowodhoz” taslama instituty tarapyndan işlenilip düzülen taslama boýunça dört oazisden, Lebap, Murgap, Tejen, Köpetdag etegi – çykýan zeý suwlaryny Transgaragum magistral zeýkeşe ýygnamak we olary Garagum çölüniň demirgazyk – günbatarynda ýerlesen Garaşor çökeltliklerine Türkmen kölüne guýdurmak üçin gurluşyk işlerine girişildi.

Türkmenistanyň ykdysadyýeti üçin suw baýlyklary başga hiç bir zat bilen deňäp bolmajak baýlykdyr. Tebigatyň bize beren baýlyklaryny halkymyz üçin aýawly peýdalanmak biziň borjumyzdyr. Eger şu bize başartsa, onda biziň ýerimiz we suwumyz hiç wagt tükenmejek baýlygymyza öwürüler.

## 5. Biologiki baýlyklary. Türkmenistanyň ösümligi

Klimatyň guraklygyna garamazdan, Türkmenistanyň ösümlük dünýäsi ýeterlik derejede baýdyr. Türkmenistanyň çäginde ýokary derejeli ösümlükleriň 2,5 müňden gowrak görnüşi bitýär. Olardan 700-e golaý görnüşi Garagum çölünde gabat gelyär. Bizdäki bolan hemme ösümlükleriň görnüşleriniň 340 töweregi endemik bolup, olar diňe Türkmenistanyň çäginde bitýär.

Türkmenistanyň daglarynyň ösümlük dünýäsi aýratyn hem baýdyr. Diňe Köpetdagda ösümlükleriň 1700-e golaý görnüşi bitip, olaryň başdan bir bölegi endemiklerdir. Ösümlükleriň kawkaz we eýran görnüşleriniň aglabasy üçin Günbatar Köpetdag gündogaryndaky araçäk bolýan bolsa, ösümlükleriň pamir-alay görnüşleriniň birnäçesi üçin bolsa günbatardaky araçäk bolup hyzmat edýär. Türkmenistanyň çäginde Merkezi Aziýanyň demirgazyk we günorta çölleri araçäkleşýär.

Ekologik aýratynlyklary boýunça Türkmenistanyň ösümligi dört topara bölünip, olara çöl, dag we dag etegi, oazis hem-de derýa jülgeleriniň ösümligi degişlidir.

Çöl ösümligi Garagum çölüniň, Hazarýaka pesliginiň we Üstýurt tekiz daglygyň ösümlük dünýäsi ol ýerleriň klimat şertleri bilen kesgitlenýär. Ygalyň ýetmezçiligi, tomsuna ýokary temperaturalaryň bolmagy zerarly ösümlükler çölün gazaply şertlerine uýgunlaşyp, täze häsiýete eýe boldular. Mysal üçin, bugarmagy azaltmak üçin tomsuna ýapıaklaryň ýa-da olaryň yerine hyzmat edýän baldaklaryň bir



böleginiň düşmegi, ýapraklarda we baldaklarda gorajygy gyljagazlaryň hem-de mum şekilli bardanyň bolmagy, kökleriň örän kuwwatly bolmagy we başgalar.

Çägelik Garagum çölünde sazak, gandym, çerkez we beýleki gyrymsy agaçlar hem-de ýylak bilen efemerler ýaly otlar agdyklyk edýär. Onda gür we ösgün bitýän sazakly çöl tokaýlaryna hem gabat gelmek bolýar.

Garagumda ýokary derejeli ösümlikleriň bitmeýän diýen ýaly takyrlary ýygy-ýygýdan duş gelýär. Olar aglaba erez-tümmekli çägeliklerdäki pesliklerde we oýtaklarda duşýar. Takyrlar Köpetdag etegindäki düzlükde Maşat – Missirianyň we Könederyaň gadymy alýuwial düzlükleriniň çäginde ep-esli meýdan tutýar. Takyrlarda aglaba suw otlary we lişaýnikler ýaly pes derejeli ösümlikler bitýär. Ýokary derejeli ösümlikler esasan, takyrlaryň çägelik meýdanlarynda gabat gelýär.

Şor ýerler ösümlige örän garyp bolup, bu ýerde gyrymsy we ýarym gyrymsy ösümliklerden garak hem-de şora oty ýaly galofitler bitýär. Käyerlerde ýylgyn agaçlary gabat gelýär. Şorluk üçin häsiýetli bolan şora oty yzgarly ýerlerde bitýär.

Dag etegi düzlükleri bilen dag etekleriniň ösümlik dünýäsi köp ýyllyk otlardan durýar. Daglarda sährä ösümligi, guraklyga çydamly gyrymsy agaçlar we pes boýly agaçlar gabat gelýär. Olardan ýokarda selçeň agaçly arça tokaýlary we ýassyk şekilli dag kserofitleri bitýär. Derelerde ýaprakly tokaýlaryň kiçeňräk bölekleri gabat gelip, ol ýerlerde ýabany miweli agaçlar hem bolýar. Bathyz belentliginde 600-700 m belentlige çenli çöl guşaklygy ýerleşip, ondan ýokarda subtropik sähralyklary bar. Çöl gusaklygynda şorluklaryň,

tümmekli çägeleriň ösümligi we gara sazak tokaýlary ýaýrapdyr. Ýeroýlanduz çöketleriniň käyerlerinde gara sazak bitip, ondan ýokarda, tümmekli çägeliklerde ak sazak ýaýrandyr.

Garabil belentliginde wertikal guşaklyk bolup, 500 m. beýiklige çenli çöl guşaklygy, 500-980 m aralygynda bolsa ýarym çöl guşaklygy ýerleşýär. Çägelik çölden Garabil belentligine geçdigiçe ot örtüginde ýylagyň ýerine topalak agdyklyk edip başlaýar. Däneli otlardan bu ýerde gyrtyç, arpagan we dele, gyrymsy agaçlardan bolsa gandym seýrek gabat gelýär.

Köpetdaga ösümlük beýiklik guşaklyklar boýunça bölünýär. Köpetdag etegindäki düzlükde çöl topalaklary (ýylak) we gyrtyç agdyklyk edip, olar bilen atanak gülliler, kösükliler, gülälekler we başga maşgalalara degişli efemer ösümlikler bitýär. 400-500 m beýiklikde ýowşanly gusaklyk başlanyp, ol ýerde ýylak we gyrtyç ýaly efemer ösümlikler ösýär.

500-1200 m beýiklikde däneli, dürli ösümlikli guşaklyk ýerleşip onda çayyr, dele hem-de çigildem, dag sogany, çomuç ýaly ösümlikler agdyklyk edýär. Ol ýerde ot ýatyrylýan meýdanlar hem bar.

Dag derelerindäki agaçdyr gyrymsy ösümliklere kerkaw, dagdan, hoz agaçlary, zirk, üçgat, böwürslen, ýabany üzüm we beýlekiler degişlidir. Olaryň düýplerinde dürli otlar hem-de paporotnigiň käbir görnüşleri gür bitýär.

Daglaryň we dereleriň ýapgytlarynda gürlügi endigan bolmadyk tokaýlar ýerleşýär. Ol ýerde paporotniklerden başga-da, benewşe, waleriana, dag sogany, üçgat we weronika ýaly otlar bitýär.



Köpetdagyň beýik ýerlerinde bitýan dag kserofitlerine ýassyk sekilli hem-de dele ýaly otlar degişlidir.

Adamyň hojalyk işleriniň täsiri bilen özleşdirilen ýerlere oazis diýilýär. Oazisler Amyderýanyň, Murgap, Tejen, Etrek derýalarynyň we kiçiräk çäýdyr, derýalaryň boýalarynda ýerleşýär.

Oazisleriň meýdanynyň aglaba bölegini gowaça, ýorunja, daneliler ýaly medeni ekinler tutýar. Uly bolmadyk meýdanlary miwe we üzüm baglary tutýar. Ikinji gezek şorlaşan ýerlerde garak, garagan, guşgözi we garaçaýyr ýaly dürli şora ösümlikleri ösýär. Oazisleriň peýdalanylman ýatan tarp ýerleri ýandak, pişik dymak, buýan we boýurgan ýaly ösümlikler tutýar.

Emeli ekilen agaçlaryň (eldar sosnasy, arça, kerkaw, maklýura we başgalar) aglabasy şaherdir şäherçelerde gögerdilýär. Suwaryş ýaplarynyň boýlarynda aglaba tut, garaagaç söwüt, igde, derek, ýylgyn ýaly agaçlar ekilýär.

Çölün bir sydyrgyn ýer üstüne garanda, Amyderýanyň, Murgabyň we Tejeniň jülgeleri özleriniň ýaşylygy, ýagny ösümlige baýlygy bilen çürt kesik tapawutlanýar. Çöl zolagy şertlerinde derýa jülgeleri ösümlikleriň we haýwanlaryň köp görnüşleriniň tebigy rezerwi hökmünde gulluk edýärler. Şekerçiňrik (galam), ýeken, kendir, buýan, boýurgan ýaly gymmat bahaly ösümlikler derýa jülgelerinde ösýär.

Derýa jülgeleriniň ösümlik dünýäsi esasan gyrymsy agaçlar (tokaýlar) we otlar (jeňňellikler) ýaly iki görnüşden durýar. Tokaýlarda deregiň iki görnüşi (toraňny we pette) agdyklyk edip, olar bilen garyşyk ýagdaýda igde we söwüt (tal) bitýar. Gyrymsy agaçlaryň tokaýlarynda ýylgyn, tikenekli çingil we

gyýak bar. Tokaýlardaky baglary we gyrymsy agaçlary çyrmaşyk ösümlikler gurşap alýar. Olara geçemjek, deltek, sersepil degişlidir. Aşaky ýarusda gyrymsy agaçlar bilen otlar bitip, olara ýylgyn, ýandak, buýan, geçemjek we başgalar degişlidir.

Türkmenistanyň haýwanat dünýäsi Merkezi Aziýanyň beýleki döwletleri bilen deňeşdireniňde has baý. Bu ýerde balyklaryň 113, ýerde – suwda ýaşayanlaryň 5, süýrenjileriň 82, höwürtgelyň guşlaryň 294, süýt emdirijileriň 103, mör-möjekleriň bolsa 20 mün görnüşi duş gelýär.

Türkmenistanda haýwanlaryň ýaýraýşy onuň tebigy ýer üstüniň gurluş ýagdaýyna baglydyr. Türkmenistanyň çägi çöl, derýa jülgesi we daglyk tebigy sebitlere bölünýär. Her tebigy sebitiň özüne mahsus bolan haýwanat dünýäsi bar. Çölde mör-möjeklerden her dürli kebelekler, çekirtgeler, jyk-jyk tomzaklar, ýasmyklar we şirejeler duşýar. Bognaýaklylardan içýänlar, möýler, ataýrylar giň ýaýrapdyr. Süýrenijilerden : zemzen, gökdamak, gyzylgulak az we çöl pyşdyly köp duşýar. Guşlardan çöller üçin häsiýetlisi sazak çürçürisi, gylguýruk, çöl gargasy, çöl we sazak şerçesi, çakyryk, togdary. Çölde süýdemdirijilerden iň köp ýaýranlary gum alakasy, bozsyçan, ýalman, cöl towşany we tilkidir. Derýa ýakasynda bognaýaklylardan möýleriň, içýänlaryň we sakyrtygalaryň birnäçe görnüşi ýaýrandyr. Mör-möjeklerden çekirtgeler, kebelekler, şirejeler, siňekler we çybynlar köp duşýarlar. Ýerde-suwda ýaşayanlaryň iki görnüşi – gurbaga we gürlawük duşýar. Derýa ýakasynda süýrenjilerden suwulganlar we ýylanlar duşýarlar. Olardan iň giň ýaýranlary çakgan suwulgan, suw ýylany, alahöwren, kepjebaş we göklors ýylanlarydyr. Guşlardan iň köp



ýaýranlary serçe, gumry, alahekek, gökgarga, garlawaç, daraklyk, sülgün. Derýa boýundaky tokaýlarda ýekegapan we şagal köp. Daglarda guşlaryň 100-den köpräk görnüşi bar. Olardan daglyk ýerler üçin iň häsiýetlisi dag serçesi, dag geçiguşy, dag zakyjasy we kākilikdir. Süýdemdiriji haýwanlardan : oklukirpi, dag goçy, dag tekesi, bars, gaplaň, we möjek ýaşaýar. Daglaryň gowaklarynda we köweklerinde ýarganatlar örän köpdür. Baýyryklarda, dag eteklerindäki düzlüklerde keýik gabat gelýär, Bathyzda gulan bar.

#### **Tema 4 : Türkmenistanyň ilaty we zähmet baýlyklary**

1. Ilatyň sanynyň üýtgeýşi we üznüksiz köpelişi.
2. Ilatyň düzümi we onuň ýerleşiş aýratynlyklary.
3. Zähmet baýlyklarynyň döreýiş we ulanylyş aýratynlyklary. Olaryň hojalyk pudaklary boýunça paýlanylyşy.

##### **1. Ilatyň sanynyň üýtgeýşi we üznüksiz köpelişi**

Islendik çägiňň durmuş-ykdysady hasiýetlendirilişi, ol ýeriň ilatynyň umumy sanyny we onuň belli bir wagtyň dowamynda artyşyny ýüze çykarmakdan başlanýar. Ilatyň sany we onuň düzümi hemişe ütgäp durýar. 1900-njy ýylda Türkmenistanyň ilatynyň sany 800 müňe golaý bolan bolsa, onda 2001-nji ýylda 5 mln. 369 müňe ýetdi. Ýagny, soňky 100 ýylyň içinde Türkmenistanyň ilaty 6.5 esse köpeldi. Ilatyň sanynyň artyşy, esasan, 2 usul bilen kesgitlenilýär. Birinji usul (bu iň ygtybarly we umumy kabul edilen usul) – ilat

ýazgysyny geçirmek bilen, ikinji usul – her ýyl ilatyň köpelişini hasaplamak arkaly kesgitlemekdir.

Biziň ýurdumyzda şu usullaryň ikisi hem giňden peýdalanylýar. Ilat bilen baglanyşykly san maglumatlary, Türkmenistanyň Milli Maglumatlar we Hasabat institutynda jemlenendir. Ilat ýazgysynyň maglumatlarynyň uly ylmy-amaly ähmiýeti bardyr. Onuň maglumatlary halk hojalygynyň ähli pudaklarynda giňden peýdalanylýar. Ýagny jemgyýetiň öňe gidişi ilatyň sanyna baglydyr.

Soňky ýyllarda ilatyň önümçilige, hojalygyň ähli pudaklaryna täsiri gaty güýçlendi, şeýle hem hojalygyň adama täsiri has artdy. Şeýlelikde, önümçilik adamsyz, adam önümçiliksiz ýaşap bilmez. Adam bilen hojalygyň arasynda şeýle ysnyşykly gatnaşygyň netijesinde “adam faktory” diýen täze düşünje emele geldi. Bu faktoryň düýp manysy onumçilik adam üçin, adam önümçilik üçin diýmekdir. Şu baglanyşykda adamyň roly has uly bolup, ol esasan, kesgitleýji, çözüji rol oýnaýar.

2001-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda Turkmenistanyň ilatynyň sany 5 mln. 369 müňe ýetdi. Ilatyň 44,7% şäherde, 55,3 % oba ýerlerde ýaşaýar. Türkmenistanyň ilatynyň umumy sany birsyhly artmagyny dowam etdirýär. Ilatyň sany diňe ilatyň tebigy ösüşiniň hasabyna artýar. Ilatyň sanynyň köpelişine esasy demografiki prosesler, ýagny dogluş, ýogalyş we tebigy köpeliş prosesleri degişlidir. Türkmenistanyň Milli Maglumatlar we Hasabat institutynyň maglumatlaryna görä, ýurdumyzda dogluş koeffisienti soňky ýyllarda kemelip başlady. Ilatyň dogluşynyň her 1000 adama düşýän koeffisienti 1992-nji ýylda 26,2%, 1997-nji ýylda 24% bolan bolsa, şol gorkeziji 2000-nji ýylda 22,6%-e çenli pese düşdi. Türkmenistanda ilatyň tebigy artyşy bir ýylda



2%-deň geçenok. In ýokary tebigy artyş Balkan (30,7%) we Daşoguz (25,3%) welaýatlarynda. Mary welaýatynda ilatyň tebigy artyşy 24,7%, Ahal welaýatynda 19%-deň. Soňky 10 ýylyň içinde Türkmenistanda ilatyň sanynyň mehaniki üýtgeýşi duýlup başlandy. Öňki soýuzyň dargamagy netijesinde ýurdumyzda ýaşayan birnäçe milletler - ruslar, ukrainler, gazaklar öz ýurtlaryna göçýärler. Ilatyň artyşynyň ýokarylygyna garamazdan, Türkmenistanda çaga ölüminiň görkezijisi uludyr. Her 1000 dogýan çaganyň 45,6% bir ýaşyna ýetmän ýogaldy. Şol görkeziji Daşoguz welaýatynda 56 %-e ýetýär.

Türkmenistanda adamlaryň orta ýaşy 65 ýaşadan, şol sanda erkek adamlaryň orta ýaşy 61,8, aýal adamlaryňky 68,4 ýyla deň. Aýallaryň ýaşayyş düzgünini dogry alyp barmagy, organizmleriniň daşky gurşawyň ýakymсыз şertlerini ýeňip geçmäge has ukyplydygy, her hili kynçylyklara, kesellere garşy göreşip biliş derejesiniň erkek adamlaryňkydan ýokary bolmagy olaryň uzak ýaşamagyna şert döredýär.

Demografiýa faktorlaryň arasynda nika we ony bozmak, çaga aýyrtmak meseleleri hem möhüm rol oýnaýar. Türkmenistanda kabul edilen nika baradaky kanuna laýyklykda 16 ýaşda nikalaşmaklyga rugsat edilýär, beýleki ýurtlarda bolşy ýaly Türkmenistanda hem nikany bozmak prosesi bardyr, ýöne ol öz görkezijisiniň pesligi bilen tapawutlanýar. Nika bozmaklygyň az bolmagy döwletiň ilatynyň ahlak derejesiniň ýokarylygynyň we maşgala agzybirliginiň subutnamasydyr.

Ilatyň sany we onuň düzümi hemişe üýtgäp durýar. Mälim bolan taryhy – geografik edebiýatlary,

statistik maglumatlary derňemek bilen, 1865 – 2000 – nji ýyllaryň dowamynda Türkmenistanyň häzirki çäklerinde ilatyň köpelişine ser salalyň.

1 –nji tablisa

**Türkmenistanyň ilatynyň sanynyň  
1865 - 2000 – nji ýyllarda artyşy**

Ýyllar	Ilatyň sany (müň adam)	Şol sanda % hasabynda	
		Şäher ilaty	Oba ilaty
1865	673	7,0	93,0
1897	750	10,5	89,5
1913	1042	11,2	88,8
1917	901	...	...
1926	998	13,7	86,3
1939	1252	33,2	66,8
1959	1576	46,1	53,9
1970	2159	47,9	52,1
1979	2759	48,0	52,0
1989	3534	45,4	54,6
1990	3622	45,2	54,8
1991	3714	45,4	54,6
1995	4449,8	45,1	54,9
2000	5200	44,7	55,3
2001	5369,4	45,8	54,2

Bu tablisa Türkmenistanyň ilatynyň sanynyň yzygiderli köpelişändigini görkezýär.

Şol bir wagtyň özünde şu görkezilýän döwürlerde döwletiň ilatynyň ýarpysyndan gowragy oba ýerlerde jemlenendir.



## 2. Ilatyň düzümi we onuň ýerleşişiniň aýratynlyklary

Türkmenistan – bitarap, garaşsyz we köpmilletli ýurt bolup, onda 100-den gowrak milletler we halkyýetler ýaşaýarlar. Şol wagtyň özünde ýurtda ýaşaýan türkmen milletiniň sany artyp, ol häzir ähli ilatyň 77%-ni tutýar. Başga milletlerden has köp sanlysy özbekler (9,2%) we ruslar (7,4%). Beýleki milletlerden ilatynyň sany boýunça tapawutlanýanlara - gazaklar, ukrainler, ermeniler, azerbäýjanlar, buluçlar, tatarlar degişlidir. Ýewropaly milletler köp halatlarda şäherdir, şäherçelerde ýaşaýan bolsa, käbir az sanly halkyýetler (kürtler, buluçlar), özbekler, gazaklar oba ýerlerinde ýa-da aýry-aýry etraplarda, obalarda gür ýaşaýarlar. Has takygy, özbekler, Daşoguz, Ýylanly, Atamyrat, Köýtendag etraplarynda ýaşaýar. Gazaklaryň mekany, esasan, Balkan we Daşoguz welaýatlarynyň aýry-aýry etraplaryndan ybaratdyr. Kawkazly halklaryň köpüsi Aşgabat, Mary şäherlerinde we Balkan welaýatynda ýaşaýarlar. Ahal we Mary welaýatlarynyň aýry-aýry ilatly ýerlerinde buluçlar, kürtler, nemesler, Daşoguz welaýatynda bolsa koreýler ýaşaýar. Döwletimizde ýokarda görkezilen halklardan başga-da uýgurlar Baýramaly şäherinde, bolgarlar Balkanabatda, rumynlar Şatlykda ýaşaýarlar we zähmet çekýärler.

Türkmen dili Altaý diller maşgalasynyň türki diller toparyna degişlidir. Türkmenistanda 1990-njy ýyldan başlap türkmen dili döwlet dili diýlip ykrar edildi. Döwletimiziň çäklerinde ýaşaýan dürli milletlerden bolan halklaryň ählisine hem öz ene dillerini ösdürnäge hiç hili päsgelçilik ýokdur. Häzir döwletiň

dürli ýerlerinde ilatyň isleglerini nazara alyp rus, özbek, gazak dillerinde okadylýan mekdepler işleýär.

Türkmenler döwletiň çäklerinden daşarda hem ýaşaýar. Dünýä türkmenleriniň gumanitar birleşmesiniň maglumatyna görä, Özbegistanda 200 müň, Russiýada 60 müň, Täjigistanda 22 müň türkmen ýaşaýar. Türkmenler esasan Garagalpagystanyň Dörtgül etrapynda, Täjigistanyň ýylyköl etrapynda, Russiýanyň Stawropol ülkesiniň Türkmen etrapynda Astrahan (türkmençe Hajytarhan) welaýatynda has köp jemlenendir. Eýranyň Türkmen – sähra welaýatynda 1 mln.-a golaý, Owganystanyň demirgazyk – günbatar etraplarynda 1 mln. golaý, Yrakda - 600 mün, Türkiýede – 150 müň türkmen ýaşaýar. Hytaýda 85 müň, Siriýada – 300 müň türkmen ýaşaýar. Türkmenleriň az sanly wekilleri Germaniýada, Şwesiýada, Ýaponiýada, Hindistanda, Beýik Britaniýada, ABŞ-da ýaşaýarlar. Daşary ýurtlarda ýaşaýan türkmenleriň sany 3,5 mln. golaýdyr. 1991-nji ýylyň 21-nji maýynda Aşgabatda dünýä türkmenleriniň birinji konferensiýasy geçirildi we onda Dünýa türkmenleriniň gumanitar birleşmesi döredildi.

Daşary ýurtlarda ýaşaýan ildeşlerimiziň durmuşyny, ykdysadyýeini, durmuş ösüş derejelerini has çuňňur öwrenmek, olar bilen dostluk aragatnaşyklaryny gowulandyrmak maksady bilen döwletimizde “Watan” jemgyýeti döredildi.

Döwletimizde ýaşaýan türkmenleriň sany 5,5 esse köpeldi, eger-de 1926-njy ýylda Türkmenistanda ýaşaýan türkmenleriň sany 720 müň adam bolan bolsa, 2000-nji ýylda olaryň sany 4 mln. adama barabardyr.



Ilatyň ýerleşiş çägiň hojalyk taýdan özleşdiriliş derejesine laýyklykda wagt we giňişlik boýunça yzygiderli üýtgäp durýar. Türkmenistanyň ilatynyň ýerleşiş ýurduň araçäginde kesgitleýär. Ilatyň gürlüğü 1 km<sup>2</sup> düşýän adam sany bilen kesgitlenilýär. Türkmenistanda ortaça 1 km<sup>2</sup> ýere 10,2 adamdan düşýär. Türkmenistanyň ilatynyň ýarpysyndan gowragy Garagum derýasynyň zolagynda ýaşaýar. Ilatyň ýene-de gür ýaşaýan ýerine derýalaryň jülgeleri we oazisler degişlidir (Murgap, Tejen oazisleri, Amyderýanyň aşak hem orta akymy). Şu ýerlerde ilatyň gürlüğü has ýokary 1 km<sup>2</sup> – 200 adamdan geçýär. Çöl yerlerde ilatyň gürlüğü has seýrek we 1 km<sup>2</sup> – bir adamdan hem az düşýär. Ilatyň iň gür ýerleşen Mary welaýaty, ýagny Murgap oazisi, iň az ýerleşen ýeri Balkan welaýaty.

Türkmenistanda ilatyň gürlüğüne we ýerleşişine täsir edýän köp sanly faktorlaryň has möhümleri şu aşakdakylardyr:

1. Döwletiň çäginin ululygy (488,1 müň km<sup>2</sup>) we ilatyň sanynyň örän azlygy (5,4 mln. adam).
2. Türkmenistanyň çäginin köp bölegi (350 müň km<sup>2</sup>) Garagum çölüniň tutmagy ilatly ýerleeriň ýerleşmegini çaklandirýar.
3. Ilatyň gürlüğüne we ilatly ýerleriň ýerleşişine täsir edýän şertleriň biri hem çägiň özleşdiriliş derejesidir. Garagum derýasynyň zolagyndaky täze ösleşdirilen sebitlerde köp sanly ilatly obalar we şäherler döredi.
4. Ilatyň ýerleşişine güýçli täsir edýän şertleriň biri hem ulag we ykdysady gatnaşyklardyr.
5. Ilatyň ýerleşişine suw baýlyklarynyň geografik ýaraýşy hem-de ilatly ýerleriň suw bilen üpjünçilik derejesi uly täsir edýär.

6. Ilatly ýerleriň ýerleşiş we gürlüğü taryhy – geografik şertler bilen baglanyşyklydyr. Türkmenistanda aýry-aýry çäkler ilatyň gadymdan ýaşalyp gelen ýerlerdir.

7. Ilatly ýerler ýerleşdirilende sanitar – gigiena, ekologik normalaryň talaba laýyklygy göz önünde tutulmalydyr. Aýratyn hem ýelleriň öwüsýän ugurlary, ýerasty suwlaryň derejesi, ýer üstüniň görünüş, agyz suwunyň hili, eroziýa hadysalary hasaba alynmalydyr. Ýokardaky şertleriň hemmesi ilatyň gürlüğüne täsir edýär.

Ilatyň umumy sany boýunça **birinji** orunda Mary welaýaty – 1 mln. 146,8 müň adam, **ikinji** ýerde Daşoguz welaýaty – 1 mln. 60 müň adam, **üçünji** ýerde Lebap welaýaty – 1 mln. 35 müň adam, Ahal welaýatynda 723 müň adam, Aşgabat şäherinde 605 müň adam we Balkan welaýatynda 417 müň adam ýaşaýar. Diňe Balkan welaýatynda şäher ilaty agdyklyk edýär (78 %), beýleki welaýatlarda ilatyň köp bölegi oba ýerlerinde ýaşaýar. Mysal üçin, Mary welaýatynyň ilatynyň 74,4 % oba ýerlerde ýaşaýar. Ilatyň sany boýunça Aşgabatdan soň **ikinji** orunda Türkmenabat şäheri durýar (203 müň adam), **üçünji** orunda Daşoguz şäheri (166 müň adam). Mary şäherinde – 123 müň adam, Balkanabat şäherinde – 108 müň adam ýaşaýar. Türkmenbaşy şäherinde ilatyň sany 61 müňe deň.

Önümçiligiň ýerleşdiriliş we ösüş derejesine, durmuş – demografik şertlerine laýyklykda Türkmenistanyň şäher ilatynyň ösüşi dürli ýyllarda üýtgäp durdy. Türkmenistanyň çägindeki ähli ilatyň 1913 –nji ýylda 11 %, 1926-njy ýylda 24 %, 1939 –njy ýylda 33 %, 1981 –nji ýylda 48 % şäher ilatynyň paýyna düşýärdi. Soňky ýyllarda şäher ilatynyň sany



pese geçyp, 2000-nji ýylda onuň udel agramy 43,3%-e çenli peseldi. Muňa garamazdan, häzirki wagtda ozal dörän we täze döredilen şäherleriň irileşmek prosesi gidýär.

Türkmenistanda 47 sany etrap, 20 sany şäher we 82 sany şäher ilatly punktlaryna degişli şäherçeler bar. Olaryň welaýatlar boýunça paýlanylyşy 2-nji tablisada görkezilen.

2-nji tablica

**Türkmenistanyň etraplarynyň, şäherleriniň we şäherçeleriniň welaýatlar boýunça bölünişi**

	Etraplar	Şäherler	Şäherçeler
Türkmenistan boýunça Şol sanda	47	20	82
Ahal welaýaty	9	2	15
Balkan welaýaty	6	6	17
Daşoguz welaýaty	8	2	7
Lebap welaýaty	13	4	26
Mary welaýaty	11	5	15

Türkmenistanyň ilatynyň ýaş derejeleri boýunça hem beýleki birnäçe döwletlerden tapawutlanýar. Ýurduň ilatynyň 50% zähmäte ukyply ýaşdaky adamlardyr. Ilatyň düzüminde 16 ýaş çenli bolan adamlar hem köp prosenti tutýarlar.

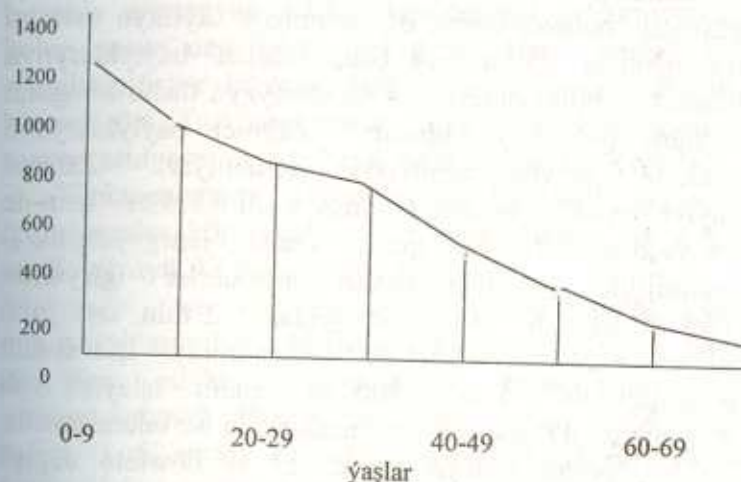
Türkmenistanyň ilatynyň ýaş derejeleri boýunça ýokardaky ýaly düzümi geljek ýyllarda ýurduň halk hojalygyny işçi güýçleri bilen üpjün etmekde oňat şertleri döredýär.

Türkmenistanda ilatnyň durmuş – medeni ösüşine täsir edýän şertlere, ýagny durmuş hyzmatyna ýaşayyş jaý we kommunal hojalyga, saglygy saklaýşa we dynç alşa, bilime, medeniýete we sungata aýratyn üns

berilýär. Sebäbi ýurduň ykdysady ösüşi durmuş faktorlary baglydyr.

3-nji tablica

**Türkmenistanyň ilatynyň ýaşlar boýunça sany**



Türkmenistanda soňky ýyllarda esasy üns saglygy saklaýyş edaralaryna gönükdirildi. Umuman, ýurdumyzyň demografik ýagdaýy birnäçe özboluşly häsiýetler bilen tapawutlanýar.

- Ilatyň ýokary tebigy artyşy;
- Ilatyň çäk boýunça biendigan ýerleşşi;
- Çaga ölüminiň ýokarylygy;
- Ilatyň ortaça ýaşynyň pesligi;

Çaklanýan maglumatlara görä Türkmenistanyň ilaty 2005-nji ýylda - 6936,2 mün adama, 2010-njy ýylda - 8630,4 mün adama ýeter.



### 3. Zähmet baýlyklarynyň döreýşiniň we ulanylyşynyň aýratynlyklary. Olaryň hojalyk pudaklary boýunça paýlanylyşy

Zähmet baýlyklary - jemgyýetiň esasy öndüriji güýçleri bolmak bilen döwletimizde aýratyn möhüm rol oýnaýar. Ilatyň sany, ösüşi zähmet baýlyklarynyň hünärmen bilim derejesi - ýurdumyzyň ösdürilmeginiň möhüm faktorynyň biridir. Zähmet baýlyklarynyň çäkleri döwlet tarapyndan belleniýär. Zähmet baýlyklaryna 16 ýaşdan 62 ýaş çenli erkekler hem-de 16 ýaşdan 57 ýaş çenli aýallar, jemgyýetçilik - öndürijilikli zähmet çekýän pensionerler girýärler. Türkmenistanyň zähmet baýlyklary 2 mln. 645 müň adama ýa-da ilatyň 50,4 % barabar boldy. İşleriň ähli görnüşlerinde 1 mln. 900 müň adam işleýär. Ähli işleýänleriň 47% döwlet kärhanalarynda we edaralarynda, 26 % daýhan birleşiklerinde, 27 % döwlete degişli bolmadyk sektorlarda işlediler. Ähli işleýän adamlaryň sanynyň hojalyk pudaklara paýlanylyşy aşakdakylardan ybarat :

1. Senagatda we gurluşykda – 18,5 %
2. Oba we tokaý hojalygynda – 46,3 %
1. Ulagda we aragatnaşykda – 4,7 %
2. Söwda-da, biržada we jemgyýetçilik iýmitinde - 5,5%
3. Saglygy saklaýyş, durmuş üpjünçilik, ylym, bilim, medeniýet – 7,4 %
4. Hojalygyň beýleki pudaklarynda - 17,6%.

Hojalygy ýöretmegiň döwlete degişli bolmagy sektorlarynda işçi güýjüniň peýdalanylmagynyň artmagy netijesinde döwlet sektorynda işleýänleriň sany azalýar.

Uly durmuş – ykdysady özgerişler Türkmenistanyň ilatynyň durmuş düzümini düýpgöter üýtgetdi. Jemgyýetçilik önümçiliginiň ösmegi, kärhanalaryň we önümçilik däl sferadaky edaralaryň köpelmegi halk hojalygynda işleýän işçidir gullukçylaryň sanynyň birsyhly artmagyna getirdi. Agrosenagat toplumyndaky bolup geçen özgerişler giň gërim alan hususy ýer eýeçiliginiň we kärendeçileriň önümçiligini döretdi. Munuň özi Türkmenistanda oba hojalyk işçileriniň sanyny artdyryp, daýhanlaryň udel agramyny kemelttdi.

Türkmenistanyň döwlet üpjünçiligindäki adamlar (pensionerler, köp çagaly eneler, stipendiatlar we ş. m.) onuň ilatynyň 13 % golaýyny tutýar.

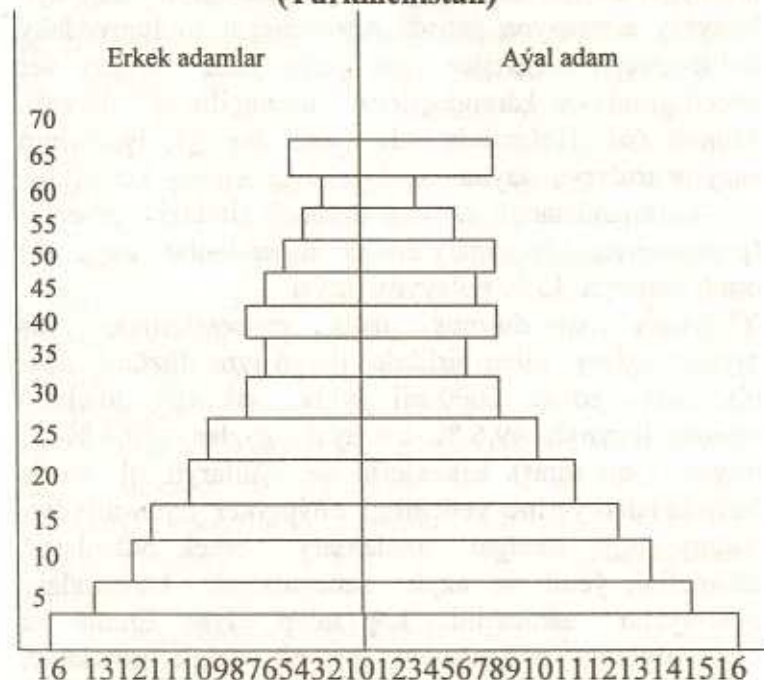
Ykdysady we durmuş ösüş prosesslerinde ýaş aýratynlyklary bilen birlikde ilatyň jyns düzümi hem uly täsir edýär. 2000-nji ýylda erkekler döwletiň umumy ilatynyň 49,6 % -ini, aýal - gyzlar – 50,4 % -ini tutýar (1-nji surat). Erkekleriň we aýallaryň, ol ýa-da beýleki işleri ýerine ýetirijiligi düýpgöter tapawutlydyr. Ýagny, agyr senagat pudaklary erkek adamlaryň zähmetini, ýeňil we azyk senagatynyň kärhanalary aýal-gyzlar zähmetini köp talap edýär. Emma bu aýratynlyklara garamazdan, her bir çäkde (döwletde, welaýatda, etrapda, şäherde, şäherçede) şol bir wagtda erkek adamlaryň we aýal gyzlaryň iş orunlarynyň deň derejede döredilmegi zerurdyr. Şeýle edilse halk hojalygynyň sazlaşykly ösmegine şert döredildigi bolar. Aýal-gyzlar diňe zähmet baýlygy bolman, olar nesil döredijilerdir, enelerdir. Türkmenistanda ýaşaýan eneleriň ep-esli bölegi köp çagaly bolup, olar jemgyýetçilik zähmetine doly gatnaşyp bilmeýärler. Şu ýagdaýy göz önünde tutup, köp çagaly öý hojalykçy



eneler üçin döwlet durmuş pensiýasynyň berilmegi örän maksadalaýykdyr.

1-nji surat

### Ilatyň ýaş-jyns düzüminiň piramidasy (Türkmenistan)



Geljekde döwletde zähmet baýlyklarynyň tiz köpeliändigini nazara alyp, zähmeti köp talap edýän önümçilik kärhanalarynyň hem-de hyzmat ediş edaralarynyň has giňeldilmegi zerurdyr.

Umumy we ýörite hünärmen bilimlilik zähmet baýlyklarynyň obýektiw häsiýetleri, jemgyýetiň intellektual mümkinçiliginiň görkezijileri bolup hyzmat edýär. Häzirki gün Türkmenistanyň halk hojalygynyň dürli eýeçilikdäki pudaklarynda zähmet işlerini alyp barýan işgärleriň 20,7%- ýokary we gutarylmadyk

ýokary, 25,2 % ýörite orta, 45,4% - umumy orta we 8,7 – doly bolmadyk orta bilimlidir. Welaýatlar boýunça işgärleriň bilim derejesi dürli-dürli bolup, ol 3-nji tablisada beýan edilendir.

3-nji tablisa

### Işgärleriň bilim derejeleri boýunça çäklerde paýlanylyşy, %

Welaýatlar	Ýokary, gutarylmad yk ýokary bilimliler	Ýörite orta bilimliler	Umumy orta bilimliler	Doly däl orta bilimliler
Türkmen-n şol sanda:	20,7	25,2	45,4	8,7
Aşgabat ş.	26,8	23,5	33,5	16,2
Ahal	18,9	23,0	47,0	11,1
Balkan	12,3	21,5	53,7	12,5
Daşoguz	20,8	31,1	45,0	3,1
Lebap	22,0	25,9	45,6	6,5
Mary	19,6	24,9	50,0	5,5

Yaşlary we aýal adamlary iş bilen üpjün etmek Türkmenistan üçin möhüm meselesidir. Döwlet kärhanalarynyň hususy eýeçilige geçmegi we önümçilikde öndümlü tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy netijesinde işsiz adamlarynyň sany artýar. Yssy klimat ýylyň alty aýynda zähmet öndürjiligine täsirini ýetirýär. Şol meseläni çözmek üçin özboluşly iş wagtyny we oňat durmuş şert gurnamak zerurdyr. Zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmak we halkyň hal ýagdaýyny gowulandyrmak üçin Türkmenistanda şu aşakdaky durmuş meseleleri çözmek zerur :

1. Ýaşayş jaý üpjünçiligi;
2. Durmuş üpjünçiligi (iş haky, pensiýa, suw);
3. Söwda we jemgyýetçilik iýmiti;
4. Magaryf, saglygy saklaýş (çagalar bagy);



5. Ulag we aragatnaşyk;
6. Dynç alyş, medeniýet, sungat, sport, bedenterbiýe;
7. Durmuş hyzmaty;
8. Ekologiýa.

Türkmenistanyň ilatynyň sanitar – epidemiki abadanlygyny, olaryň saglygyny berkleşdirmegi we keselleriň önüni almak, adamyň ýaşayan gurşawyny we onuň ýaşayyş şertlerini gowulandyrmak işleri döwlet we sebitleýin, durmuş – ykdysady maksatnamalaryny durmuşa geçirilmegi bilen üpjün edilýär.

Atmosfera howasynyň, topragyň, suw ýyganan ýerleriň ýagdaýyna, azyk çig mallarynyň we iýmit önümleriniň, senagat önümleriniň, derman serişdeleriniň, hojalyk we azyk, suw üpjünçiliginiň hilini, deňizleriň kenar zolaklaryna, hojalyk – durmuş suwlarynyň akmagyny Döwlet sanitar epidemiologik gullugy gözegçilik edýär.

#### **Tema 5 : Türkmenistanyň hojalygynyň düzümi. Pudagara toplumlaryň we senagat pudaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary**

1. Türkmenistanyň Garaşsyzlyk alan döwrüne çenli hojalygynyň ösüşi.
2. Halk hojalygynyň pudaklary, düzümi we onuň görnüşleri hem-de özgermegi.
3. Pudagara toplumlaryň we senagat pudaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary.

#### **1. Türkmenistanyň Garaşsyzlyk alan döwrüne çenli hojalygynyň ösüşi**

Türkmenistanyň halk hojalygynyň ösüşinde iki döwri Garaşsyzlyk almazyndan öňki ýyllary we Garaşsyzlyk alandan soňky ýyllary tapawutlandyrmak mümkin. Garaşsyzlyk almagyndan öňki ýyllar ýurdumyzda önümçiligiň ähli pudaklary merkezleşdirilen ulgam boýunça alnyp barylýardy. Önümçilik merkezleşdirilen ulgam boýunça alnyp barylýardy. Önümçiligi maliýeleşdirmegi soýuz banky amala asyryan bolsa, göýberilýän pullary näme üçin we niredede harçlanylmalydygyny döwlet planlaşdyryş komiteti, baýlyklary soýuz respublikalara paýlamagy bolsa SSSR döwlet üpjünçilik komiteti çözüýärdi. Hojalygy dolandyrmagyň beýle ulgamy Türkmenistanyň öňki SSSR-iň Merkezi sebitleriň çig mal bazasyna öwürilmegine getirdi. Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän kärhanalaryň umumy önüminiň diňe 5 % -ne çemesini ýurdumyzyň öz ygtyýaryndaky kärhanalar öndürýärdi. Umumy önümiň 95% çenlisini öndürýän kärhanalar Merkeziň ygtyýaryndady. Şeýlelikde ýurdumyzyň halk hojalygynyň düzüminde oba hojalyk önümçiligi, senagatynda bolsa, gazma baýlyklary öndürýän önümçilikler agdyklyk edýärdi. Çig maly gaýtadan işläp, taýýar önüm öndürýän senagat kärhanalary juda azdy, barlary hem kiçi we az kuwwatlydy. Hojalygyň düýpli meseleleriniň hemmesi diýen ýaly merkezde çözülýärdi. Muňa garamazdan Türkmenistanyň umumy soýuz ykdysadyýetinde goşandy az däl. SSSR-iň dargamagynyň önisisyrasynda, onuň ilatynyň 1,5 %-ni özünde jemleýän Türkmenistan, soýuzda öndürülýän tebigy gazyň 10%-ni,



pagtanyň 13 %-ni berýärdi. Elektrik energiýasyny adam başyna öndürmek boýunça hem öňdäki orunlarda durýardy. Özünde şeýle köp önüm öndürilýän bolsa-da, Türkmenistanyň ilatynyň tebigy gaz, elektrik energiýasy bilen üpjünçiligi juda pesdi. Garaşsyzlygyny gazanmagynyň ilkinji günlerinden başlap, ozalky SSSR-iň dargamagy netijesinde hojalyk gatnaşyklarynyň bozulmagyna garamazdan Türkmenistanyň ykdysadyýeti durnukly ösüp, onuň hojalygynyň pudaklaýyn we çäkleýin düzüminde düýpli özgerişler bolup başlady.

## **2. Halk hojalygynyň pudaklary, düzümi we onuň görnüşleri hem-de özgermegi**

Pudak halk hojalygynyň düzüminiň esasy bölegi bolmak bilen, ol jemgyýetçilik zähmet bölünşiginiň taryhy netijesidir. Ol birmeňzeş önüm öndürýän ýa-da bir görnüşli önümçilik we durmuş - medeni islegleri kanagatlandyryýan hojalyk birliklerini, ýagny karhanalary, olaryň birleşmelerini, edaralary we guramalary öz içine alýar. Ol hojalyk birlikleriniň çäkleýin ýerleşişine, ol ýa-da beýleki gurama (ministrlige, häkimlige we beýlekilere) degişliligine bagly däl. Yurduň jemgyýetçilik önümini we milli girdejisini döretmäge gatnaşyşy boýunça halk hojalygynyň pudaklary maddy önümçilik we önümçilik däl sferalara bölünýärler.

Onuň birinjisine önüm we energiýa görnüşinde maddy nygmatlar döredýän, olary daşýan, şeýle hem olary saklaýan, hilini barlaýan, ölçäp gaplaýan we şoňa meňzeş işler bilen meşgullanýan halk hojalygynyň pudaklary girýär. Has takygy olara senagat, oba

hojalygy, tokaý hojalygy, gurluşyk, ýük ulagy, önümçilige hyzmat edýän aragatnaşyk, maddy-tehniki üpjünçilik, söwda, taýýarlaýyş we jemgyýetçilik iýmiti degişlidir. Önümçilik däl sfera: ýaşaýyş - kommunal hojalygy, ilata durmuş hyzmaty, ýolagçy ulagy, ilata we önümçilik däl sfera hyzmat edýän aragatnaşyk, saglygy saklaýyş, bedenterbiýe, durmuş üpjün ediş, magaryf, medeniýet, sungat, ylym, dolandyryş we käbir beýleki işler girýär.

Halk hojalygynyň pudaklaýyn we çäkleýin düzümi tapawutlanýar. Pudaklaýyn düzümi - ol, ýa-da beýleki çäkleýin obýektiň halk hojalygynyň önümçilik we önümçilik däl sferalarynyň esasy bölekleriniň arasyndaky proporsiyany (ölçeýliligi) we jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ýagdaýyny görkezýän gatnaşykdyr.

Halk hojalygy we onuň pudaklary çäkleýin obýektiň dürli böleklerinde birmeňzeş ýerleşen däl. Kabir ýerlerde önümçilik biri-birine ýakyn ýerleşen uzellere we merkezlere jemlenýär, beýleki bir ýerlerde bolsa olar biri-birinden örän uzakda ýerleşýärler. Uzeller we merkezler belli bir derejede ykdysady mümkinçiligi, ýagny ilaty we zähmet baýlyklaryny, senagat kärhanalaryny, ylmy we dolandyryş edaralary özünde jemleýär. Uzelleri we merkezleri kuwwatlylygy boýunça tapawutlanýan ulag we aragatnaşyk torlary birleşdirýärler. Dürli möçberli ykdysady mümkinçiligi bolan özara gatnaşykly we täsirli ýerleşen bu bölekleriň sazlaşygyna (birleşmesine, utgaşmasyna) halk hojalygynyň çäkleýin düzümi diýilýär. Halk hojalygynyň çäkleýin düzümi hojalygyň diňe geografiki şekilini aňlatman, eýsem onuň hojalyk



obyektleriniň dürli ykdysady kuwwatlyklaryny görkezýän "ykdsady relýefidir".

Şeýlelikde ýurduň halk hojalygynyň çäkleýin düzümini özara täsirli ýerleşen "tekiz daglyklar" (giň, ykdysady taýdan ösen çäkler), aýratyn beýik "depeler" (kuwwatly ykdysady uzeller), olary birleşdirýän "gerişler" ulgamy (ulag magistrallarynyň we polimagistrallarynyň (bir ýerde parallel uzalyp gidýän ulag we aragatnaşyk ýollaryň toplumy) ugrunda ýerleşen ykdysady zolaklar), "peslikler" we "çöketlikler" (gowşak özleşdirilen we ätiýaçdaky çäkler") görnüşinde göz önüne getirmek bolar.

Halk hojalygynyň düzümi aýry-aýry pudaklarda (sebitlerde) işleýänleriň sany, aýry-aýry pudaklaryň (sebitleriň) önüminiň gymmaty, şeýle hem aýry-aýry pudaklaryň (sebitleriň) önümçilik serişdeleriniň gymmaty bilen kesgitlenilýär. 2000-nji ýylda Türkmenistanyň halk hojalygynyň pudaklaýyn düzümi içerki önümiň gymmaty boýunça şeýle boldy: senagat – 26 %, oba hojalygy – 26 %, gurluşyk – 10 %, dürli hyzmatlar – 35 %, beýleki pudaklaryň paýy – 3 % boldy.

2000-nji ýylda ýurduň senagat we oba hojalyk önümçiliginiň, degişlilikde 38 we 23 % Ahal welaýatynyň (Aşgabat şaheri hem goşulýar), 17 we 5 % Balkan welaýatynyň, 21 we 26 % Mary welaýatynyň, 15 we 23 % Lebap welaýatynyň, 9 we 23 % Daşoguz welaýatynyň paýyna düşýär. Bu sanlar Türkmenistanyň senagat we oba hojalyk önümçilikleriniň çäkleýin düzümini görkezýärler.

### 3. Pudagara toplumlaryň we senagat pudaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary

Senagatyň pudagara toplumlarynyň we pudaklarynyň giňişlikde ýerleşdirilişine tutuşlygyna ýurduň, şol sanda onuň aýry-aýry sebitleriniň tebigy, maddy we zähmet baýlyklary bilen üpjünçiligi, önümçiligi guramagyň ulag ýol torlarynyň taryhy ýerleşiş, çägiň ykdysady taýdan özleşdiriliş ýagdaýy we beýlekiler täsir edýär.

Şol bir wagtyň özünde her bir pudagyň giňişlikde ýerleşdirilişi belli bir derejede diňe onuň özüne mahsus bolan önümçiligiň tehniki – ykdysady we tehnologiýa aýratynlyklaryna hem baglydyr.

Senagat kärhanalarynyň ýerleşişine gös – göni faktorlaryň çäkli sanawy täsir edýär. Olar: çig mal, ýangyç energetiki, suw, işçi güýji, sarp edijiler we ulag faktorlarydyr. Olar özara baglanşykly bolmak bilen, önümçiligi ýerleşdirmeklige bilelikde täsir edýärler.

Aýry-aýry faktorlaryň ähmiýeti önümçiligiň tehniki- ykdysady we tehnologiýa aýratynlyklaryna baglydyr. Senagatyň bir pudagynda iň esasy bolup durýan faktor, beýleki bir pudak üçin ikinji derejeli bolýar. Mysal üçin, agyr reňkli metallaryň metallurgiýasynda çig mal faktory esasy bolup durýan bolsa, gara metallurgiýada ol öz täsirini ýangyç bilen paýlaşmaly bolýar.

Maşyn gurluşygynyň we ýeňil senagatyň kärhanalary ýerleşende sarp ediş we işçi güýji faktorlary esasy rol oýnaýan bolsa, elektroenergetika üçin ýangyç we sarp ediş faktorlary zerurdyr.

Hatda bir senagat pudagynyň dürli tehnologiýa başgançaklarynda şol bir faktoryň täsiri birmeňzeş



däldir. Mysal üçin, mis senagatynyň magdan baýlaşdyryjy önümçiligi üçin çig mal kesgitleýji rol oýnaýan bolsa, onuň soňky metallurgiki gaýtadan işleýiş basgançaklarynda mis konsentratynyň hili ýokarlandygyça ony daşamak ýagdaýy gowylaşýar, şeýlelikde çig mal faktorynyň täsir barha peselýär we iň soňky gara misi rafinirlmek basgançagynda ol faktoryň täsiri doly aýrylýar.

Gara metallurgiýa – demir, marganes, hrom magdanlaryny gazyp almak, çoýun, polat, prokat yaly önümleri öndürmek bilen meşgullanýar. Pudagyň kärhanalary, çig maly we ýangyjy (daş kömür) köp talap edýär. Ýagny onuň önüminiň gymmatynda ulag harajatlarynyň paýy uly bolýar. Şonuň üçin ol harajatlary azaltmak maksady bilen gara metallurgiýa kärhanalaryny çig mala, ýangyja ýakyn ýa-da olaryň aralygynda ýerleşdirilse amatly bolýar.

Gara metallurgiýa kärhanalarynyň dört görnüşini tapawutlanýar:

1. Doly siklli kärhanalar. Olarda çoýun, polat, prokat (rels, şweller) önümler öndürilýär.
2. Dokma kärhanalary. Olarda diňe çoýun öndürilýär.
3. Gaýtadan işleýän kärhanalar. Olara çig mal bolup metallolom (zyňylan metal önümleri) hyzmat edýär we polat, prokat öndürilýär.
4. Ferrosplaw kärhanalary birnäçe metallary eredip, täze önüm gatyşdyryp öndürýärler.

Reňkli metallurgiýa agyr (mis, gurşun, galaýy we beýlekiler) we ýeňil (allýuminiý, titan) reňkli metallaryň metallurgiýasyna bölünýär. Agyr reňkli metallaryň metallurgiýasy 5 basgançakdan :

1. Magdan gazyp almak;

2. Baylaşdyrmak;
3. Konsentrat öndürmek;
4. Doly arassa bolmadyk metal öndürmek;
5. Arassa metal öndürmek.

Ýeňil reňkli metallaryň metallurgiýasy elektrik energiýany köp talap edýär. Şonuň üçin onuň kärhanalary arzan elektrik energiýasynyň öndürilýän ýerlerine ýakyn ýerleşdirilýär.

Maşyn gurluşygy – önümçiliginiň ýerleşiş we tehnologik prosesleriniň bölüniş derejelerine laýyklykda agyr, umumy, orta maşyn gurluşyklaryna, takyk maşynlary, mehanizmleri, enjamlary we gurallary öndürmeklige, maşynlary we enjamlary bejergi etmeklige bölünýärler. Agyr maşyn gurluşygy metallurgiýa, dag-magdan senagatlary üçin maşynlary we enjamlary göteriji-ulag enjamlaryny, energetika bloklaryny (bug gazanlaryny, atom reaktorlaryny, turbinalary we generatorlary), şeýle hem beýleki metaly köp talap edýän gabarasy uly önümleri öndürýär. Dürli sebäplere görä maşyn gurluşygynyň bu önümçilikleri diňe metallurgiýa bazasyna ýakyn ýerleşdirilmän, eýsem käbir ýagdaýlarda sarp edijilere hem ýakyn ýerleşdirýärler.

Umumy maşyn gurluşygyna metal konstruksiýalary ýygnamaklygynyň, agdyklyk etmegi, şeýle hem ýönekeý emma, göwrümi boýunça uly enjamlary öndürmeklik häsiýetlidir. Muňa ulagyň awtomobilden beýlekilerini, ýeňil we azyk senagatyndan beýleki önümçilikler üçin tehnologik enjamlary, traktor gurluşygundan beýleki oba hojalyk maşynlaryny, gurluşyk üçin enjamlary öndürmeklik girýär.

Önümçiligiň aýratynlyklaryna görä umumy maşyn gurluşygynyň kärhanalary esasan taýýar önümi sarp



edijilere ýakyn ýerleşdirilýär. Diňe käbirleri metaly köp talap edýänligi, emma daşamagyň amatlydygy sebäpli çig mala ýakyn ýerleşdirilýär. Oňa lokomotiwlery öndürmekligi mysal edip bolar. Wagon gurluşygy agajyň we metalyň köp ýerlerine ýakyn ýerleşýär. Gämi gurluşygy, deňiz kenarlary hem-de içerki suw ýollary bilen baglanşyklydyr. Oba hojalyk maşyn gurluşygy esasan taýýar önümi sarp edijilere ymtylýar.

Orta maşyn gurluşygyna awtomobiller, traktorlar, senagat, oba hojalyk, gurluşyk üçin orta gabaraly maşynlary, stanoklary we enjamlary öndürýän pudaklary öz içine almak bilen onuň pudaklarynyň ýerleşiş şertleri birmeňzeş däldir. Awtomobil gurluşygy esasan ýokary hünärli işçi we inžener hünärmenleriň, ylmy – barlag institutlarynyň ýerleşen ýerlerine hem-de sarp edijiler faktoryny hem göz önünde tutmak bilen ýerleşýär. Stanok gurluşygy maşyn gurluşygynyň beýleki pudaklarynyň ösen ýerleri bilen baglanşyklydyr. Traktor gurluşygy esasan sarp edijilere käbir ýagdaýlarda çig mala ýakyn ýerleşýär. Takyk maşynlary, mehanizmleri, priborlary we instrumentleri öndürýän kärhanalar ýokary derejeli hünärmenleriň bar ýerlerine ýokary tehnologik medeniýetiň emele gelen sebitlerine ýakyn ýerleşýär. Metal önümlerini öndürmeklik esasan sarp edijiler bilen baglanşyklydyr.

Himiýa senagaty çig mallarynyň aýratynlyklary, önümçiliginiň tehnologiýasy, öndürilýän önümiň ulanylyş ugurlaryny göz önünde tutup üç topara bölünýär:

1. Dag – himiýa senagaty. Ol tebigy himiki çig mallary (dürli duzlar, kükürt, appatit, fosforit,

tebigy soda ) gazyp almak bilen meşgullanýar. Onuň kärhanalary görkezilen tebigy himiki çig mallaryň tapylan ýerlerinde ýerleşýär.

2. Esasy himiýa. Onuň kärhanalary mineral dökünleri, kalsinirlenen we kaustiki sodany, himiki zäherli maddalary gerbisitleri we ş. m. öndürmek bilen meşgullanýar. Onuň kärhanalarynyň käbirleri çig mala ýakyn ( kaliý we azot dökünleri, sodalary öndürmeklik), beýlekileri (fosfor döküni) sarp edijilere ýakyn ýerleşdirilýär.
3. Organiki sintez himiýasy. Onuň kärhanalary uglewodorod çig mallaryny (öňki döwürde esasan azyklyk bugdaý, kartoşka önümleri, agaç, soňky döwürde nebit, gaz, daşkömür) peýdalanmak bilen dürli polimer önümlerini plastmassa, sintetiki smola, sintetiki kauçuk, sintetiki süýümler, rezin önümleri we ş. m. öndürýär. Bu kärhanalaryň käbiri çig mallary, suwy köp talap edýär. Şonuň üçin olar şol baýlyklara ýakyn ýerleşdirilýär, beýlekileri önümiň köpçülikleýinligi ýa-da zähmeti köp talap edýändigini bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin olar deňşililikde sarp edijilere ýa-da zähmet baýlyklaryna ýakyn ýerleşdirilýärler.

Gurluşyk materiallary senagaty birnäçe pudakdan we önümçilikden ybaratdyr. Olaryň hemmesi önümi bir maksat üçin, ýagny gurluşyk üçin öndürýär. Bu senagata çig mal bolup magdan däl gazylyp alynýan baýlyklar hyzmat edýär.

Gurluşygyň anyk isleglerine we tehnologik prosesleriň döwürlerine baglylykda gurluşyk



materiallary senagatyny üç sany esasy topara bölmek bolar :

1. mineral – gurluşyk çig mallaryny (çäge, çagyl, gyýylçak daş owuntyklary, but daşlary we beýlekiler) gazyp almak we olary ilkinji işläp bejermek;
2. Berkidiji (tutduryjy) materiallary öndürmeklik (sement, hek, gips);
3. Jaýlary we desgalary bina etmek üçin dürli diwar gurulýan materiallary, önümleri we konstruksiýalary (aýratyn hem beton we demirbeton ) öndürmeklik.

Gurluşyk materiallary senagatynyň ýerleşişine çig mal baýlyklary uly täsir edýär. Sebäbi olar çig maly köp talap edýär. Mysal üçin, 1 t. sement klinkerini (klinker – oda çydamly bölek-bölek çig sement) öndürmek üçin 1,5-2,5 t. hek daşy we toýun gerek, 1 t. hek öndürmek üçin - 2 t. hek daşy, 1 t. keramiki turba üçin – 1,5 t. çenli toýun we ş. m.

Käbir gurluşyk materiallaryny öndürmeklik üçin çig mal baýlyklarynyň birnäçesiniň utgaşmagy gerek. Mysal üçin sement öndürmäge hek daşynyň we toýunyň ýakynda ýerleşmegi zerur. Çig mal faktory bilen bir hatarda gurluşyk materiallary senagatynyň ýerleşmegine sarp edijiler faktory hem uly täsir edýär. Sebäbi onuň önümleri köpçülükleyinligi, hemme ýerde ulanylýandygy, göwrüminiň we agramynyň ululygy bilen tapawutlanýar.

Käbir önümleri daşamak hatda onuň çig malyny daşamakdan hem kynlygy bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, demir beton önümleri we konstruksiýalary, berkidiji materiallary, kerpiji daşamaklyk olaryň çig malyny daşandan kyn düşýär.

Çig mal baýlyklarynyň giň ýaýramagy, çig malynyň we taýýar önüminiň arzanlygy we ýüküniň göwrümliligi, önüminiň köpçülükleyinligi, hemme ýerde ulanylýanlygy gurluşyk materiallary senagatynyň esasy ykdysady - geografiki aýratynlyklary bolmak bilen, ony ýerleşdirmeklik birbada çig mal baýlyklaryna we sarp edijilere ymtylýar.

Çig mal we önümi sarp edijiler faktorlary dürli pudaklar, tehnologik prosesler we kärhanalaryň görnüşleri üçin deň derejeli däldir. Şonuň üçin gurluşyk materiallary senagatynyň pudaklaryny aşadaky toparlara bölüp bolar :

- Çig mala ýakyn ýerleşdirmek faktorynyň agdyklyk edýän pudaklary. Muňa sement, kerpiç, astbest-sement we şifer önümleri, oda çydamly materiallar, aýna, keramiki turbalar, gips, hek öndürmeklik degişlidir.
- Sarp edijilere ýakyn ýerleşdirmek faktorynyň agdyklyk edýän pudaklary – Muňa beton, demir-beton önümleri we konstruksiýalary, jaýyň üstüniň ýumşak örtügin, sanitar-tehniki enjamlary öndürmeklik girýär.

Ýeňil senagaty ilaty matalar, geýimler we beýleki halkyň sarp edýän harytlaryny öndürýän önümçilikleriň toparlaryny öz içine alýar. Şeýle hem ýeňil senagaty önümçilige niýetlenen käbir önümleri (kord, tehniki matalar we beýlekiler) hem öndürýär.

Ýeňil senagatyň çig maly ilkinji gezek işläp bejermekden beýleki hemme önümçilikleri ýerleşiş aýratynlyklary göz önünde tutulyp aşadaky toparlara bölünýär :

1. Bir wagtyň özünde çig mala we sarp edijilere ymtylýan pudaklar. Olara nah, ýün, ýüpek,



kendir, jut matalary, trikotaž öndürmeklik degişlidir.

2. Sarp edijileri göz önünde tutýan pudaklar – aýakgap we tikin önümçilikleri.
3. Çig maly göz önünde tutýan pudaklar – zygyr mata öndürmeklik.

Azyk senagatynyň düzümine öndürýän önüminiň niýetlenýän ugurlary boýunça birleşýän, onlarça pudaklar girýär. Onuň käbir pudaklary ilat tarapyndan gös-göni sarp edilýän taýar azyk önümlerini öndürýän bolsa, beýlekileri, meselem un üweýän, ýag senagatlary geljekde gaýtadan işlenilip sarp edilýän önümleri, şol bir wagtyň özünde azyk önümlerini öndürýärler.

Ýerleşdiriş aýratynlyklary boýunça azyk senagatynyň pudaklary üç topara bölünýärler :

1. Çig mal çeşmelerine bagly bolan (çig maly köp sarp edýän) – gant, spirt, ýag, süýt konserwleri, krahmal önümçilikleri we beýleki käbir pudaklar;
2. Taýýar önümi sarp edijilere ýakyn ýerleşdirmeklige ymtylýan (taýýar önüminiň göwrüminiň çig malynyň göwrümi bilen deň ýa-da artyk bolýan) – çörek, konditer, makaron, süýt, piwo önümçilikleri we beýleki käbir pudaklar;
3. Bir wagtyň özünde çig mala we sarp edijilere ymtylýan (çig malynyň göwrüminiň taýýar önüminiň göwrümine seredeňde has uly bolan) – et, un üweýän, çakyr, temmäki önümçilikleri we beýleki käbir pudaklar.

## **Tema 6 : Türkmenistanyň ýangyç energetika toplumynyň ýerleşşi we onuň ösüş aýratynlyklary**

1. Ýangyç - energetika toplumu - ýurduň ykdysadyýetiniň esasydyr. Ýangyç - energetika toplumynyň önümçiliginiň ösüşine we çäkleýin guralyşyna edýän täsiri.
2. Ýangyç - energetika toplumynyň esasy pudaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary.
3. 2000-2010-njy ýyllar aralygynda Türkmenistanyň nebit-gaz senagatyny ösdürmegiň esasy ugurlary.

### **1. Ýangyç - energetika toplumu - ýurduň ykdysadyýetiniň esasydyr. Ýangyç - energetika toplumyň önümçiliginiň ösüşine we çäkleýin guralyşyna edýän täsiri**

Türkmenistanyň senagat pudagara toplumlarynyň arasynda ýangyç - energetika toplumu möhüm ähmiýete eýedir. Bu özüne geologiýa-gözleg işlerini, nebit, gaz çykarmaklygy, olary daşamaklygy we nebiti gaýtadan işlemekligi hem-de elektrik energiýasyny öndürmekligi jemleýär. Toplum Türkmenistanyň umumy senagat önüminiň 65% öndürýär, senagat önümçilik esasy serişdeleriniň 60 % gowragyny özünde jemleýär. Öndüriji güýçleriň we tehniki progresiň ösüşi senagatda we gurluşykda, oba hojalygynda we ulagda zähmetiň energiýa hem-de elektrik bilen üpjün edilişiniň artmagyna baglydyr. Şeýle hem elektrik energiýasynyň ilatyň durmuşy zerurlyklary üçin peýdalanylyşy artyp ugrady.



Ýangyç energetika toplumynyň düzüminde öndürilýän önümiň 67,1 % - gaz senagatynyň, 21,7 % - nebit senagatynyň, 6,4 % nebiti gaýtadan işleýän pudagyň, 4,8 % elektroenergetikanyň paýyna düşýär. Tebigy gaz, nebit önümleri, elektrik energiýa - Türkmenistanyň daşary ýurtlara çykarýan esasy senagat önümlerdir. 2000-nji ýylda Türkmenistanyň eksportynyň 49% tebigy gazyň, 11% nebitiň, 21% nebit önümleriniň paýyna düşýär. Umuman Türkmenistanyň ähli eksportynyň 81 % gowragy şu toplumyň paýyna düşýär.

Ýangyç energetika toplumu bu ýangyçlary we elektrik energiýasyny işläp çykarýan, daşýan, paylaýan we peýdalanýan çylşyrymly pudagara ulgamdyr. Bu toplum özara ysnyşykly, baglanyşykly yzygiderli hereket edýän 4 sany önümçilik böleklerinden, ýagny:

1. baýlyklary taýarlaýjy önümçilik prosesleri;
2. baýlyklary gazyp çykaryjy önümçilik prosesleri;
3. ýangyç energetiki baýlyklaryny gaýtadan işleýän senagat pudaklary;
4. ýangyç-energetika toplumynyň önümçilik we önümçilik däl infrastrukturasyndan ybaratdyr.

Birinji bölegiň esasy wezipesi ýangyç-energetiki baýlyklaryny gözläp tapmak we onuň mukdaryny, hilini, geografiki ýerleşişini kesgitlemek, işläp çykarmagyň ykdysady taýdan peýdalylygyny öwrenip, olary senagat taýdan özleşdirmeklige taýarlamakdyr.

Ikinji bölegiň esasy wezipesi senagat taýdan mukdarlary we hili kesgitlenen ýangyç-energetiki baýlyklary gazyp almakdyr.

Üçünji bölek – nebiti gaýtadan işleýän senagat we onuň bilen baglanyşykly önümçilik işlerini alyp barýar.

Ýangyç – energetika toplumynyň dördünji bölegi – elektroenergetika we beýleki hyzmat ediş pudaklardyr.

Toplumyň düýp maksady halk hojalygynyň ýangyja we energiýa bolan islegini netijeli we doly ynamly üpjün etmekdir. Häzirki döwürde ýangyç-energetiki baýlyklary daşary ýurtlara çykarmaklyk, ýurdumyzyň hojalygynyň ähli pudaklaryny ösdürmekligine hem-de ilatyň durmuş-ykdysady ýagdaýlaryny ýokarlandyrmaklyga zerur bolan serişdeler bilen üpjün etmeklige mümkinçilik berýär.

Bu meseläni üstünlikli çözmek üçin Prezidentimiz S.A. Nyýazow "2020-nji ýyla çenli Türkmenistanyň nebit gaz senagatyny ösdürmegiň esasy ugurlary" hakynda maksatnamasyny taýýarlady. Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň investision syýasatynda nebit, gaz we elektroenergetika senagatyny ösdürmek üçin ABŞ-nyň 29 mlrd. dollaryny gönükdirmeklik göz önünde tutulýar. Şol serişdeleriň uly bölegi nebit, gaz geçirijilerini gurmaklyga, nebitiň çykarylyşyny artdyrmaklyga, nebiti gaýtadan işläp bejerýän kärhanalary kämilleşdirmeklige gönükdiriler.

Türkmenistan dunýa döwletleriň arasynda özüniň ýangyja we elektrik energiýasyna bolan isleglerini öz hususy baýlyklary bilen doly kanagatlandyryp bilýän ýurtdyr. Türkmenistan ýangyç we elektrik energiýa bilen diňe özüni üpjün etmek bilen çäklenmän, eýsem, onuň ep-esli bölegini daşary ýurtlara hem çykarýar.

Ýurt energiýany näçe köp peýdalandygyça, ol dürli önümleri şonça hem köp öndürýär. Şuňa görä ýurduň ykdysady taýdan ösüşiniň derejesine onuň energiýadan peýdalanyşynyň mukdary bilen kesgitlemek bolar.

Önümçiligiň ýerleşdirilişi energetikanyň ösüşine köp derejede baglydyr. Energiýanyň iri çeşmeleriniň ýanynda senagat kärhanalary we tutuş senagat etraplary emele gelýär. Emma energetika önümçiligi diňe bir şäherde ýa-



da etrapda jemlemäge mümkinçilik bermek bilen çäklenmeýär. Elektrik energiýasynyň we ýangyjyň elektrik geçirijileri we nebit gaz geçirijiler arkaly berip boljak aralyklary ýylsaýyn uzaýar. Munuň özi ýurtda önümçiligi has kadaly ýerleşdirmäge we özüniň şahsy energiýa çeşmeleri az bolan etraplaryň hojalygyny ösdürmäge ýardam edýär.

Ýangyjyň dürli görnüşlerini peýdalanmagyň amatlylygy olaryň diňe bir berýän ýylylygyna bagly bolman olary çykarmaga edilýän harajata hem baglydyr, bu bolsa tehnikanyň ösmegi bilen birsyhly özgerip durýar. Ýaňy - ýakynda hem kömür ýangyjyň has peýdaly görnüşidi, häzir bolsa gaz we nebit has peýdalydyr. Olaryň gazylyp alynanda we daşalanda özüne düşýän gymmaty gaty ýangyçlaryňka garanynda ep-esli azdyr.

Ýangyjyň dürli görnüşleriniň çykarylyşynyň olaryň halk hojalygynyň dürli pudaklarynda peýdalanylyşyna arasyndaky gatnaşyga ýurduň ýangyç energetiki balansy diýilip aýdylýar. Energetikanyň ösüşi, elektrik stansiýalaryny gurmak ilkinji nobatda ýangyç baýlyklarynyň geografik ýerleşişine, olaryň mukdaryna, hiline we çykarylyşyna baglydyr.

## 2. Ýangyç - energetika toplumynyň esasy pudaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary

Nebit senagaty döwletiň milli hojalygynda görnükli orunlaryň birini eýeleýär. Ol nebit geologiýa - gözleg işlerinden, nebit çykarmakdan, ony daşamakdan we nebiti gaýtadan işleýän senagatdan ybaratdyr.

Türkmenistanda nebit senagaty XIX - asyrdan bäri ösüp gelýär. Senagat ähmiýetli nebit çykarmaklyk,

esasan, 1930-njy ýyllarda başlandy. Uly möçberde nebit çykarmaklyk 1960-njy ýyllarda başlady we iň ýokary görkeziji 1977-nji ýylda 17 mln. t. deň boldy. 2000-nji ýylda ýurdumyzda 7,2 mln. t. gowrak nebit gazylyp alyndy. Döwletde nebitiň çykarylyşy 3 sany usulda (fontan, nasos, kompressor) alnyp barylýar.

Çykarylan nebiti gaýtadan işleýän zawoda we demir ýol duralgalaryna, deňiz portuna daşamak nebit geçirijileri arkaly amala aşyrylýar. Ol nebit geçirilijiler şu aşakdakylar:

1. Wyşka - Balkanabat - 30 km.
2. Gumdag - Balkanabat - 47 km.
3. Belek - Balkanabat - 71 km.
4. Goturdepe - Belek - Türkmenbaşy - 142 km.
5. Goturdepe - Hazar - 58 km.

Türkmenistanda gazylyp alynýan peýdaly gollaryň döwlet balansynda nebit ýataklarynyň 27-si bar, olardan 3-si nebit, 4-si nebit - gaz, 20-si nebit - gaz - kondensat ýataklarydyr. Soňky on ýylda geçirilen gözleg işleri Hazar deňziniň türkmen bölegini hem öz içine aldy. Bu ýerde skwažynalaryň 110-dan gowragy burawlandy, deňiz nebit - gaz ýataklarynyň 8-si açyldy. Häzirki wagtda 16-sany nebit ojagy özleşdirilýär, şonuň 12-si gury ýerde, 4-si Hazar deňzinde ýerleşýär.

Türkmenistanda gazylyp alynýan nebitiň 3/4 bölegi diňe iki sany ojagyň, ýagny Goturdepaniň we Barsagelmeziň paýyna düşýär. Beýleki ojaklardan Burun, Ekerem, Gamyslyja, Çekiçler, Guýjyk, Çeleken, Nebitdag, Gumdag, Gögeren dag, Keýmir, Hazar deňziniň içinde - Lam, Çeleken güberçegi, Ždanow, Barinow. Nebitli ýataklaryň çuňlugy 3500-4000 metrden hem geçip başlady. Senagat geljegi uly we çaklanylýan gollarynyň hasaba alynmagy bilen



Türkmenistanda nebitiň umumy möçberi 12 mlrd. tonna barabardyr.

Türkmenistanyň gaz senagaty esasy senagat pudaklarynyň biridir. Gaz - bu örän gymmatly energetiki we himiki çig maldyr. Tebigy ýanyjy gazlar ýangyçlaryň beýleki görnüşlerinden 5 sany artykmaçlygy bilen tapawutlanýar : **Birinjiden**, gazy çykarmak nebiti çykarmakdan 2,5 esse arzan, **ikinjiden**, gaz ýylylyk berijilik ukyby boýunça ýangyçlaryň arasynda iň ýokarda durýandyr (900-1200 kkal/kg), **üçünjiden**, gaz ýananda hiç hili galyndy galmaýar, onuň ýanyjylyk koeffisienti 100 % -e barabardyr, **dördünjiden**, gaz ekologiki nukdaý nazardan iň arassa ýangyçdyr, **bäşinjiden**, gaz - himiýa senagaty üçin möhüm çig mal basasy bolup hyzmat edýär.

Türkmenistanyň gazylyp alynýan peýdaly ýerasty magdanlarynyň döwlet gorunda tebigy gaz ýataklarynyň 127-si bar. Senagat, geljegi uly we çaklanylýan gollarynyň nazara alynmagy bilen Türkmenistanyň gazynyň umumy gollary 22,8 trillion kub. metre barabardyr. Tebigy gaz ýataklarynyň 18-si senagat taýdan işledilýär, 9-synda gözleg işleri geçirilýär. Esasy gaz ojaklara - Döwletabat, Şatlyk, Ojak, Kükürtli, Naýyp, Kerpiçli, Böwrüdeşik, Baýramaly, Sakar we başgalar degişli. Türkmenistanda gaz senagaty 1960-njy ýyllaryň ortasynda Ojak gaz kâniniň açylmagy bilen başlady. Günübatar Türkmenistanda tebigy gazdan başga, nebit bilen ugurdaş çykarylýan gazlar hem bar. Nebit bilen ugurdaş çykýan gazlar Hazaryň gurum zawodynda gaýtadan işlenilýär. 2000-nji ýylda Türkmenistanda 47 mlrd. kub. metr gaz çykaryldy.

1989-njy ýylda çykarylan gazyň möçberi 90 mlrd. kub. metre ýetdi. Şol ýyllarda Türkmenistan gaz çykarmak boýunça dünýäde Russiýadan, ABŞ-dan, Kanadadan soň dördünji orunda durýardy. Türkmenistanda häzirki wagtda esasy mesele tebigy gazy dünýä bazaryna çykarmaklyk. 2000-nji ýyldaky şertnama esasynda Russiýa 20 mlrd. kub. metr, Ukraina - 5 mlrd. kub. metr, Eýrana - 5 mlrd. kub. metr gaz ugradyldy. Ýakyn wagtda Türkmenistan - Hazar - Azerbaýjan - Gürküstan - Turkiýe - Ýewropa gaz geçirijisi gurlup başlanar. Gaz geçirijiniň uzynlygy 2000 km töweregidir, kuwwaty bolsa ýylda 30 mlrd. kub. metr gaza barabardyr. Taslamanyň gymmaty bolsa takmyman 3 mlrd. dollardyr.

Gaz senagatynyň möhüm düzüm bölegi gaz geçirijiler ulgamydyr. Magistral gaz geçirijilerden Türkmenistan - Russiýa, Türkmenistan - Eýran geçirijisini görkezmek bolar. Döwletiň içinde hem birnäçe gaz geçirijileri hereket edýär.

1. Gumdag - Balkanabat - 25 km.
2. Goturdepe - Belek - Türkmenbaşy - 168 km.
3. Goturdepe - Hazar - 58 km.
4. Balkanabat - Belek - 71 km.
5. Maýsk - Aşgabat - Büzmeýin - 501 km.
6. Sakar - Türkmenabat - Galkynyş - 54 km.
7. Mollaker - Mary (azot dökünler zawody) - 108 km.
8. Garaçöp - Serhetabat - 15 km.

Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýolbaşçylygynda ähli ilatly ýerleri gazlaşdyrmak üçin döwlet maksatnamasy kabul edildi. Häzirki wagtda Türkmenistanyň ähli şäherleri we



obalary gazlaşdyryldy. Şol maksat üçin döwlet 1 mlrd. ABŞ-yn dollary sarp edildi.

Nebiti gaýtadan işleýän senagat Türkmenbaşy we Seýdi şäherlerinde ýerleşýär. Türkmenistandaky çykarylýan nebitiň hemmesi Türkmenbaşy şäherindäki kärhanada gaýtadan işlenilýär.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden başlap Belent Mertebeli Prezident Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ýurduň nebit-gaz toplumyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugry hökmünde Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawody döwrebaplaşdyrmak hem-de gaýtadan enjamlaşdyrmak baradaky wezipäni kesgitledi. 1996-njy ýyldan başlap Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda täze önümçilikleriň dördüsiniň - katalitik riforming, katalitik kreking desgalarynyň, çalgý ýaglaryny öndürýän we polipropilen öndürýän zawodyň binýady guruldy.

Katalitik kreking desgasy biri-birine baglanyşykly iki bölegi özüne birleşdirýär. Fransiýanyň kompaniýasy 2000-nji ýylda onuň birinji kreking böleginiň gurluşygyny tamamlady. Onuň ikinjisi benzin öndürýän desgadyr. Täze desga 1,8 mln. tonna nebiti doly gaýtadan işlemege niýetlenendir. Bu ýerde ýylda 920 müň tonna ýokary hilli benzin we 255 müň tonna dizel ýangygy, 280 müň tonna peçde ýakylýan ýangyç, 345 müň tonna çenli suwuklandyrylan gaz öndürilýär. Suwuklandyrylan gaz esasan polipropilen öndürýän zawodda çig mal hökmünde ulanylýar. 2001-nji ýylda "Teknip" nemes kompaniýasy ýylda 80 müň tonna çalgý ýaglaryny öndürýän toplumy işe girizdi.

Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyny döwrebaplaşdyrmagyň taslamalaryna gönükdirilen ähli daşary ýurt maýa goýumlarynyň umumy möçberi ABŞ-yn 1,5 mlrd. dollaryna barabardyr. Bu serişdeler täze önümçilik ulgamlaryndan alnan önümleri ýerleşdirmegiň hasabyna yzyna gaýtarylar.

Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyny döwrebaplaşdyrmaklyga Ýaponiýanyň "Çioda", Turkiýanyň "Niçimen", "Gamma", Irlandiýanyň "Emerol", Fransiýanyň "Teknip" kompaniýalary gatnaşdy we häzirki wagtda zawody döwrebaplaşdyrmagyň ikinji tapgyryna başladylar. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda kir ýuwujy serişdeler (Aýna, Kristal) hem öndürilýär. Seýdi şäherindäki nebit - himiýa toplumu daşary ýurtdan gelyän çig mallary we ýurduň içindeki kondensatly gazlary gaýtadan işleýär.

Türkmenistanyň ykdysady-durmuş ösüşiniň esasy sütüniniň biri energetika senagatydyr we ol halk hojalygynyň iň tiz depginde ösýän pudagydyr. Döwletde 1950-nji ýyllardan başlap kuwwatly ýylylyk elektrik stansiýalary gurlup başlandy. Olar Býzmeýin GRES-i, Balkanabat gaz turbina GRES-i, Türkmenbaşy ÝES-2, Türkmenabat ÝES, Seýdi ÝES-dir. Türkmenistanyň energetika senagaty Mary GRES-iň işe girizilmegi bilen ägirt uly ösüşe eýe boldy. Häzir bu elektrik stansiýa döwletde öndürilýän elektrik energiýasynyň 50% berýär. Döwletde öndürilýän elektrik energiýanyň 24% Býzmeýin GRES-iň paýyna düşýär. Türkmenistanda her ýyl 10 mlrd. KWt sagada golaýy elektroenergiýa öndürilýär we onuň 90% ýurduň öz içinde ulanylýar. Daşoguz welaýatynyň elektroenergiýa



meselesini çözmek maksady bilen Seýdi - Daşoguz elektroliniýasy guruldy, onuň uzynlygy - 379 km. Türkmenistanyň elektrostansiýalarynyň hemmesi ýylylyk elektrik stansiýalara degişlidir. Diňe Murgap derýasynda 1910-njy ýylda gurlan Hindiguş suw elektrik stansiýasy hereket edýär.

### **3. 2000-2010-njy ýyllar aralygynda Türkmenistanyň nebit-gaz senagatyny ösdürmegiň esasy ugurlary**

2000-2010-njy ýyllar aralygynda Türkmenistanyň nebit – gaz senagatyny ösdürmegiň maksatnamasy Prezident S. A. Nyýazowyň 2020-nji ýyla çenli Türkmenistanyň nebit-gaz senagatyny ösdürmek hakyndaky ýörelgeleriniň esasy ugurlarynyň hem-de halk hojalygyny ösdürmegiň “10 ýyl abadançylyk” we “1000 gün” maksatnamalarynyň nazara alynmagy bilen işlenip taýýarlanylady. Maksatnama uglewodorodlaryň çig mal binýadyny ösdürmegiň, Türkmenistanyň dürli sebitlerinde nebit we gaz gözlemek, agtarmak, çykarmak, gaýtadan işlemek we turba geçirijiler arkaly ugratmak meselelerini öz içine alýar hem-de uglewodorod çig malynyň gözlenip tapylan gorlaryna we mümkin bolan ätiýaçlyklaryna esaslanýar.

Maksatnama şu aşakdaky wezipeleri çözmäge: içerki bazara nebitiň, gazyň hem-de olaryň gaýtadan işlenilen önümleriniň berilmegini; eksport edilýän uglewodorodlaryň we olaryň gaýtadan işlenilen önümleriniň möçberiniň hem-de alynýan girdejileriniň artdyrylmagyny; nebitçilik işleriniň (gözleg, çykarmak, infrastruktura, gaýtadan işlemek, ýerleşdirmek we beýlekiler) ýerine ýetirilmeginiň netijeliliginiň

ýokarlandyrylmagyny; konsernleri, korporasiýalary we nebit gaz pudagynyň beýleki bölümlerini bazar gatnaşyklaryna ýuwaş-ýuwaşdan geçirmek üçin ykdysady mümkinçilikleriň we sertleriň döredilmegini üpjün etmäge gönükdirilendir.

Hazar deňziniň türkmen böleginiň uglewodorod ätiýaçlyklaryny özleşdirmäge bäsleşik esasynda nebit kompaniýalaryny getirmek, öňde baryjy daşary ýurt tehnologiýalaryny ornaşdyrmak we daşary ýurtly hyzmatdaşlary çekmek bilen geljegi uly çäkleriň mezozoý gatlagynda agtaryş – gözleg işlerini geçirmek ýoly bilen uglewodorod baýlyklaryny çykarmak Türkmenistanyň nebit-gaz pudagyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugrudyr.

Nebit-gaz toplumyny ösdürmek barada işlenip taýýarlanylýan maksatnama laýyklykda 2000-nji ýyldan 2010-njy ýyla çenli nebitiň çykarylyş möçberi 300 mln. tonna barabar bolar. 2005-nji ýylda nebit çykarmagyň mukdary 28 mln. tonna ýeter, 2010-njy ýylda bolsa 48 mln. tonna nebit çykarmak göz önünde tutulýar. Şeýlelik bilen 2000-nji ýyla garanynda 2010-njy ýylda çykaryljak nebitiň möçberi 4,8 esse artar.

İşlenilýän nebit ýataklarynda çykarylýan nebitiň möçberini:

- Guýularda düýpli abatlamak işlerini geçirmek hem-de täze nebit guýylaryny işe girizmek.
- Nebit ýataklaryny ýüze çykarmak üçin synag burawlaýyş işlerini amala aşyrmak;
- Galyndy gorlary çykarmak üçin täze guýulary burawlamak;
- Guýulary ulanmagyň has netijeli we tygşytlý usullaryny ornaşdyrmak hem-de nebit çykarylyşyny ýokarlandyrmak;



- İşlemän duran guýylaryny nebit bilen ugurdaş suwdan goramak we olary önümçilige gaýtaryp bermek hem-de özleşdirmek;
- Nebit, gaz ýygnaýan ulgamlaryň hem-de promyselleriň beýleki desgalarynyň durkuny täzelemek arkaly üpjün etmek göz önünde tutulýar.

Täze ýataklarda nebit çykarylyşynyň möçberiniň artdyrylmagyny Gögerendag – Ekerem zolagynda (Körpeje – Günorta Gamyşlyja) we Gündogar Hazarda burawlamak, abadanlaşdyrmak, işe girizmek we barlag meýdançalarynyň (Şatut, Nebitlije we Demirgazyk Ekerem ) nebitli gatlaklaryny synag usuly bilen ulanmaga bermek arkaly üpjün etmek göz önünde tutulýar. 2000-2010-njy ýyllar aralygynda 891,2 mlrd. kub. metr tebigy gaz çykarylar. 2005-nji ýylda 85 mlrd. kub. metr, 2010-njy ýylda 120 mlrd. kub. metr gaz çykarmak göz önünde tutulýar. 2000-nji ýyla garanynda 2010-njy ýylda gazyň öndürilişi 3,2 esse artar.

2010-njy ýyla çenli döwürde çykarylýan gazyn möçberini artdyrmak:

a) içerki sarp ediş üçin:

- häzirki wagtda ulanylýan gazly we kondensatly ýataklaryň netijeli işlenilmeginiň;
- Günorta Şorköl we Zäkli-Derweze ýatak-larynyň işe girizilmeginiň hasabyna;

b) eksport gaz geçirijileri üçin:

- Gündogar we Günübatar Türkmenistanyň işlenilýän ýataklaryndan gaz çykarmagyň;
- Döwletabat – Dönmez ýatagynyň goşmaça abadanlaşdyrylmagynyň;

- Täze we işlemäge taýarlanylýan ýataklardan gaz çykaryp başlamagyň;
- Deňiz ýataklarynyň senagat ulanylyşyna başlanylmagynyň;
- Guýylary düýpli we ýerasty abatlamagyň hasabyna, gazyň we gaz kondensatyny çykarylmagyny güýçlendirmeginiň;
- Gaz çykarylýan ýataklarda täze tehnikany we tehnologiýany ornaşdyrmak bilen gazy düýpli taýýarlaýan we kükürtwodoroddan arassalaýan desgalaryň durkuny täzelemek;
- Garajaowlak gaz ýataklar toparyny we Amyderýanyň sag kenarynyň ýataklaryny goşmaça barlamagyň hasabyna göz önünde tutulýar;

Hereket edip gelýan nebit-gaz ulag ulgamynyň durkuny täzelemek, Türkmenistanyň içerki üpjünçiligi üçin nebit-gaz geçirijileriniň ulgamyny giňeltmek, uglewodorod çig malyny daşarky bazarlara çykarmak üçin täze ýangyç geçirijileriniň gurluşygy nebit-gaz ulag ulgamyny ösdürmegiň ileri tutuylýan ugurlarydyr.

Gaz geçiriji turba ulgamyny, Türkmenistanyň ilatyny we senagat desgalaryny tebigy gaz bilen doly üpjün etmek üçin hem täze ugurlar boýunça amala aşyrylar.

Günübatar Türkmenistanda geçiriji turba ulgamyny ösdürmek Türkmenistan – Eýran gaz geçirijisine täze ýataklary birleşdirmek üçin gaz geçirijileri çekmegi we Gündogar – Günübatar Türkmenistan ugurdaky magistral gaz geçirijileriniň birleşdirilmegi esasynda bitewi içerki gaz geçiriji turba ulgamyny döretmegi oň içine alýar.

Suwuklandyrylan gazy öndürmek we daşamak üçin kuwwatlyklary döretmek göz önünde tutulýar.



Häzir köp görnüşli ýangyç geçirijiler ulgamyny döretmegiň çäklerinde şu aşakdaky anyk işler we çäreler geçirilýar:

Hazarüsti ýangyç geçirijisi. Gaz geçirijisiniň çak edilýan ugry – Gündogar Türkmenistandan Hazar deňziniň içi bilen Azerbeýjanyň, Gruziýanyň çägi boýunça Turkiýe respublikasynyň serhedine çenli. Maýa goýumlary takmynan 2,5 mlrd. dollar bolar.

- Türkmenistan – Eýran – Turkiýe – Ýewropa ugurlary. Onuň uzynlygy türk-bolgar serhedine çenli 3,9 mün km. bolar. Onuň bahasy 3,2 mlrd. dollar möçberinde göz önünde tutulýar. 2005-nji ýylda 22,5 mlrd., 2010-njy ýylda bolsa 30 mlrd. kub metr tebigy gaz bermek çak edilýär.
- Türkmenistan – Owganystan – Päkistan gaz geçirijisiniň uzynlygy 1464 km. Onuň bahasy, takmynan, 2 mlrd. dollardan ybaratdyr. Ilkinji tapgyrda ýylda 15 mlrd. kub metr tebigy gaz bermek göz önünde tutulýar;
- Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisiniň uzynlygy Türkmenistandan Hytaýyň gündogar kenarlaryna çenli 5730 km. Munuň üçin 9 mlrd. dollar möçberinde maýa goýumlary talap edýär.

Eksport gaz geçirijileriniň gurluşygynyň taslamalaryny halkara konsorsiumlarynyň we banklarynyň gatnaşmagynda amala aşyrmak göz önünde tutulýar.

Nebitiň, gazyň we gaz kondensatynyň çykarylşynyň möçberiniň ýakyn geljekde ep-esli artdyrylma bilen baglanyşyklykda hem-de ýangyja we ýaglaýyş materiallaryna bolan içerki islegi has doly kanagatlandyrmak we eksportyň möçberini artdyrmak maksady bilen gaýtadan işlenilýan uglewodorod çig

malynyň möçberini artdyrmak we hilini ýokarlandyrmak göz önünde tutulýar.

Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyny döwrebaplaşdyrmagyň birinji tapgyry tamamlanandan soň, zawodyň bir ýylda gaýtadan işleýän nebitiniň möçberi 6 mln. tonna çenli artar. Ähli çykarylýan önümleriň hili ep-esli ýokarlanar, polimer önümçiligi özleşdiriler. Önümçiligiň ösüş derejesi katalitik krekingiň we riformingiň, ýokary hilli benzin we polipropilen öndürýän hem-de daşary ýurt karzlarynyň çekilmegi bilen ýaglaýyş ýaglaryny öndürýän desgalary işe girizmegiň hasabyna üpjün ediler.

Täze önümçilikleriň gurluşygy bilen bir hatarda nebiti ilkinji we ikinji gezek gaýtadan işleýän desgalaryň, şeýle hem umumy завод hojalygynyň desgalarynyň durkuny täzelemek we olary düýpli abatlamak göz önünde tutulýar. Täze gurlan we täzelenilen desgalar etilirlenilmedik benzin, az kükürtli dizel ýangyjy, koksy, tehniki ýagy we beýlekileri almaga mümkinçilik berer.

Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodynyň durkuny täzelemegiň ikinji tapgyrynyň 2010-njy ýyla çenli tamamlanylmagy bilen gaýtadan işlenilýän nebitiň möçberini ýylda 9 mln. tonna ýetirmek göz önünde tutulýar.

Suwuklandyrylan gazyň eksportyny artdyrmak üçin Türkmenbaşy şäheriniň deňiz portuna, Serhetabat, Sarahs we Atamyrat demirýol stansiýalarynda eksport üçin suwuklandyrylan gazy saklamak hem-de ýerlemek boýunça terminallary gurmak göz önünde tutulýar.

İsläp gelyän desgalary döwrebaplaşdyrmagyň hem-de düýpli abatlamagyň hasabyna nebit önümleriniň



hilini gowulandyrmak maksady bilen, Seýdi şaheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodynyň durkuny täzelemek hem göz önünde tutulýar.

Ulanlyýan kuwwatlyklary çig mal bilen üpjün etmek üçin Türkmenistanyň günbatar sebitleriniň çig nebitini Seýdi şaheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna daşamak üçin Belek stansyýasynda nebit guýulýan estakadanyň gurluşygyna başlanyldy.

Kuwwaty ýylda 200 müň tonna polietilen bolan gaz himiýasy toplumynyň gurluşygynyň taslamasyny işläp taýarlamak göz önünde tutulýar.

2005-nji ýylda gaz kondensatyny goşmak bilen gaýtadan işlenilýän nebitiň möçberi 12 mln. tonna, 2010-njy ýylda 15 mln. tonna bolar.

### **Tema 7 : Türkmenistanyň çig mal we materiallar öndürýän toplumynyň hem-de maşyn gurluşygynyň ýerleşdirilişi we ösüşi**

1. Çig mal we materiallar öndürýän toplumyň düzümi. Himiýa senagaty.
2. Gurluşyk materiallar senagaty.
3. Maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän senagat.

#### **1. Çig mal we materiallar öndürýän toplumyň düzümi. Himiýa senagaty**

Türkmenistanyň çig mal we materiallar öndürýän toplumyny himiýa we gurluşyk materiallar senagatlary emele getirýär. Ylmy nazaryetde şu topluma gara we reňkli metallurgiýa, tokaý senagatlary hem girýärler. Ýöne birnäçe obýektiw sebäplere görä ol pudaklar

entek biziň ýurdumyzda ösen däldirler. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleri 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli maksatnamasynda gara we reňkli metallurgiýa kärhanalarynyň birnäçesini gurmak bellenilýär. Bu topluma degişli senagat pudaklarynyň bütewiligi olaryň maşyn gurluşygy we gurluşyk üçin gurnama konstruksiýalary we maddalary öndürýändikleri bilen şertlendirilýär.

Himiýa senagaty – senagaty we gurluşygy täze önünden häsiýetleri görkezilen, ýokary netijeli çig - mallar, maddalar bilen, oba hojalygy - mineral dökünler, ilaty bolsa sarp ediş önümleri bilen üpjün edýär.

Häzirki zaman himiýa senagatynyň tehnologiýasy, jisimleri we maddalary işläp bejermegiň mehaniki usullaryna seredeňde has uly artykmaçlygy bilen tapawutlanýar. Ol artykmaçlyklar şu aşakdakylardyr.

1. Çig mallaryň ählisini diýen ýaly gymmatly senagat önüme öwürüp bilýändigini bilen, ýagny:
  - a) himiýa senagatynyň öz çig mallaryny (kaliý duzy, nahar duzy, we beýlekiler);
  - b) beýleki senagatlaryň mineral çig mallaryny (gips, hek daşy we beýlekiler);
  - c) mineral ýangyjy, aýratyn hem nebiti, gazy we kömüri;
  - d) agajy we beýleki ösümlükleri;
  - e) suwy we howany;
  - f) oba hojalyk çig mallaryny;
  - g) senagatyň dürli pudaklarynyň önümlerini.

2. Tehniki progressiň ösüş derejesine bagly dürli çig mallary ulanyp gymmatly önümleri öndürmeçlik



(mysal üçin gazdan ammiak, ugurdaş nebit gazyndan sintetiki kauçuk almak we ş.m.).

3. Gymmat we köp duş gelmeýän çig mallary arzan we köp ýaýran çig-mal bilen çalşyp şol önümi öndürmeklik (mysal üçin: azyk önümleri çig mal hökmünde ulanmaklykdan agaç ýa-da mineral çig mallara geçmeklik).

4. Çig mallary toplumlaýyn peýdalanmak (nebitden motor ýangyjyny, mazut we köp sanly beýleki organiki sintez önümlerini almak).

5. Önümçilik galyndylaryny ulanmaklyk (koks gazyndan ammiak, kükürtli gazdan kislota almak we ş.m.).

6. Belli bir çig maldan dürli himiki önümleri almak (mysal üçin kömürden ammiak, sintetiki reňkleýjiler, sintetiki süýümleri we ş. m. almak).

Türkmenistanyň halk hojalygynyň ähmiýetli senagat pudaklarynyň biri - himiýa senagaty bolup, ol 10 sany senagat kärhanalaryndan ybaratdyr. Bu senagat döwletiniň senagatynyň umumy önüminiň 2,5%-ni (1999 ý.) öndürýär. Döwletiniň himiýa senagaty çig mallaryň görnüşlerine, öndürýän önümlerine, kärhanalaryň tehnologiýa prosesleriniň aýratynlyklaryna laýyklykda 5 pudaga bölünýär:

1. Dag - himiýa senagaty.
2. Esasy himiýa.
3. Nebit himiýa.
4. Durmuş himiýa.
5. Derman himiýa senagaty.

Bu pudaklaryň geografiki ýerleşişleri we ösüş derejesi çig mal, energetik, zähmet baýlygy, taýar önümleri peýdalanyş faktorlary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

1. Dag – himiýa senagaty - arassa, sap-kükürt, tebigy duzlaryň dürli görnüşlerini çykarmak we olary gaýtadan işlemek ýaly önümçilik proseslerinden ybaratdyr. Onuň paýyna himiýa senagatynyň önüminiň 30,2% düşýär. Döwlete mälum bolan kükürt gorly ýerlerden Gowurdak bolup, onda kükürt ýerasty eretmek usuly bilen alynýar we ol öz hili boýunça dünýä bazarlarynda bellidir, şonuň üçin Gowurdak kükürdi Ýewropanyň ösen ýurtlaryna hem eksport edilýär.

Dag – himiýa senagatynyň ösen pudagy mineral duzlary çykarmakdyr. Olar nahar (daş duzy, galit). kaliý we sulfat natriý duzlarydyr. Daş we nahar duzlary möhum azyk önümi hem-de konserw serişdesidir. Himiýa senagatynda bu duzlardan soda, hlor, aşgar, duz kislotaşy alynýar. Daş duzy keramiki, gön - deri, sabyn, metallurgiýa, elektrotehnika senagatda, oba- hojalykda, medisina peýdalanylýar.

Nahar duzunyň senagat taýdan çykarylşy 1895-nji ýylda Guwlymaýakda we Baba Hojada başlandy. Häzir hem bu duz alynýan ýerler ýurdumyzyň iň kuwwatly nahar duz kärhanalarydyr. Bulardan başga-da nahar duzunyň ägirt uly ätiýaçlary Soltan Sanjarda (Darganatanyň golaýynda). Ýeroýlanduzda (Bathyzda) Garaşorda, Sarygamyşda, Uzboýuň gury hanasynda, Gowurdak-Köýtän sebitinde (Öküzbulak, Gowurdak) bardyr. Olaryň tehniki ykdysady taslamalary işlenip düzüldi we geljekde özleşdiriler.

Kaliý duzlary oba hojalyk ekinleri üçin kaliý dökünlerini öndürmekligiň çig mal bazasydyr. Onuň uly ätiýaçlygy Köýtendagynyň eteginde Garlykda ýerleşip, ol 100 km. çenli uzalyp gidendir. Bu ýerde 4 ýatak senagat taýdan işlemäge taýýar edildi we



häzir ýerasty eretmek usuly bilen kaliý çykarmak tejribesi synagdan geçirilýär. Ýakyn wagtda Garlykda kaliý dökünleri öndürýän kuwwatly kärhana gurular. Dag himiýa senagatynyň örän ähmiýetli ugry sulfat natriý öndürmekdir. Bu gymmatly çig mal Garabogazköl aýlagynda bardyr. Garabogazyň himiki baýlyklaryny özleşdirmek 1929-njy ýylda “Garabogazhim” trestiniň gurulmagy bilen başlandy. Häzir himikleriň şäherçesi Bekdaşda “Garabogazsulfat” önümçilik birleşmesi sulfat, natriý, epsomit, bisofit, glauber duzuny öndürýär.

2. Esasy himiýa senagaty - tebigy gazy gaýtadan işläp azot dökünlerini, sintetik ammiagy, ammiakdan we fosforitden superfosfat dökünlerini, arassa kükürtden kükürt kislotasyny öndürmäge ýöriteleşen himiki kärhanalar toplumdur (himiýa senagatynyň umumy önüminiň 63,8 % berýär). Döwletde oba hojalyk ekinlerini mineral dökünler bilen upjün etmek maksady bilen azot (Mary) we superfosfat (Türkmenabat) dökünleri öndürýän kärhanalary guruldy. Marynyň azot dökünleri zawody Mollakerde gelyän tebigy gazyň (geçiriji turba arkaly) esasynda işleýär. Türkmenabat superfosfat zawodynyň çig mal bazalaryny Garadagyň (Gazagystanyň Jambul oblasti) fosforiti we Gowurdagyň kükürdidir. Türkmenabat superfosfat zawodynda kükürt kislotasy hem öndürilýär.

Balkan welaýatynda Hazar we Balkanabat şäherleri ýod – brom senagatynyň merkezleridir.

3. Nebit – himiýa senagaty - nebitden dürli himiki önümleri öndürýär. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawody kir ýuwuýy serişdeleri öndürýär. Hazarda gurun zawody nebit bilen

ugurdaş çykýan gazyň bazasynda rezin senagaty üçün önüm öndürýär. Seýdi şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodynda nebitden dürli himiki önümleri öndürmek we bu ýerde tebigy gazyň, gaz kondensatynyň gorlarynyň esasynda uly gaz - himiýa senagat merkezlerini döretmek göz önünde tutulýar.

4. Durmuş himiýa senagatynyň - ýeke-täk kärhanasy Aşgabatda ýerleşip, ol ilat üçün dürli plasmassa gap – çanaklaryny, öýde ulanylýan enjamlaryny öndürýär.

5. Derman himiýa senagaty - döwletiň derman ösümlüklerinden dürli derman öndürmeklige niýetlenendir. Şu maksat üçin Aşgabatda derman fabrigi guruldy. Bu fabrik Türkmenistanda ösýän derman otlardan we beýleki ýurtlardan getirilen çig mallardan dürli dermanlar öndürýär.

Türkmenabat şäherindäki buýan köki zawodynda hem dermanlar öndürilýär. Döwletde derman öndürilijini, olaryň peýdalanylyşyny ylmy taýdan öwrenmek üçin ýörite ylmy-barlag institut açyldy.

1-nji tablisa

**Himiýa we nebit himiýasy senagatynda önümleriň esasy görnüşleriniň öndürilişi**

	1996	1997	1998	1999
Mineral dökünler (100% yokumly madda geçirilip hasaplanylýanda mün tonna).	62,5	54,2	67,9	76,0
Şol sanda :				
Azot	49,9	48,8	62,2	67,7
Fosfat	12,6	5,4	5,7	8,3
Derman serişdeleri (mln. manat)	4464	7888	12761	27669
Sintetik ýuwuýy				



serişdeler (mün tonna)	1,1	0,8	0,7	2,0
Tehniki uglerod (mün tonna)	4,7	4,7	3,3	1,5
Kükürt (mün tonna)	8,1	9,2	11,9	5,4
Natriý (mün tonna)	30,8	56,6	29,5	10,3
Kükürt kislotasy (mün tonna)	120,4	31,3	47,0	104,2
Azot kisloktasy Mün tonna)	121,2	109,3	144,8	157,2

Türkmenistanyň statistiki ýyllyk neşiri  
2000-nji ýyl. Aşgabat, 2000 ý.

Öz çig mal serişdelerinden has doly peýdalanmak we ykdysadyýetiň beýleki pudaklarynyň isleglerini kanagatlandyrmak, ýurduň eksport mümkinçiliklerini giňeltmek pudagyň esasy wezipesiniň biridir.

## 2. Gurluşyk materiallary senagaty

Gurluşyk materiallary senagaty birnäçe pudaklardan we önümçiliklerden ybaratdyr. Olaryň hemmesi önümi bir maksat üçin, ýagny gurluşyk üçin öndürýär. Bu senagatda çig mal bolup, magdan däl gazylp alynýan baýlyklar hyzmat edýär.

Gurluşygyň anyk isleglerine we tehnologik prosessiň döwürlerine laýyklykda gurluşyk materiallary senagatyny üç sany esasy topara bölmek bolar :

1. mineral – gurluşyk çig mallaryny (çäge, çagyl, daş owuntyklary, iri daşlary we beýlekiler) gazyp almak we olary ilkinji işläp bejermek;
2. berkidiji materiallary öndürmek (sement, hek, gips);

3. jaylary we desgalary bina etmek üçin, dürli diwar gurulýan materiallary, önümleri we konstruksiýalary (beton we demir beton) öndürmek.

Gurluşyk materiallary senagaty Türkmenistanyň ähli senagat önüminiň 4,1% beryär. (1999ý.). Ýurdumyzda gurluşyk materiallary senagatynyň pudaklarynyň arasynda döwlet we sebitara ähmiýeti sement senagatydyr. Çig mal baýlyklarynyň geografiki ýerleşişini nazara alyp, bu senagat Ahal welaýatynda ýerleşdirildi (Kelete). Lebap welaýatynda hem (Gowurdak) sement önümçiligini döretmek göz önünde tutulýar. Kelete sement hek daşlaryny golaýyndaky karyerden alýar. Kärhanany ýangyç bilen (tebigy gaz) Mary-Aşgabat-Büzmeýin geçiriji turba, elektrik energiýa bilen Mary-GRES – Aşgabat-Büzmeýin elektrik liniýany üpjün edýär.

2. Demir – beton we beton konstruksiýalary öndürýän senagat-gurluşyk materiallary senagatynyň iň ýaş, geljegi uly pudagydyr. Onuň kärhanalary gurluşygyň dürli görnüşleri üçin demir beton konstruksiýalaryny taýýarlaýar. Esasy merkezleri Aşgabat, Büzmeýin, Mary, Türkmenabat, Daşoguz, Balkanabat, Türkmenbaşy, Tejen, Şatlyk şäherleridir.

6. Diwar materiallary öndürýän senagat kärhanalary – diwar bloklaryny bişen we çig silikat kerpiçleri, keramiki çerepisalary öndürýär. Gurluşyk kerpiçleri welaýat we etrap merkezlerindäki kärhanalarynda, diwar bloklary öý gurluşyk kombinatlarynda taýýarlanylýar (Büzmeýin, Aşgabat, Türkmenabat).
7. Asbest sement önümlerinden – şifer Büzmeýinde, turbalar Baýramalyda öndürilýär. Döwletiň şifere



bolan islegi doly kanagatladyrmaýar, şonuň üçin täze kärhanalaryň gurulmagy zerurdyr.

8. Türkmenistanda tebigy mineral gurluşyk materiallary bolan daş, hek daşy, çagyl, çäge, hek giň ýaýrap, olary çykarýan senagat ep-esli derejede ösendir. Merkezleri Kelete, Bäherden, Büzmeýin, Duşak, Galaymor, Repetek, Türkmenabat, Tanyşer, Kelif, Gubadag, Akdaş, Gýuşa we beylekilerdir.
9. Aýna senagaty döwletin köne senagat kärhanalarynyň biri bolup, onuň merkezi Aşgabat şäheridir. Aşgabat aýna kombinaty Merkezi Aziýada iň uly kärhanadyr.

10. Farfor – faýans önümçiligi döwletde diňe ýaňy – ýakynda ýola goýlup başlandy. Daşoguz welaýatynyň Ýylanly şäherçesinde, Balkanabatda farfor çäýnek-käse çykarýan kärhanalar guruldy.

Geljekde – olaryň kuwwatyny artdyrmak göz önünde tutulýar.

Gurluşyk – bu gurluşyk materiallar senagatynyň göniden – göni dowamy bolup, ol örän ähmiýetli halk hojalyk pudagydyr.

Döwletde gurluşyk işleri esasan 5-sany ugur boýunça alnyp barylýar.

1. Senagat gurluşygy.
2. Oba hojalyk gurluşygy
3. Ulag ýol gurluşygy.
4. Yaşayyş jay gurluşygy.
5. Durmuş – medeni sfera üçin gurluşyk.

Gurluşyk infrastrukturasynda gurluşyk toplumyna hyzmat edýän önümçilik we önümçilik däl sfera degişli guramalar, edaralar we kärhanalar degişli. Olar gurluşygy ulag, maşynlar, elektrik energiýasy we ýangyç bilen üpjün edýär (2-nji tablisa).

2-nji tablisa

**Gurluşyk materiallary senagatyň önümleriniň esasy görnüşleriniň öndürilişi**

	1996	1997	1998	1999
Sement müň t.	437,5	601,0	750,0	780,0
Gurnama demir-beton konstruksiyalary we önümleri (müň t.)	383,3	252,2	228,5	203,2
Diwar materiallary mln. sany şertli kirpiç (müň m <sup>3</sup> )	473,1	392,5	347,0	393,8
Magdan däl gurluşyk materiallary (müň m <sup>3</sup> )	4652,1	4339,8	4582,2	4917,1
Asbestli-sementli listleri (şifer), mln. şertli plitalar	46,4	56,0	60,6	41,0
Asbestli-sement turbalar we muftalar km. şertli turbalar	232	240	306	191
Gurluşyk aýnasy, fiziki hasaplamalarda (müň m <sup>3</sup> )	3560	336	1158	1357

Türkmenistanyň statistiki ýyllyk neşiri.  
2000-nji ýyl. Aşgabat, 2000.

2010-njy ýyla çenli Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň baş ugrunda: sement öndürilişini 2570 müň, gurluşyk aýnasyny – 7 mln. km. metre ýetirmek, Gowurdaka kuwwaty 250 müň tonna barabar bolan, sement zawodyny gurmak, Aşgabadynyň aýna zawodynyň tehnologiýa liniýasynyň durkuny täzelemek, ýerli çig - mallardan bezeg timarlaýyş



plitalarynyň öndürilişini guramak ýaly wezipeler goýulýar.

### 3. Maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän senagat

Türkmenistanda maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek diňe soňky ýyllarda ösüp başlady. Şu pudaga degişli ilkinji kärhanalar XIX asyryň ahýrynda ýurdumyzyň çäklerinde patyşa Russiýasy tarapyndan demir ýoluň gurulmagy bilen baglanyşykly döredildi. Olar Türkmenbaşynyň, Berekediniň, Serdaryň, Aşgabadynyň, Marynyň we Türkmenabadyň abatlaşdyrmak ussahanalarydyr we demir ýol depolarydyr. Sowet ýyllarynda hem pudagy ösdürmeklige ýeterlik üns berilmedi.

Häzir Türkmenistanyň maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän senagaty ýurduň ähli senagat önüminiň 2%-ni berýär (1999 ý.).

Öndürýän önümlerine çig mal baýlyklaryna we kärhanalaryň ýöriteleşişine laýyklykda bu senagat iki topara bölünýär.

Maşyn gurluşygy – halk hojalygynyň dürli pudaklary üçin taýýar maşynlary we enjamlary öndürýär.

Metal işläp bejermek – maşynlary, enjamlary bejerýär we metal konstruksiýalary öndürýär.

Bu senagat pudaklarynyň öndürýän önümleri, ýerine ýetirýän işleri döwletiň halk hojalygynyň ýöriteleşişine gabat gelýär.

Maşyn gurluşygy – maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän senagatyň umumy önüminiň 21,4% öndürýär. Bu pudakda gradirenler üçin wentilýatorlar, nebit apparaturasy, nebit nasoslary, demir ýol çäklerinde nebit

önümlerini mehaniki usul bilen almak üçin ustanowkalar, hamyr ýugurýan we krem ýaýýan maşynlar, ekarançylar üçin borona we kultiwatorlar, gaz plitalary, elektrotehniki abzallar, kabeliň dürli görnüşleri ýaşalýar. Döwletde maşyn gurluşygynyň bar bolan pudaklary aşakdaky ýaly ýerleşýärler:

1. Nebit senagaty üçin maşynlar we enjamlar öndürýän senagat (Aşgabatda, Maryda).
2. Elektrotehnika senagaty (Aşgabatda)
3. Pribor gurluşygy (Seýdi şäherinde).
4. Söwda we azyk senagat kärhanalary üçin maşynlar we enjamlar öndürmek (Aşgabatda).
5. Sanitar tehniki enjamlaryny öndürmek (Aşgabatda, Daşoguzda).
6. Metaldan halk hojalygynda we halkyň gündelik durmuşynda peýdalanylýan önümleri öndürmek (Aşgabatda).

Metal işläp bejerýän senagaty pudagyň umumy önüminiň 78,6% öndürmek bilen, esasan abatlaşdyrmak kärhanalaryndan ybaratdyr. Bu pudagyň kärhanalary indiki ýerlerde ýerleşýärler:

1. Gämini abatlaşdyrmak – Türkmenbaşyda, Türkmenabatda.
2. Wagony abatlaşdyrmak – Serdarda.
3. Teplowoz abatlaşdyrmak – Aşgabat, Mary, Türkmenabat, Daşoguz şäherlerinde.
4. Hususy ýeňil awtomaşynlaryň döwletiň ähli şäherlerinde, etraplarynda bardyr.
5. Oba hojalyk maşynlarynyň, traktorlaryň abatlaşdyrmak merkezleri döwletiň köp şäherlerinde.
6. Irrigasiýa, suw hojalyk maşynlaryny abatlaşdyrmak – Türkmenabat şäherinde.



7. Ilatyň gündelik durmuşynda ulanylýan maşynlary we enjamlary abatlaşdyrmak (Aşgabatda, Türkmenabatda, Maryda we başgalarda).

Bularyň arasynda has giňden ýaýrany oba-hojalyk we ulag maşynlaryny abatlaşdyrýan kärhanalardyr.

Döwletde maşyn gurluşygynyň öndürýän taýýar önümleriniň görnüşleri, kysymlyry giň däl, geljekde täze kärhanalaryň gurulmagy bilen bu senagat pudagyň düzümi üýtgär.

3-nji tablisa

**Maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek.  
Maşyn gurluşygynyň önümleriniň esasy  
görnüsleriniň öndürilişi**

	1996	1997	1998	1999
Sorujy nasoslaryň sany	394	408	409	329
Himiýa enjamlary we olaryň ätiýaçlyk şaýlary (mln. manat)	122,5	444,0	364,7	1961,5
Ýşyk - tehniki enjamlar (mln. manat)	13,5	766,2	460,2	682,1
Kabel önümleri misiň agramy boýunça (mün tonna)	3,0	3,0	3,2	3,2
Geçirmek üçin simler (mün km.)	1,2	1,2	1,2	1,6
Sowda jemgyýetçilik iýmiti kärhanalary we iýmit bloklary üçin tehnologiýa enjamlar we olaryň ätiýaçlyk şaýlary (mln. manat)	216,2	655,5	182,4	363,8

Türkmenistanyň statistiki ýyllyk neşiri. 2000-nji ýyl. Aşgabat, 2000.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň geljekki ösüşi onuň maşyn gurluşyk önümlerine bolan işleginiň artmagy bilen şertlendirilendir. Şonuň bilen

baglanşyklylykda ýurduň maşyn gurluşygynyň önünde içeri önümçilik gurluşy özgertmegiň, ony milli ykdysadyýete uýgunlaşdyrmagyň hem-de içerki we daşarky bazarlaryň isleglerine gönükdirmegiň hasabyna öndürilýän önümleriň görnüşlerini giňeltmek wezipesi durýar.

2010-njy ýyla çenli öz gara we reňkli metallurgiýamyzyň binýadynyň döredilmegi maşyn gurluşygyny hem-de metal işläp bejermekligi ösdürmek üçin ep-esli itergi bolar. Tehniki enjamlaryň köpüsiniň ornuny çalyşmaga ukyply gaty plastmassalary işläp çykarmak üçin çig mal bolup durýan polipropilen önümçiliginiň guralmagy maşyn gurluşygyny hem-de metal işläp bejermegi ösdürmegiň maddy mümkinçiliklerini giňelder, olaryň netijelilik derejesini ýokarlandyrýar.

2005-nji ýyla çenli maşyn gurluşygynyň öz metallurgiýa binýadynyň ýoklugynyň şertlerinde ol esasan önümçiligiň metaly köp talap etmeýän görnüşleriniň (elektrotehnika, abzallar gurluşygy önümçilikleri) hasabyna ösdüriler, 2006-2010-njy ýyllar döwründe bolsa (metallurgiýa kombinaty ulanylyşa girizileninden soň) metaly has köp talap edýän maşyn gurluşygy önümçiligi ösüşe eýe bolar.

**Tema 8: Türkmenistanyň ýeňil we azyk  
senagatynyň ýerleşiş we ösüş aýratynlyklary**

1. Türkmenistanyň ýeňil senagatynyň ýerleşiş we ösüş aýratynlyklary.

2. Türkmenistanyň azyk senagaty we ilata hyzmat ediş sferasy olaryň ösüş depginleri.



## 1. Türkmenistanyň ýeňil senagatynyň ýerleşiş we ösüş aýratynlyklary

1991-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda geçirilen ähliahalk referendумы netijesinde Türkmenistan Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň baştutanlygynda döwlet garaşsyzlygyna eýe boldy. Ýurduň garaşsyzlygyny gazanmagy dürli hilli oba hojalyk, mineral-çig mal we uglewodorod baýlyklaryny şol görnüşinde däl-de, eýsem gaýtadan işlemäge ýol açdy. Taýýar önümleri işläp taýýarlaýan pudaklaryň we önümçiligiň ösüşiniň ýokarlandyrmaklyga niýetlenen özbaşdak senagat syýasatyny durmuşa geçirmäge mümkinçilik berdi. Bu babatda Türkmenistanyň ilkinji, mertebesi belent Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy: "Bizde möçberi boýunça ägirt uly, ilkinji nobatda eýýäm özüniň guwandyrýy netijelerini berip ugran senagat hem-de täzeden işleýän kärhanalaryň gurluşygy alnyp barylýar" – diýip parasatly belläp geçýär. Şol bir wagtyň özünde esasy üns eksporta niýetlenen we import harytlarynyň ornuny çalşyp bilýän önümçilik pudaklarynyň osdurilmegine gönükdirilýär. Şeýle senagat pudaklarynyň biri hem ýeňil senagatdyr.

Ýeňil senagat – halkyň köp isleg bildirýän predmetlerini – harytlaryny öndürýän senagat pudaklarynyň jemini özüde jemleýär. Ýeňil senagatyň düzümine dokma, tikiň, deri we gön, aýakgap, trikotaž önümçilikleri girýär. Olaryň ähli önümleri diýen ýaly ilatyň gös-göni ulanmagyna niýetlenendir. Ýeňil senagat özi üçin ösümlik (pagta, zygyr, kenep) we maldarçylyk çig mallaryny (deri, gön, ýüpek, ýün) berýän oba hojalygy bilen has ýakýndan baglanyşyklydyr.

Garaşsyzlyk döwrümize çenli, ýagny sowet döwründe Türkmenistanyň çägendäki ýeňil senagata degişli kärhanalar barmak basyp sanaýmalydy. Olar, esasan, Aşgabat, Mary, Türkmenabat şäherlerinde ýerleşýärdiler. Şeýle-de, pagta öndürýän ýurt hökmünde Türkmenistan gowaça ekýän ýurtlaryň arasynda köpden bári tanalýar. "Mizemes soýuz" döwründe pagta öndürmek boýunça Özbegistan respublikasyndan soňra Türkmenistan ikinji orny eýeleýärdi. Emma Türkmenistanyň öz çägendäki dokma senagat kärhanalarynda her ýyl öndürilýän 400 müň tonnadan gowrak pagta süýüminiň diňe üç prosentini özüde gaýtadan işlemäge güýji yetýärdi. Indi bolsa bu görkeziji 40 % -den hem geçýär.

Türkmenistan boýunça garaşsyzlyk ýyllarynda ýeňil senagat has çalt depginde ösdi.

1-nji tablisa

### Ýeňil senagatynyň möhüm harytlarynyň öndürilişi

	1995	1996	1997	1998	1999
Pagta süýümi, müň tonna	323,8	298,0	141,7	158,6	234,9
Yuwulan ýün, müň tonna	5,5	4,2	4,2	4,2	4,8
Bir sapakly nah ýüplük, müň tonna	11,3	20,7	23,1	28,7	40,5
Matalaryň ählisi, mln. m <sup>2</sup>	35,0	40,2	41,1	43,3	47,2
Örülen mata, müň tonna	2,7	4,4	2,9	2,4	4,8
Aýakgap (rezin aýakgaby goşulanda) mln. jübüt	1,9	1,5	1,3	0,8	0,6
Halylar we haly önümleri, mln. m <sup>2</sup>	0,8	0,8	0,8	0,6	0,7
Gön-galantereya önümleri, mln. man	64,5	1196,5	1412,2	694,5	356,6



Hrom - gaýyş harytlar, mln. dm <sup>3</sup>	16,2	23,4	21,5	7,7	3,1
Örülen önümler, mln. sany	6,7	6,6	5,6	6,6	7,9
Jorap önümleri, mün. jübüt	14,5	17,9	14,8	8,3	8,5

Bu tablisadan, ilkinji nobatdaky wezipe hökmünde pagta süýüminiň öndürlişiniň möçberini artdyrmak we ondan ýokary hilli halkyň sarp edýän harytlaryny öndürmek saýlanyp alnandygy görünýär.

Ýurduň ykdysadyýetinde ýeňil senagatyň esasyny düzýän dokma pudagy barha uly orun eýeleýär. Bu pudagy ösdürmek üçin döwletimiziň we daşary ýurtlaryň köp mukdardaky maýalary goýulýar. Pagta süýümini täzeden işlemek we ondan ýokary hilli önümleri öndürmek bu pudagyň esasy wezipeleriniň birine öwrüldi. Garaşsyzlyk ýyllary içinde nah-mata ýüplüginizi öndürmek, jynsy matasyny, trikataž öndürmek boýunça kärhanalaryň onlarçasy guruldy we ulanylmaga berildi.

Türkmenistanyň täze ýeňil senagat kärhanalarynyň sany indi 30-dan hem geçdi. Pagta arassalaýjy, egriji, ýüň, deri, ýüpek işläp çykarýan, trikotaž, tikiň fabrik - zawodlary welaýatlaryň indi iň çetde ýerleşen etrap merkezlerinde, daýhan bileşikleriniň merkezi oba-posýoloklarynda hem görmek bolýar. Dokma senagaty Türkmenistanyň has öňe sürülýän we ýokary depginler bilen ösýän pudaklarynyň biridir, döwletiň jemi önüminiň umumy möçberinde dokma senagatynyň paýyna 22% düşýär. Ýeňil senagatyň dokma pudagynyň kärhanalarynyň welaýatlar boýunça ýerleşişine seretsek, onda aşakdaky ýaly maglumatlary alarys:

Ahal welaýaty we Aşgabat şäheri boýunça :

Aşgabat etrabynyň Gypjak obasynda -  
Türkmenistanyň Prezidentiniň doglan mekanynda

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky dokma kompleksi 1997-nji ýylyň oktyabrynda işe girizildi. Germaniýanyň, Şweýsariýanyň we Amerikanyň görnükli firmalarynyň fabrikde oturdylan ýokary tehnologiýa enjamlary ýylda jynsy matasynyň 12 mln. pogon metrinden gowragyny çykarmaga mümkinçilik berýär. Dünýäde iň meşhur matanyň şeýle kuwwatly önümçiliginiň bar bolmagy dokma fabriginiň bazasynda pagta süýüminden başlap, tikiňçilige çenli önümçiligini gutarnykly tapgyrlaryny döretmäge getirdi.

Kompleksiň birinji fabrigine - dokma fabrigini Turkiýanyň "Ahmet Çalyk" kompaniýasy ýüplük we tikiňçilik önümçiligi boýunça beýleki iki fabrigi bolsa "GAP—Türkmen" paýdarlar jemgyýeti gurdy. Jynsy topluny dünýä ülnelerine laýyk gelyän, ini 140 sm we ondanam inli matalary öndürýär, jynsy matasy dürli galyňlykda taýýarlanylýar. Halkara garaşsyz sertifikasion kompaniýasy SGS Türkmenbaşy adyndaky Jynsy toplumyna IS O-9002 hil ülneleri gowşurdy.

Ahal welaýatynyň Tejen şäherinde Süleýman Demirel adyndaky ýüplük egriji fabrik, Kaka etrap merkezinde "Serdar" atly ýüplük egriji fabrik guruldy.

Ady agzalanlardan başga-da, Gökdepe etrabynynda Atamyrat aga adyndaky dokma kombinaty guruldy. Dokma fabrik Bäherdeniň Akdepe obasynda hem pagta arassalaýan zawodyň golaýynda guruldy.

Haly ýüplügi, gara öýüň keçesi, gülli keçe, matraslar, odeýalolar, ýassyklar, arassa ýünden dokalýan el halyлары. Şu önümleriň ählisini Aşgabadyň "Egriji" kärende kärhanasy öndürýär. Onda öndürilýän ýüplük-den "Türkmenhaly" döwlet birleşiginiň haly fabriklerinde dünýä belli türkmen el halyлары dokalýar. Kärhana her ýylda 270-280 tonna arassa ýünden ýüplük işläp



çykarýar. Geçen ýyldan bu ýerde täze seh – boýag sehi işe girizildi. Munuň özi ýüpligi özleri boýamaga hem-de Ahal we Balkan welaýatlarynyň kärhanalarynyň sekizisi üçin ýüplik taýarlamaga egrijilere mümkinçilik berdi. Egriji sehde taýýarlanylýan ýarym fabrikatlar kärhananyň özünde hem peýdalanylýar. Ýakynda bu ýerde halyçylyk sehi hem açyldy. Mundan başga-da, “Egrijiniň” öýde işleýänleri birleşdirýän birnäçe uçastogy bar. Olar her ýylda halyalaryň bir müň inedördül metrden gowragyny dokaýarlar, haly önümlerini öndürýärler.

Belent mertebeli Prezidentimiziň baş ýörelgesi – Türkmeniň Altyn asyrynyň ykdysady maksatnamasy boýunça “Aşgabattekstil” kombinaty Türkmenistanyň ýeňil senagatynyň ägirt uly täze kärhanasydyr. Ol Aşgabadynyň günorta-gündogar çetinde 250 müň inedördül metr meýdany öz içine alýar. Ol her ýylda bir ýarym million metr poplin we 6 million metr setin matalary öndürüp biler. 4 fabrikden ybarat bolan bu dokma toplumynda pagta süýüminden tä täýýar egin-eşiklere çenli ähli iş prosesleri jemlenendir. Ýaponiýanyň, Şweýasariýanyň, Germaniýanyň we Türkiýäniň häzirki zaman tehnika bilen enjamlaşdyrylan bu integrirleme dokma kombinaty matanyň 25 dürli görnüşlerini öndürüp bilýär. Her ýylda 1 mln. 460 müň metr mata öndürýär. Mundan başgada trikotaž we matadan tikilen köp dürli egin-eşik taýýarlanylýar.

Mary welaýaty boýunça:

Mary welaýatynyň merkezinden ep-esli uzaklykda ýerleşen, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň döwrüne çenli hiç hili senagat kärhanasy bolmadyk Türkmen-gala etrabynyň ýeke-täk Türkmen-gala şäherçesinde şeýle gysga wagtyň içinde häzirki zaman kärhanalaryndan ybarat täze senagat merkezi dörrär diýip hiç

kimiň oý-pikiri-de gelen däldir. Türkmen-galanyň industriallaşmagy 1993-nji ýylda başlandy. Türkmen-galanyň Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky egirme fabrigi diňe bir Mary welaýatynda däl, eýsem, tutuş ýurdumyzda-da daşary ýurt firmalary bilen bilelikde gurlan ilkinji iri senagat kärhanalarynyň biridir. Her ýylda 10,5 müň tonna ýüplük öndürüp bilýän bu egirme fabriginin önümlerine diňe öz ýrdumyzda däl, eýsem daşary ýurtlarda hem isleg artýar. Bu fabriginin önümleriniň bir bölegi Mary şäheriniň 8-nji Mart adyndaky dokma fabrigine, Ýolçen, Türkmenabat şäherleriniň trikotaž fabriklerine, Türkmenabadyň ýüpek kombinatyna, Aşgabat etrabynyň Gypjak obasyndaky jinsi mata öndürýän fabrigine iberilýär. Bir bölegi bolsa eksport edilýär.

Türkmen-galada pagta arassalaýan zawod hem-de tigr sapak çykarýan, yagny naýça fabrigi-de guruldy. Bu naýça fabrigi her günde 105 müň sany naýça çykarmaga ukyplydyr. Türkmen-galalaryň bu fabrigi ýurdumyzyň ýüplük egriji fabrikleriniň ählisini naýça bilen üpjün edýär. Bulardan başga-da Türkmen-galada her ýylda 14 müň tonna önüm öndürmäge ukyply makaron fabrigi hem guruldy.

Soýuz döwründe Türkmenistanyň senagat kärhanalarynyň sanawynda Tagtabazaryň ady hem tutulmaýardy. Ýurdumyzyň in günorta çetinde ýerleşen Tagtabazar şäherçesinde hem kiçijik kerpiç zawodyndan başga, agyz dolduryp aýdar ýaly zat ýokdur. Indi etrap merkeziniň golaýynda ýerleşen “Azatlyk” daýhan birleşiginiň çäginde pagta arassalaýan zawod bina edildi. Mary – Serhetabat demir ýol şahasy bu zawoda tarap öz başyna demir ýol şahasyny çekmäge mümkinçilik berdi. Bu täze zawod Tagtabazar



etraby boýunça öndürilýän pagtanyň bütin möçberini arassalap, pagta süýümine öwürüp bilýär. Ol süýümleriň hemmesini etrabyň hut özünde ýene-de gaýtadan işläp bejermek maksady bilen Tagtabazar şäherçesinde pagtadan ýüplük egriji fabrik hem işe girizildi.

Gurbansoltan eje adyndaky ýüplük egriji fabrik Sakarçäge etrabynda täze senagat merkezi bolan Şatlyk şäherçesiniň ýanynda we demir ýol stansiýasyna golaý uly gara ýoluň ugrunda bina edildi. Munuň özi fabrige çig mal getirmekde we taýýar önümleri daşamakda köp amatlyklary döredýär.

Türkiýäniň “Ergin grup” firmasy Wekilbazar etrabynda hem dokma kombinatyny gurdy. Bu kombinat brezent we trikotaž materiallaryny öndürýär. Kombinatnyň ol önümlerini reňkleýji we boýag fabrikleri hem işe girizildi. Baýramaly şäherindäki trikotaž fabrigi çagalaryň we aýal-gyzlaryň öýde geýýän ýumşak aýakgaplaryny öndürýär. Fabrikde, esasan, trikotaž harytlar öndürilýär. Baýramalyda amerikan firmalary bilen bilelikde nah mata kombinaty gurlup ýör. Ýolöten şäherinde täze trikotaž fabrigi işleýär.

Balkan welaýaty boýunça: Pagta arassalaýan zawodlaryň geografiýasy barha giňelýär. Ýene-de mysal: Balkan welaýatynda 1997-nji ýyldan bäri gowaça ekilýär. 1999-njy ýylda Balkanlylar 15 müň t. pagta öndürdiler. Ozal Balkan welaýatynda pagtany gaýtadan işleýän kärhanalaryň ýoklugy sebäpli ýygňalan ähli hasyl Ahala iberilýärdi. Gowaça meýdanlarynyň esasy böleginiň ýerleşen ýeri bolan Serdar etrabyň zähmetkeşleriniň isleglerini nazara alyp hem-de ykdysady maksada laýyklykda Serdar şäherinde pagta arassalaýjy zawod guruldy. 1999-njy ýylyň dekabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat

Türkmenbaşy täze zawodyň işe girizilmeginiň dabarasyna gatnasdy. Pagta arassalaýan bu zawody “Şazada” diýen ýerli hususy kompaniýa öz güýji bilen gurdy. Bu ýerde her möwsümde 34 müň tonna gymmatly senagat çig maly gaýtadan işleniler. Serdardaky zawod Türkmenistanyň pagta arassalaýan zawodlarynyň 35 –sidir.

Lebap welaýaty boýunça:

Türkmenabat şäherinde “Itñit” diýen italýan paýdarlar jemgyýeti bilen bilelikde gurlan pagta egirýän fabrigi boýag fabriginiň ýüplük matasy hem hili boýunça halkara ülnelerine laýykdyr. Serdarabat etrabyň “Ýasydepe” daýhan birleşiginde elýaglyk – jorap fabrigi işleýär. Geljekde bu fabrikde medisina pamygy hasa we bint öndüriler.

Türkmenabat şäheriniň “Ýüpek” önümçilik birleşiginde ýene bir ýüpek egirýän fabrik, 1999-njy ýylyň oktyabrynda işe girizildi. Ýüplük egriji fabrikler Halaç şäherçesinde hem guruldy.

Daşoguz welaýaty boýunça:

Welaýatyň merkezi bolan Daşoguz şäherinde we Tagta şäherçesinde ýüplük egriji fabrikler guruldy. Daşoguz şäherinde aýakgap fabrigi Aşgabat aýakgap önümçilik birleşiginden özbaşdak status aldy (ozal şol birleşigiň filialydy). Daşoguz şäheriniň golaýynda Alişir Nowaýy adyndaky daýhan birleşiginde pamyk egriji–dokma fabrigi guruldy.

Welaýatlar boýunça ýeňil senagat önümleriniň tutýan paýy (ähli senagat önümleriniň düzüminde) birmeňzeş dälidir.



2-nji tablisa

**Welaýatlar boýunça senagat önümleriniň düzüminde  
ýeňil senagatyň tutýan paýy %-de (1999 ýyl).**

	Aşgabat	Welaýatlar				
		Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary
Ähli senagat şol sanda	100	100	100	100	100	100
Ýeňil senagat olardan:	11,7	30,5	1,2	52,9	42,1	36,0
Dokma	7,2	30,1	0,8	51,6	40,7	34,8
Tikin	2,9	0,4	0,4	1,2	1,2	1,0
Gön,deri we aýakgap	1,6	--	--	0,1	0,1	0,2

Daşoguz welaýatynda ýeňil senagatyň paýyna ähli senagat önüminiň 52,9%, şol sanda dokma senagatyna 51,6% düşýär. Bu görkezijiler Lebapda we Maryda degişlilikde 42,1; 40,7 we 36,0; 34,8% deňdir. Balkan welaýatynda bu görkeziji örän az paýy, degişlilikde 1,2 we 0,8% tutýar. Munuň hem esasy sebäbi ýeňil, aýratyn hem dokma senagatynyň esasy çig maly bolup durýan pagta bu welaýatda örän az mukdarda, özi hem ýaňy-ýakyndan başlap öndürilýändigindedir.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň işläp düzen täze türkmeniň Altyn asyrynyň ykdysady maksatnamasy boýunça 2000-2001-nji ýyllarda daşary ýurt firmalarynyň gatnaşmagynda Lebap, Mary we Daşoguz welaýatlarynda trikotaž mata we dokmaçylyk toplumu, Serdar şäherinde trikotaž mata, dokma kombinaty, Daşoguz we Lebap welaýatynyň her birinde üç sany nah mata fabrikleri, Ahal welaýatynyň Babadaýhan we Sarahs şäherçelerinde nah – egirme fabrikleri, Lebap

welaýatynda bolsa aýakgap fabrigi gurular. Şeýle hem Aşgabatdaky nah mata, Türkmenabatdaky ýüpek mata kombinatlarynyň, Mary welaýatyndaky ýüpek gurçugynyň tohumyny öndürýän zawodyň, Aşgabatdaky önümçilik aýakgap birleşiginiň durky täzelenip, olaryň önümçilik kuwwaty has artdyrylar.

Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli Maksatnamasynda ýeňil senagatyň çalt depgin bilen ösdürmek bellenilýär. Bu pudagyň önümleriniň öndürilişini 2005-nji we 2010-njy ýyllarda 2000-nji ýyldaka garanynda degişlilikde 2 we 7 esse artdyrmak bellenilýär.

Pagta süýüminiň çykarlyşy pagta öndürilişiniň, ösüşiniň hasabyna 2005-nji ýylda 750 müň tonna, 2010-njy ýylda bolsa, 900 müň tonna ýetirmek bellenilýär. Şular bilen baglanyşyklylykda gowaça çigidiniň çykarlyşy 1400 we 1680 tonna ýetiriler.

Çaklanylýan döwürde pagtanyň esasy dokma senagaty düzer. Dokma senagatynda 2005-nji ýylda 113,7 müň tonna, 2010-njy ýylda 238 müň tonna çenli gutarnykly önüm çykarmak bellenilip, pagta süýümini gaýtadan işlemegiň möçberini 2,9 esse artdyrmak göz öňünde tutulýar.

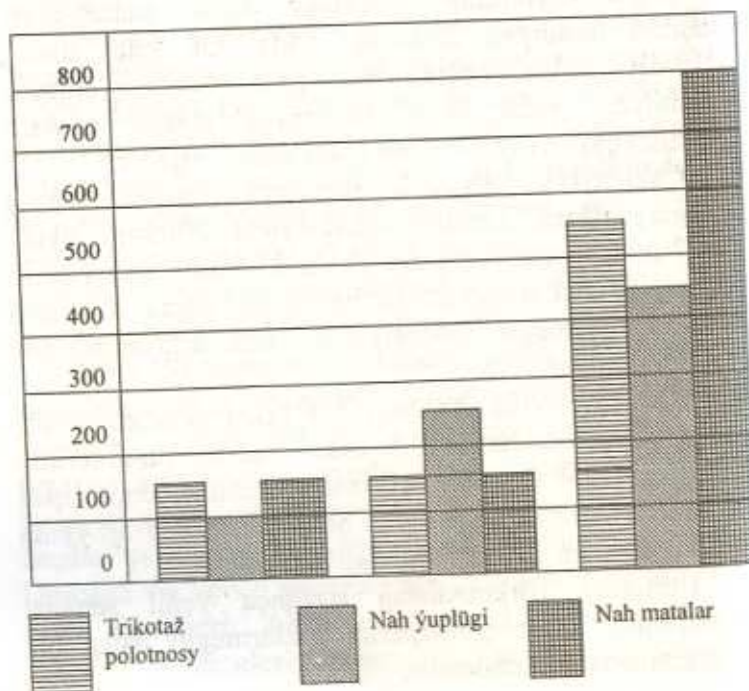
2010-njy ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde nah ýüplügiň öndürilişini 8 esse, trikotaž önümleriniň öndürilişini 5,4 esse we trikotaž matalaryň öndürilişini 5,7 esse artdyrmak bellenilýär. Şeýle hem 2005-nji ýylda 5 mln. jübütten gowrak aýakgap öndüriler.

Umuman Türkmenistan boýunça ýeňil senagat önümleriniň käbir görnüşlerini öndürmegiň ösüşini N1 diagrammada görkezilendir.



2010-njy ýyla çenli daşary ýurt firmalarynyň gatnaşmagynda ýeňil senagatyň kärhanalarynyň 21-si gurular. Olaryň arasynda Lebap, Mary, Daşoguz, Balkan welaýatlarynda we Aşgabat şäherinde kuwwaty 21,03 müň tonna trikotaž polotnosyny we 55 mln. sany trikotaž önümlerini öndürmeklige barabar bolan dokma toplumlarynyň 8-si bar, pagta egriji fabrikleriň 3-si Daşoguz, 4-si Lebap, 2-si Ahal welaýatlarynda we 1-si Aşgabat şäherinde umumy kuwwaty 87,2 müň tonna nah mata ýüplügi bolan fabrikler, Lebap welaýatynda kuwwaty 5 mln. jübüt ayakgap öndürýän fabrigi bar.

### Ýeňil senagat önümleriniň käbir görnüşlerini öndürmegiň ösüşi, %-de



## 2. Türkmenistanyň azyk senagaty we ilata hyzmat ediş sferasy, olaryň ösüş depginleri

Azyk senagaty ýurduň bazarlaryny özümizde öndürilýän azyk önümleri bilen üpjün etmek wezipesini yerine ýetirmek boýunça uly işleri durmuşa geçirdi. Häzirki döwürde bu pudakda dürli hilli önümler öndürilýär. Ýurduň azyk senagatyny esasan azyk-tagam, süýt, balyk, un üweýän we ýarma kärhanalary düzýärler. Welaýatlar we Aşgabat şäheri boýunça azyk senagatynyň tutýan paýy birmeňzeş dälir.

3-nji tablisa

### Umumy senagat önümçiliginde azyk senagatynyň tutýan paýy, % hasabynda

	Aşgabat şäheri	Welaýatlar				
		Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary
Ähli senagat şol sanda	100	100	100	100	100	100
Azyk senagaty olardan	50,4	8,1	7,2	35,1	24,2	14,7
Azyk-tagam	30,7	4,3	4,6	15,6	13,6	8,9
Et we süýt	3,7	0,3	0,2	2,7	1,3	0,7
Balyk	--	0,1	1,0	0,1	0,04	0,1
Un üweýän we ýarma	16,0	3,4	1,4	16,7	9,3	5,0

Tablisadan görnüşi ýaly azyk senagatynyň ähli senagata garanynda tutýan paýy Aşgabat şäherinde — 50,4%, Daşoguz welaýatynda — 35,1% we Lebap welaýatynda — 24,2%. Beýleki welaýatlarda azyk senagatynyň tutýan paýy birneme azrak. Azyk



senagatynyň düzüminde esasy orun azyk-tagam pudagyna degişlidir.

Türkmenistan boýunça azyk senagatynyň önümleriniň esasy görnüşleriniň öndürilişi 4-nji tablisada görkezilendir.

4-nji tablisa

### Azyk senagaty önümleriniň esasy görnüşleriniň öndürilişi

	1995	1996	1997	1998	1999
Et-ählisi, müň tonna	18,2	9,7	10,3	9,0	8,1
Kolbasa önümleri, müň tonna	3,3	2,3	3,8	3,7	3,9
Et-den ýarym fabrikatlar, müň tonna	1,1	1,1	0,5	0,3	0,1
Balyk we beýleki deňiz jandarlaryny tutmak, müň tonna	10,0	9,2	9,8	10,5	10,1
Mal ýagy, müň tonna	1,9	2,7	2,3	2,7	2,8
Süýt önümleri, süýde geçirilip hasaplananda, müň tonna	92,3	118,4	120,6	119,7	114,1
Ýagly syrlar, müň tonna	403	229	264	251	465
Ösümlik ýagy, müň tonna	47,3	37,4	22,1	32,9	45,1
Konserwiler ählisi, mln. şertli guty	32,2	72,5	73,3	101,7	140,3
Çörek we çörek önümleri, müň tonna	680,5	571,6	569,6	561,8	622,5
Süýji önümleri, müň ton.	8,8	9,1	9,2	10,5	11,4
Aş önümleri, müň tonna	17,5	11,8	8,7	8,0	11,9
Humarsyz içgiler, müň tonna	2302	1758	2027	2571	4151
Mineral suwy, müň ton.	679	621	1202	775	1201
Duz (çykarylany), müň tonna	254	271	215	220	223
Un, müň tonna	443	343	316	372	513

Azyk senagatynyň önümleriniň öndürilişini artdyrmak esasan “ Türkmenistan – Koko-Kola. ”, “Çeşme” we ş.m beýleki bilelikdäki we daşary ýurt kärhanalary hereket edip başlandan soň mümkin boldy.

Birnäçe täze önümçilikleriň gurulmagy önümleriň hilini gowulandyrmak we azyk harytlarynyň assortimentini giňeltmek meselelerini çözmäge mümkinçilik berdi. Soňky ýyllarda 8 sany haraz topluny, makaron fabrigi, süýdi we eti täzedan işlemek boýunça 16 kiçi sehler, miwe we gök önümlerini guradyjy sehleriň 14-si, ýurtda ilkinji gezek kuwwatlylygy 30 müň tonna bolan Mary şäherindäki gant zawody ulanylmaga berildi.

Azyk senagat pudaklaryna degişli uly-kiçi gaýtadan işläp çykaryş kärhanalaryna her etrapda duş gelmek bolýar. Çünki önümçiligiň möçberlerini artdyrmak, eýeçiligiň görmüşlerine garamazdan, Türkmenistanyň haryt öndürijilerini birleşdirýän Assosiasıyanyň önümçilik mümkinçiligini doly peýdalanmak, täze netijeli tehnologiýalary ornaşdyrmagyň esasynda dünýä ölçeglerine laýyk gelýän, bäsleşige ukyply önümleri öndürmek azyk senagatyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlary bolup durýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda Balkanabatda, Tejende, Dostluk şäherçesinde, Oguzhan etrabyňyň Parahat şäherçesinde un üweýän uly kompleks işe girizildi. Şeýle toplum Bäherdende hem gurulýar. Täze elewatorlar Baýramalyda, Akdepede, Gulanly şäherçesinde, Serdar şäherinde guruldy. Galla önümleri boýunça Kakada, Dänewde, Köneürgençde degirmenler işe girizildi. Aşgabadynyň un we makaron önümlerini öndürmek boýunça täze kombinaty her ýyl 65 müň tonna un we 14 müň tonna makaron önümlerini öndürüp bilýär. Bu önümler dünýä ülnelerine laýyk bolar.

Täze maksatnamada onýyllygyň birinji ýarymynda Aşgabat, Türkmenbaşy şäherlerinde, Tagtabazar we Akdepe etraplarynda kolbasa önümlerini we etli ýarym fabrikatlary öndüriýän kärhanalary öz içine alýan, ýyllyk



kuwwaty 4350 tonna et önümlerini öndürmek bolan, eti gaýtadan işleýän toplumy gurmak hem-de işe girizmek göz önünde tutulýar.

Ýurdumyzyň çakyr zawodlarynyň başisiniň durkunyň täzelenmegi üzümiň iň gowy sortlaryndan taýýarlanylýan spirtsiz çakýrlaryň täze gowulandyrylan sortlaryny özleşdirmäge mümkinçilik berer.

Türkmeniň Altyn asyrynyň birinji onýyllygynyň ikinji ýarymynda Türkmenbaşy şäherinde täze et kombinatyny işe girizmek göz önünde tutulýar. Mary, Lebap we Ahal welaýatlarynda agyz suwuny, miwe we mineral suwlary öndürýän kärhanalar ulanylmaga berler; Serdar şäherinde bir iş gününde süýt önümleriniň 15 tonnasyny öndürmäge niýetlenen süýt zawodynyň gurluşygy tamamlanar. Şeýle hem Daşoguzyň we Türkmenabadyň ýag zawodlarynyň durky täzelener hem-de tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrylar, Ahal we Mary welaýatlarynda täze ýag zawodlary işe giriziler.

Türkmenistanyň sebitleri boýunça önümçilik kuwwatlyklaryny amatly ýerleşdirmek üçin, täze maksatnamada ýurdumyzyň haryt öndürijileriniň hususy maýasyny we banklaryň karzlaryny çekmegiň hasabyna eti we süýdi gaýtadan işleýän kiçi zawodlary köp gurmak göz önünde tutulýar. Olaryň etrap merkezlerinde – gönüden-göni çig malyň golaýynda gurulmagy bar bolan serişdeleri doly peýdalanmaga mümkinçilik berer. Ulag çykdaýlaryny tygşytlar we ýerlerde ilaty iş bilen üpjün eder. Şeýle kiçi zawodlaryň jemi 66-sy gurular. Taýýarlanan dänäni saklamak Altyn asyryň ilkinji onýyllygynda bir wagtda 384 müň tonna däne sygýan ammarlaryň 25-ni (şolardan 17 –si degirmenli toplumda) gurmagyň we ulanmaga girizmegiň hasabyna üpjün

ediler. Bu desgalar gönüden-göni welaýatlaryň iri etraplarynyň galla meýdanlarynda amatly ýerleşdiriler.

Şalynyň öndürilişiniň artdyrylmagy mynasybetli Daşoguz welaýatynyň Türkmenbaşy etrabynda täze şaly zawodlarynyň gurulmagy hem-de Daşoguz şäherindäki we Lebap welaýatynyň Saýat şäherçesindäki şaly zawodynyň durkunyň täzelenmegi göz önünde tutulýar.

2005-nji ýyla çenli çörek bişirýän pudagy ösdürmegiň geljekki döwründe Aşgabat we Mary şäherlerinde gije-gündizde 30 tonnalyk täze çörek zawodlaryny gurmak, Aşgabat, Türkmenbaşy, Bereket, Serdar, Baýramaly, Türkmenabat, Daşoguz şäherlerindäki çörek zawodlarynyň durkuny täzelemek hem-de olary tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak bellenilýär.

Harytlyk balykçylyk süýji suwlardaky balyklary tutmagyň möçberlerini artdyrmagyň has bähbitli ugry bolup durýar. Ol bar bolan balykçylyk hojalyklarynyň binýadynda täze biotehnologiýalary özleşdirmegiň hasabyna hem, täze önümçilik kuwwatlyklaryny döretmek ýoly bilen hem ösdüriler. Mary welaýatynda doly ulgamly howdan hojalygyny gurmak göz önünde tutular. 2001-nji ýylda Aşgabadýň howdan hojalygynyň durkuny täzelemegi tamamlamak bellenildi.

Aşgabat şäherinde S.A. Nyýazow adyndaky kesel bejeriş – diagnostiki, kardiologiýa, hirurgiýa, fizioterapewtika, şonuň ýaly-da anesteziologiýa – reanimasiýa, gan toplumy bölümleri bar.

1999-njy ýylyň dekabrynda Aşgabatda bilelikdäki türkmen-hindi kärhanasy “Türkmenderman – Ajanta farma LTD” farmasewtiki zawody işe girizildi. Ol merkezi Aziýada iň iri we hil taýdan halkara üňhelerine laýyk gelýän derman kärhanasydyr. Täze zawod doly



kuwwatyna ýetirilende 80-den köpräk dürli dermanlary öndürip bilýär.

Ady agzalan tema bilen Türkmenistanyň rekreasion – turistik baýlyklary we olary peýdalanmak hem gös-göni baglanyşyklydyr. Dünýäniň syýahatçylaryny haýran edip biljek orta asyryň taryhy ýadygärlikleri gadymy Köneürgençde, Sarahsda, Nusaýda, Merwde, Maşat-Messeranda, has gadymy ýadygärlikleriň galyndylary bolsa Mäne-Çäçede, Garagum çöllügiňiň aýry-aýry ýerlerinde bar. Geň enaýy tebigy täsinlikler, gözəl-gözəl ter-çemenlik, sapaly ýerler, tebigat ýadygärlikleri türkmen topragynda barmak basyp sanardan kän. Olary Köpetdag jülgesinde, aýratynda, Garrygalanyň golaýlarynda, Gowurdak, Köýtendag sebitlerinde, Bäherden etrabynyň Köwata gowagynda, Daşoguz welaýatynda, Garagumuň jümmüşinde-de görmek bolýar.

Soňky ýyllarda geçirilen burawlaýyş işleriniň netijesinde Diýarymyzda dürli mineral suwlaryň barlygy mälim boldy. Mysal üçin, Köpetdagda ýerastyndan çykýan mineral suwlar kükürt gatyşykly bolup, elmydama mylaýym ýyly temperaturada bolýar. kurort şypahanalaryň ýerasty peýdaly çeşmelerinden “Ýylýsuw” mysal alyp göreliň.

Ýylýsuw. Bäherden etrabynyň Durun obasynyň golaýyndaky “Ýylýsuw” melhem suw mekanyňa “Ikinji Arçman” diýmek bolar. Ýyly suw çeşmeleri baş ýerden çogup çykýar. Suwlaryň adamlaryň saglygyna täsiriniň ululugy we netijeliligi boýunça ýurdumyzda “Ýylýsuwuň” deňi – taýy ýok diýsek, öte düşdügimiz bolmaz. “Ýylýsuw” çeşmeleriniň biri ýürek agyryny we nerw ulgamlaryny bejermek üçin has ýaramly bolsa, beýlekisi aşgazany, bagry agyryly adamlar üçin

peýdalydyr. Eger bu kurortyň durmuş infrastruktura taýdan çekýän mätäçlikleri ýaly bärden gaýtmalar düzedilse, Durundaky “Ýylýsuw” hem Türkmenistanyň iň arzyly şypajaýlarynyň birine öwürüler.

### **Tema 9: Türkmenistanyň oba hojalygynyň ösüşi we ýerleşşi**

1. Oba hojalygynyň ähmiýeti, düzümi we ösdürmegiň baýlyk mümkinçilikleri.
2. Oba hojalygynyň esasy pudaklarynyň ösüşi we ýerleşşi.
3. Türkmenistanda oba hojalygyny ösdürmegiň geljegi.

#### **1. Oba hojalygynyň ähmiýeti, ösüş we ýerleşiş aýratynlyklary**

Oba hojalygy ýaşaýyş nukdaý-nazardan maddy önümçiligiň iň möhüm we iri pudagydyr. Adamlary iýmit, senagaty çig mal bilen üpjün etmekde oňa esasy orun degişlidir. Oba hojalygy 2000-nji ýylda Türkmenistanyň jemi içerki önüminiň 26% öndürdi.

Ýer (toprak), toprakdaky we atmosferadaky çyglar, gün şöhlesi we ýagtylyk oba hojalygynda diňe zähmetiň şertleri bolman, eýsem olar onuň üçin zähmetiň serişdesidir. Ýer oba hojalygynyň esasy önümçilik serişdesidir. Oba hojalygynyň netijeliligi diňe jemgyýetiň oňa sarp edýän janly zähmetiniň möçberine we hiline bagly däl, ol tebigy şertlere hem köp derejede baglydyr. Günün ýylylygy (şöhlesi) we ýagtylygy, howanyň çyglylygy, şeýle hem oba hojalyk ekinleriniň we mallarynyň biologik önümliligi, olaryň belli tebigy



şertlere uýgunlaşyşy – oba hojalygynyň ösüşine we ýerleşişine täsir edýän esasy komponentlerdir.

Ýer togalagynyň üstünde tebigy şertleriň zolaklaýyn üýtgemek häsiýeti bardyr. Şoňa laýyklykda oba hojalyk önümçiliginiň ýöriteleşiş emele gelýär. Sebäbi her bir ösümligiň, oba hojalyk mallarynyň uýgunlaşan tebigy şertleri bardyr.

Belli bolşy ýaly Türkmenistan ýarym çöller we çöller zolagynda ýerleşýär. Zolak gün ýylylygynyň, ýagtylygynyň köplügi, seýrek hem bolsa, iým hökmünde gymmatly, ot ösümlikleriniň bardygy bilen tapawutlanýar.

Bu şertler ekerançylygy suwarymly alyp barmaga, maldarçylykda bolsa, ýylyň ähli dowamynda öri meýdanlarda et-ýüň, garaköli bagana berýän dowarlary saklap ösdürmäge mümkinçilik berýär.

Türkmenistanda oba hojalygyna ýaramly ýerler 40,5 mln. gektar bolup, onuň 17 mln. gektary suwarymly ekerançylyga ýaramlydyr. Häzirki wagtda sürülýän ýerler 1,7 mln. gektardan gowrakdyr. Öri meýdanlary 38,78 mln. gektara, ot ýatyrylýan ýerler—10,3 mün gektara deňdir.

Sürülýän ýerleriň möçberi boýunça Ahal (557,5 mün ga), Daşoguz (405,1 mün ga) we Mary (387,8 mün ga.) welaýatlary tapawutlanýarlar (tablisa 1).

Türkmenistanyň oba hojalygyna ýaramly ýerleri (01.01.2000 ý. - müň ga.) <sup>1</sup>								1-nji tablisa	
Welaýatlar	Umumy meýdany	Sürümli yerin hemmesi	Şolardan					Köp ýyllyk agaçlar	Gaýry meýdanlar
			Düme	Suwarymly	Şol sanda		Mellek we bag ýerler		
					Peýdalanylýany	Şolardan			
Ahal	9737,6	557,5	2,9	554,6	542,7	11,9	26,5	9153,6	
Aşgabat	25,7	1,0	-	0,8	0,2	0,8	2,6	22,1	
Balkan	13927,2	96,1	5,7	90,4	88,0	2,4	3,4	13827,7	
Daşoguz	7343,1	405,1	-	405,1	372,4	32,7	13,2	6924,8	
Lebap	9372,7	275,6	0,4	275,2	252,3	22,9	11,7	9085,4	
Mary	8714,5	378,8	9,2	378,6	349,7	28,9	13,2	8313,5	
Türkmen	49120,9	1723,1	18,2	1704,9	1605,3	99,6	70,6	47327,2	

1- Türkmenistanyň statistiki ýyllyk nesiri. 2000-nji ýyl. Aşgabat, 2000.



Türkmenistanyň suw baýlyklary has çäklidir. Ýurduň öz çäklerinde emele gelýän suw çeşmeleri ujypsyzdyr. Ýurdumyzyň ekin meýdanlarynyň 90-95% Amyderýanyň, galanlary Murgap, Tejen, Etrek we beýleki uly bolmadyk suw çeşmeleriniň suwlaryndan peýdalanýarlar. Bu derýalaryň ählisi öz gözbaşlaryny goňşy döwletlerden alýarlar. Amyderýanyň suwundan peýdalanýan döwletleriň arasynda, onuň suwy ýörite ylalaşyk esasynda şeýleräk bölünýär: Özbegistan-29,6 mlrd. metr kub (48,2%), Türkmenistan-22 mlrd metr kub (35,8%), Täjigistan-9,5 mlrd. metr kub (15,4%), Owganystan-2mlrd metr kub (3,2%), Gyrgyzystan-0,4 mlrd metr kub (0,6%).

Suwy rejeli peýdalanmagyň zerurlygyny göz önünde tutup, ýurdumyzda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň görkezmesi esasynda, bar bolan suw baýlyklarymyzy tygşytly ulanmak niýeti bilen çäreleriň toplumy amala aşyrylýar. Olaryň esasyalary aşakdakylardyr:

a) oba hojalygynyň ähli pudaklarynda suwy tygşytlaýjy tehnologiýalary ornaşdyrmak;

b) hojalykda suwuň az peýdalanylýan döwürlerinde derýalaryň suwlaryny suw howdanlarynda ýygnamak. Onuň üçin bar bolan suw howdanlarynyň durkuny täzelemek, täzelerini gurmak;

ç) suwarymly ekerançylykda döreyän zeý suwlaryny bir ýere jemläp, olaryň duzlylygy azalandan soňra gaýtadan peýdalanmak;

d) suwaryş torlaryndaky suwuň ýitgilerini kemeltmek we beýlekiler.

## 2. Oba hojalygynyň esasy pudaklarynyň ösüşi we ýerleşşi

Türkmenistanda 1999-njy ýylda ähli oba hojalyk önümçiliginiň 48% ekerançylygyň 52% maldarçylygyň paýyna düşdi.

Ekerançylyk ekinleriň önümleriniň niýetlenilişiniň, ösdüriliş tehnologiýalarynyň, önümleriniň gaýtadan işlenilişiniň we beýleki aýratynlyklarynyň esasynda aşakdaky toparlara bölünýär.

1. дәне we көсүккi дәне ekinleri (bugdaý, arpa, mekgejöwen we ş.m.).
2. tehniki ekinler (gowaça, күнжи, gant şugundury).
3. көк, бакja ekinler we kartoşka.
4. ot ekinleri.
5. baglar, agaçlar we üzümлер.

Biziň ýurdumyzda ekinleriň ähli toparlaryna degişli ekinler ösdürilýär. Garaşsyzlyk almazymyzdan öňki ýyllarda bize esasan, gowaça we ony ösdürmek bilen baglanyşykly ekinleri (ekin dolanyşygy üçin) ekmek tabşyrylýardy. Emma, garaşsyzlyk alanymyzdan soňra Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Täze oba”, “Galla” maksatnamalary esasynda oba hojalyk ekinleriniň düzümine üýtgeşmeler girizildi. Ýurdumyz azyk garaşsyzlygyny gazanmak maksady bilen gowaça bilen bir hatarda, azyklyk дәне, көк, бакja we beýleki ekinleri ösdürmeklige ünsi güýçlendirdi.

Eger-de 1990-njy ýylda дәneli ekinler ähli ekin meýdanynyň 15,2% tutan bolsa, 1999-njy ýylda ol 49,8% çenli artdy. Gowaçanyň meýdany hakyky görnüşde azalmadyk hem bolsa, onuň paýy 50,6% bolandygyny 41,6% çenli kemeldi (2-nji tablisa).

Ekin meýdanlarynyň möçberi boýunça Mary (ýurdumyzyň ekin meýdanynyň 30,1%), Ahal (27,2%)



we Daşoguz (22,2%) welaýatlary tapawutlanýar. 1996-1999-njy ýyllarda ýurdumyzyň ähli oba hojalyk kärhanalarynyň ekinleriniň meýdany 6,2%, şol sanda hususy oba hojalyk kärhanalaryňky 2,46 % artan bolsa, döwlet ekin meýdany 4,8% kemeldi ekin meýdany 4,8% kemeldi. (3-nji tablisa)

Häzirki wagtda ýurdumyzyň ähli welaýatlary däneli ekinleri ekýärler. Bu ekininiň has giň meýdanlary Ahal we Mary welaýatlarynda ýerleşýär. Dänelileriň meýdanynyň köpüsi döwlet oba hojalyk kärhanalarynda ýerleşendir. Hasylylyk welaýatlar boýunça bir gektardan 19 sentnerden (Ahal welaýaty) 25,1 sentnere (Lebap welaýaty) çenli üytgäp, ortaça Türkmenistan boýunça 20,8 s/ga boldy. (4-nji tablisa) Bu görkezijiler bar bolan mümkinçiliklerden has pesdir. Şonuň üçin esasy wezipe bugdaýyň hasylyny ýokarlandyrmagyň hasabyna dänäniň öndürilişini artdyrmak bolup durýar. Ýurdumyzda dänelilerden şaly ekmeklige, netijede özümizi tüwi bilen üpjün etmeklige hem üns berilýär.

2-nji tablisa

**Oba hojalyk ekinleriniň ekin meýdanlarynyň düzümi (ähli hojalyklarda)**

	1990 ýyl		1999 ýyl	
	Müň hektar	Jemine %	Müň hektar	Jemine %
Ähli ekin meýdany	1231	100	1493	100
Däneli ekinler	187	15,2	743	49,8
Şol sanda :				
Bugdaý	60	4,4	727	48,7
Gowaça	623	50,6	621	41,6
Gant şugundury	-	-	11	0,7
Kartoşka	4	0,3	11	0,7
Gök ekinler	34	2,8	19	1,3
Azyklyk bakja ekinleri	40	3,2	11	0,7
Ot-ýmlik ekinler	338	27,5	74	5,3

3-nji tablisa

**Welaýatlaryň hojalyklary boýunça ähli ekin meýdany, tutýan paýy we ösüşi**

	1996-njy ýyl		1999-njy ýyl		Ekin meýdanlarynyň ösüşi 1999 ýyl. 1996 ýylla % has-da
	Müň hektar	Jemine %	Müň hektar	Jemine %	
Ähli hojalyklar					
Ahal	363,1	25,8	406,1	27,7	111,8
Balkan	55,8	4,0	55,7	3,7	99,8
Mary	364,0	25,9	449,8	30,1	123,6
Lebap	250,7	17,8	250,7	16,8	100,0
Daşoguz	371,6	26,5	330,6	22,2	89,0
Türkmen-n	1405,2	100	1492,9	100	106,2
Döwlet oba hojalyk kärhanalary					
Ahal	359,1	26,7	360,7	28,2	100,4
Balkan	46,5	3,5	49,3	3,8	106,0
Mary	355,5	26,5	371,8	29,1	104,6
Lebap	237,6	17,7	222,2	17,4	93,5
Daşoguz	344,5	25,6	274,4	21,5	79,6
Türkmen-n	1343,2	100	1278,4	100	95,2
Hususy kärhanalar					
Ahal	4,0	6,4	45,4	21,2	1135,0
Balkan	9,3	15,0	6,4	3,0	68,8
Mary	8,5	13,8	78,0	36,4	917,6
Lebap	13,1	21,1	28,5	12,4	94,6
Daşoguz	27,1	43,7	56,2	26,2	96,7
Türkmen-n	62,0	100	214,5	100	346,0



**Welaýatlar boýunça däneli we däneli kösükli  
ekinleriň ekin meýdany, hasyllylygy we  
ýygñalan hasyly (ähli hojalyklarda)**

	Ekin meýdany müň ga.		Hasylylyk, s/ga		Jemi ýygñalan hasyl,müň tonna	
	1996	1999	1996	1999	1996	1999
Ahal	197,4	264,8	10,2	19,0	201,6	504,4
Balkan	50,3	46,6	7,7	23,9	39,0	111,2
Mary	154,0	233,5	7,7	20,2	118,	470,9
Lebap	103,3	105,0	11,1	25,1	115,2	263,7
Daşoguz	123,4	93,3	6,7	20,7	82,4	193,4
Türkmen-n	628,4	743,2	8,8	20,8	556,4	1543,6
Döwlet oba hojalyk kärhanalary						
Ahal	196,7	237,6	10,2	17,3	201,0	412,1
Balkan	43,4	44,1	7,7	24,2	33,4	106,7
Mary	149,2	208,6	7,7	18,4	114,8	382,8
Lebap	97,7	93,8	11,1	24,6	108,2	230,7
Daşoguz	115,8	80,0	6,6	20,1	77,0	160,6
Türkmen-n	602,8	664,1	8,9	19,5	534,4	1292,9
Hususy hojalyklar						
Ahal	0,7	27,2	8,6	33,9	0,6	92,3
Balkan	6,9	2,5	8,1	18,0	5,6	4,5
Mary	6,9	2,5	8,1	18,0	5,6	4,5
Lebap	5,6	11,2	12,5	29,5	7,0	33,0
Daşoguz	7,6	13,3	7,	24,7	5,4	32,8
Türkmen-n	25,6	79,1	8,6	31,7	22,0	250,7

Gowaça biziň ýurdumyzda Garaşsyzlyk almagymyzdan öňki ýyllarda esasy ekin bolup durýardy. Häzir hem ony ösdürmeklige ýeterlik üns berilýär. Emma, indi onuň umumy önüminiň möçberini, ekin meýdanlaryny giňeltmegiň däl-de, hasyllylygyny ýokarlandyrmagyň hasabyna artdyrmaklyk maksat

edilýär. Ýurdumyzda 1999-njy ýylda 1 mln. 304 müň tonna pagta öndürildi. Onuň 416,3 müň tonnasy Daşoguz welaýatynda, 400,9 müň tonnasy – Mary 300,8 müň tonnasy Lebap welaýatynda ýygñaldy (5-nji tablisa).

Ýurdumyzy öz gandymyz bilen üpjün etmek üçin soňky ýyllarda Mary we Lebap welaýatlarynda tehniki ekinlerden gant şugundury ekilýär.

Gök we bakja ekinleri ilat üçin möhüm azyk önümlerini berýär. Bu ekinleriň meýdanynyň (ýurduň şu ekinleriniň ähli meýdanynyň 74,1%) we ýygñalan önüminiň (75,9%) köp bölegi hususy hojalyklaryň paýyna düşýär. Ýurdumyzyň sebitleriniň arasynda bu önümleri öndürmekde Daşoguz, Ahal we Lebap welaýatlary tapawutlanýar.

Maldarçylyk oba hojalygynyň möhüm pudagy bolmak bilen ol ilaty et, süýt önümleri, senagaty ýüň,deri ýaly çig mallar, ekerançylygy organiki dökünler bilen üpjün edýär. Ýurdumyzda gara mallar, dowarlar, düýeler, gylýallar, doňuzlar we guşlar ösdürilýär.

Maldarçylyk pudagy soňky ýyllarda has hem hususy hojalyklarda ýokary depgin bilen ösdi. Onuň üçin Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ähli şertler dörettdi. Ýurdumyzda mallar üçin salgyt alynmaýar, olaryň sany çäklendirilmeýär.



5-nji tablisa

Welaýatlar boýunça gowaçanyň ekin  
meýdany, hasyllylygy we ýygналan hasyly  
(ähli hojalyklar)<sup>1</sup>

	Ekin meýdany müň ga		Hasyllylyk, s/ga		Jemi ýygналаны müň. tonna	
	1996	1999	1996	1999	1996	1999
Hojalyklaryň ähli toparlary						
Ahal	87,0	102,9	5,7	16,6	49,8	171,1
Balkan	-	7,0	-	21,4	-	15,0
Mary	162,4	191,7	7,2	20,9	115,9	400,9
Lebap	104,9	119,9	13,5	25,1	142,3	300,8
Daşoguz	175,7	199,6	7,2	20,9	127,5	416,3
Türkmen-n	530,0	621,1	8,2	21,0	435,5	1304,1
Döwlet oba hojalyk kärhanalary						
Ahal	87,0	8,7	5,7	15,2	49,8	134,8
Balkan	-	5,0	-	19,0	-	9,5
Mary	62,4	149,1	7,2	20,2	115,9	301,0
Lebap	104,9	113,2	13,5	24,6	142,3	278,0
Daşoguz	175,7	176,1	7,2	18,4	127,5	323,3
Türkmen-n	530,0	532,1	8,2	19,7	435,5	1046,6
Hususy hojalyklar						
Ahal	-	14,2	-	25,6	-	36,3
Balkan	-	2,0	-	27,5	-	5,5
Mary	-	42,6	-	23,5	-	99,9
Lebap	-	6,7	-	34,0	-	22,8
Daşoguz	-	23,5	-	39,6	-	93,0
Türkmen-n	-	89,0	-	28,9	-	257,5

<sup>1</sup>Türkmenistanyň statistiki ýyllyk neşiri. 2000-nji ýyl.  
Aşgabat, 2000.

6-njy tablisa

1999-njy ýylda welaýatlar boýunça gök we  
bakja ekinleriniň meýdany, hasyllylygy we  
ýygналan hasyly (ähli hojalyklarda)

	Gök ekinler			Bakja ekinler		
	Meýdany müň ga	Hasyl s/ga	Jemi hasyl, müň ga	Meýdany müň ga	Hasyl s/ga	Jemi hasyl, müň ga
Ähli hojalyklar						
Ahal	4,5	270,2	121,6	2,0	202,5	40,5
Balkan	1,0	109,0	10,9	0,7	70,0	4,9
Mary	5,2	103,3	53,7	2,4	78,3	18,8
Lebap	3,9	144,4	56,3	2,2	116,4	25,6
Daşoguz	4,7	134,9	63,4	3,5	126,3	44,2
Türkmen-n	19,3	158,5	305,9	10,8	124,1	134,0
Döwlet oba hojalyk kärhanalary						
Ahal	2,3	347,4	79,4	1,3	174,2	23,3
Balkan	0,1	40,0	0,4	0,1	10,0	0,1
Mary	0,5	10,0	0,5	0,5	6,0	0,3
Lebap	0,3	193,3	5,8	0,7	115,7	8,1
Daşoguz	0,6	226,7	13,6	0,2	25,0	0,5
Türkmen-n	3,8	263,7	100,2	2,8	115,4	32,3
Hususy hojalyklar						
Ahal	2,2	189,5	41,7	0,7	245,7	17,2
Balkan	0,9	116,7	10,5	0,6	80,0	4,8
Mary	4,7	113,2	53,2	1,9	97,4	18,5
Lebap	3,6	140,3	50,5	1,5	116,7	17,5
Daşoguz	4,1	121,5	49,8	3,3	132,4	43,7
Türkmen-n	15,5	132,7	205,7	8,0	127,1	101,7

1997-nji ýyly 2000-nji ýyl bilen deňeşdirende gara  
mallaryň baş sany ähli hojalyklarda 36% şol sanda  
hususy hojalyklarda 59,1% arttdy. Şu görkeziji dowarlar  
boýunça 17,3 we 66,8% boldy.



Türkmenistanda gara mallaryň baş sany 2000-nji ýylda 1571,5 müňe ýetip, onuň 39,2% Daşoguz, 26% Mary welaýatynda jemlenendir. Dowarlaryň baş sany 7200,4 müň bolup, olaryň 34,7%-Mary, 21,9%-Ahal welaýatlaryndadyr.

Oba hojalyk mallarynyň ähli görnüşlerinden alynýan esasy maldarçylyk önümleriniň köp bölegi indiki welaýatlaryň paýyna düşýär.

- a) et — 24,3 % Lebap, 23,9 % Ahal, 23,6 % Mary welaýatlary;  
 b) süýt — 33,4 Daşoguz, 28 % Mary, 25,4% Lebap welaýatlary;  
 c) ýumurtga – 29,0% Ahal, 23,6% Daşoguz, 22,6% Mary;  
 d) ýüň – 38,3% Mary, 19,8% Ahal, 15,6% Lebap.

7-nji tablisa

**Welaýatlarda hojalyklar boýunça Gara mallaryň baş sany, tutýan paýy we artyşy**

	1997 ý.		2000 ý.		Baş sanynyň artyşy 2000 ý. 1997 ýyla % hasabynda
	Müň baş	Jemine %	Müň baş	Jemine %	
Ähli hojalyklar					
Ahal	137,1	11,9	177,8	11,3	129,6
Balkan	25,5	2,2	54,4	3,8	232,9
Mary	274,6	23,8	408,9	26,0	148,9
Lebap	348,7	30,2	310,0	19,7	88,9
Daşoguz	369,7	32,0	615,4	39,2	166,4
Türkmen-n	1155,6	100	1571,5	100	136,0
Döwlet oba hojalyk kärhanalary					
Ahal	56,8	21,4	31,8	20,5	56,0

Balkan	6,5	2,5	5,5	3,6	84,6
Mary	62,4	23,5	43,0	27,7	68,9
Lebap	86,0	32,4	46,1	29,8	53,6
Daşoguz	53,3	20,1	28,5	18,4	53,4
Türkmen-n	265,0	100	154,9	100	58,5
<b>Hususy hojalyklar</b>					
Ahal	80,3	9,0	146,0	10,3	181,8
Balkan	19,0	2,1	53,9	3,8	283,7
Mary	212,2	23,8	365,9	25,8	172,4
Lebap	262,7	29,5	263,9	18,6	100,5
Daşoguz	316,4	35,5	586,9	41,4	185,5
Türkmen-n	890,6	100	1416,6	100	159,1

8-nji tablisa

**Welaýatlarda hojalyklar boýunça dowarlaryň baş sany, tutýan paýy we artyşy**

	1997 ý.		2000 ý.		Baş sanynyň artyşy 2000 ý. 1997 ýyla % has-da
	Müň baş	Jemine %	Müň baş	Jemine %	
Ähli hojalyklar					
Ahal	1299,8	21,2	1574,2	21,9	121,1
Balkan	735,8	12,0	1049,9	14,6	142,7
Mary	2217,4	36,1	2500,9	34,7	112,8
Lebap	1199,1	19,5	1141,8	15,8	95,2
Daşoguz	686,0	11,2	933,6	13,0	136,1
Türkmen-n	6138,1	100	7200,4	100	117,3
Döwlet oba hojalyk kärhanalary					
Ahal	631,9	18,9	456,9	18,0	72,3
Balkan	324,7	9,7	283,1	11,2	87,2
Mary	1333,2	39,9	937,8	37,0	70,3
Lebap	676,4	20,2	522,3	70,3	77,2
Daşoguz	374,1	11,2	334,7	77,2	89,5
Türkmen-n	3340,3	100	2534,8	89,5	75,9



Hususy hojalyklar					
Ahal	667,9	23,9	1117,3	23,9	167,2
Balkan	411,1	14,7	766,8	16,4	186,5
Mary	884,2	31,6	1563,1	33,5	176,8
Lebap	522,7	18,9	619,5	13,3	118,5
Daşoguz	311,9	11,1	598,9	12,8	192,0
Türkmen-n	2797,8	100	4665,6	100	166,8

9-njy tablisa

### 2000-nji ýylda welaýatlaryň esasy maldarçylyk önümlerini öndürmekde paýy, %

	Et (diri agramda)	Süýt	Ýumurtga	Ýün
Ahal	23,9	11,1	29,0	19,8
Balkan	4,6	2,1	4,3	14,0
Mary	23,6	28,0	22,6	38,3
Lebap	24,3	25,4	20,5	15,6
Daşoguz	18,6	33,4	23,6	12,3
Türkmenistan	100	100	100	100

Düýedarçylyk Türkmenistanda maldarçylygyny möhüm pudagy bolmak bilen ol özüniň köp dertleri bejerýän çaly, şeýle hem ýolsuz gum ýerlerinde ulag hökmünde ähmiýetlidir. 2000-nji ýylda olaryň baş sany 109 müňe ýetip, onuň in uly sürüleri Balkan (34,3 müň baş) Ahal (29,3 müň baş) welaýatlarynda ýerleşýärler.

Garaşsyzlyk şertlerinde ýurdumyzda atababalarymyzyň wepaly dost, ak ganat hasaplan bedewlerini köpeltmek, olaryň şöhratyny öňküsinden-de galdyrmak we dünýä ýaýmak mümkinçiligi döredi. Ýurdumyzda 26 müň baş gylýal, şol sanda Daşoguz welaýatynda 6,8 müň baş, Lebap welaýatynda 5,9 müň baş, Mary welaýatynda 5,6 müň baş gylýal bar.

Doňuzdarçylyk türkmen halkynyň öň, aglaba häzir hem onuň etini iýmeýändigini üçin Türkmenistanda gowy

ösmeýär. Olaryň baş sany 2000-nji ýylda 1997-nji ýyla seredende, 38 müň baş bolanlygyndan 31 müň başa çenli azalypdyr. Şeýle hem bolsa, doňuzdarçylyk esasan hem hususy hojalyklarda, doňuz etine isleg bildirýän hristian dinli ilat üçin belli bir derejede ösýär.

Ilaty guş eti, ýumurtga bilen üpjün etmek üçin guşçulyk ösdürilýär. 2000-nji ýylda ýurdumyzda 375,6 mln. yumurtga öndürildi, bu bolsa 1999-njy ýyllardakydan 15% köpdür. Guşlaryň baş sany boýunça Daşoguz we Ahal welaýatlary öňde durýarlar.

### 4. Türkmenistanda oba hojalygyny ösdürmegiň geljegi

Oba hojalygynda Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Täze oba", "Däne" Maksatnamalarynda kesgitlenilen, ýurduň azyk garaşsyzlygyny üpjün edýän özgertmeler dowam etdiriler.

Oba hojalygynyň öndürlişi ýurduň ilatynyň azyk, senagatyň bolsa çig mala bolan islegini doly kanagatlandyrmaga hem-de eksport mümkinçilikleriniň giňeldilmegine gönükdiriler.

Çak edilýän döwür üçin belleniýän agrar syýasat:

- oba hojalyk önümçiliginiň ösüşiniň durnukly ýokary depginleriniň üpjün edilmegini;
- seleksiýany we tohumçylygy ösdürmegiň, oba hojalyk önümleriniň hasyllylygynyň hem-de mallaryň önümliliginiň artdyrylmagynyň hasabyna pudaklaryň has netijeli ösdürilmegini;
- ýurduň oba hojalygynyň gurluşynyň kämilleşdirilmegini; onuň sarp edijiler bazaryna ýakynlaşdyrylmagyny; ýerleriň hasyllylygynyň



durnukly ýokarlandyrylmagyny, ylmy taýdan esaslandyrylan ekin dolanyşygynyň ornaşdyrylmagyny;

- oba hojalyk çig malynyň gaýtadan işlenilmeginiň derejesiniň çuňlaşdyrylmagyny hem-de hiliniň ýokarlandyrylmagyny;
- önümleriň eksport mümkinçiliklerini artdyrmaga getirýän pudaklarynyň çalt depginlerde ösdürilmegini;
- maddy-tehniki bazanyň düýpli täzelenilmegi;
- oba hojalyk önümçiliginiň ýöriteleşmegini hem-de çäkleýin ýerleşdirilmegini göz önünde tutýar.

Oba hojalygynyň jemi önüminiň ortaça ýyllyk ösüş depginleri 2000-2005-nji ýyllarda 14,3%, 2005-2010-njy ýyllar üçin bolsa 10,1% bolar.

Önümiň görkezilen depginleriniň ilkinji nobatda oba hojalyk önümçiligini yzygider ösdürmegiň hasabyna gazanmak bellenilýär. Ähli oba hojalyk ekinleriniň ekin meýdany birinji döwürde 12%, ikinji-de bolsa 30% artar. Ýerleriň hasyllylygyny we mallaryň önümliligini artdyrmagyň hasabyna jemi önümiň ösüş möçberi 70-75% üpjün ediler.

Önümiň pagta we bugdaý ýaly örän möhüm görnüşleriniň öndürilişini artdyrmak esasy wezipeleriň biri hökmünde bellenilýär. 2005-nji ýylda 2500 müň tonna pagta we 2200 müň tonna bugdaý, 2010-njy ýylda bolsa 3000 müň tonnadan pagta we bugdaý ýygnamak bellenilýär. Şonda bugdaýyň hasyllylygy gekardan 42,5 sentnere, gowaçanyň hasyllylygy bolsa gekardan 45,3 sentnere ýeter. Pagta öndürmekde gowaçanyň inçe süýümlü sortlarynyň paýy artar.

Ýurduň şeker bolan islegini kanagatlandyrmak üçin gant şuguduryňy ösdürüp ýetişdirmek göz önünde

tutulýar. Onuň öndürilişi 2005-nji ýylda 500 müň tonna, 2010-njy ýylda 900 müň tonna ýetiriler Oba hojalyk önümleriniň beýleki görnüşlerini öndürmegiň möçberleri ep-esli artar.

Garaköli baganasy we gön çig maly eksportyň möhüm maddasyny düzer. Milli halyçylykda sarp edilýän saryja goýunlaryň ýününi öndürmegiň möçberini artdyrmak bellenilýär, pile öndürilişi artar.

Maldarçylyk mundan beýläk-de ösdüriler. Gara mallaryň baş sany 2000-2005-nji ýyllarda 18% artar we 1783 müňe deň bolar, 2005-2010-njy ýyllarda bolsa, degişlilikde 17% we 2089 müňe deň bolar şol sanda hususy eýeçilikde gara mallaryň baş sanyny has-da artdyrmak göz önünde tutulýar. Ol 2005-nji ýylda 1563 müňe, 2010-njy ýylda 1821 müňe barabar bolar.

Goýunlaryň we geçileriň sanynyň artmagynyň ortaça ýyllyk depgini 2000-2005-nji ýyllarda 10% ýa-da 4004 müňe, 2005-2010-njy ýyllarda bolsa, 6,7% ýa-da 4008 müňe barabar bolar we döwrüň ahyryna 16000 müňe çenli ýeter.

Guşlaryň baş sanyny ep-esli artdyrmak bellenilýär. Ol 2005-nji ýylda 2000-nji ýyldakysy bilen deňeşdirlende 1,4 esse artar we 7780 müňe barabar bolar, 2010-njy ýylda bolsa, 2005-nji ýyldakysy bilen deňeşdirlende 1,3 esse artar hem-de 10200 müň başa barabar bolar.

Maldarçylygyň Türkmenistan üçin däbe öwrülen görnüşleri düýedarçylyk we gylýalçylyk mundan beýläk-de ösdüriler.

Ýakyn ýyllarda oba hojalyk önümleriniň öndürilişiniň möçberlerinde hususy pudagyň paýy ep-esli ýokarlanar, aýratyn hem miwe gök-önümçilik we maldarçylyk pudaklarynda hususyýetçiligiň paýy artar.



Hususyýetçilikde etiň 84,4%-den, süýdün 93,4%-den, ýumurtganyň 82,6%-den, gök önümleriň 85%-den az bolmadyk mukdary öndüriler.

Oba hojalyk toplumynyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmagyň hasabyna esasy azyk önümleriniň öndürilişi eýýäm 2005-nji ýyla çenli sarp edişiň rejeli kadalarynyň derejesini üpjün eder. Mysal üçin: süýdün jan başyna öndürilişi 2005-nji ýylda 280 kg barabar bolar we 2000-nji ýyldaky bilen deňeşdireniňde 59%, 2010-njy ýylda bolsa, 2005-nji ýyldakysyndan deňişlilikde 330 kg we 18% artar. Ýurduň bir sarp edijisine hasaplanyňda 2005-2010-njy ýyllarda deňişlilikde 110 we 164 ýumurtga öndüriler, bugdaý öndürilişi 317 we 348 kg, gök we bakja önümleriniň öndürilişi 149,6 hem-de 199,3kg, miweleriň we ir-iýmişleriň öndürilişi 42,5 we 52,6 kg, gant öndürilişi 15,1 we 21,7 kg bolar.

Suwarymly ýerleriň meýdany 2005-nji ýyla çenli 2000 müň gektara, 2010-njy ýyla çenli bolsa, 2240,7 müň gektara ýeter. Şol bir wagtda häzirki suwarylýan ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça işler dowam etdiriler. 2005-nji ýyla çenli 295 müň gektar meýdanda, 2010-njy ýyla çenli 120 müň gektar meýdanda işleriň şu görnüşleri ýerine ýetiriler. Suw serişdelerini netijeli peýdalanmak hem-de ýaplaryň suw geçirijilerini artdyrmak maksady bilen, 2005-nji ýyla çenli 200 müň gektar suwarymly meýdanyň we 2010-njy ýyla çenli 650 müň gektar meýdanyň durkuny toplumlaýyn täzelemek göz önünde tutulýar. Bu çäreleriň ýerine ýetirilmegi suwaryş ulgamynyň bar bolan 0,58 peýdaly täsir ediş koeffisiýentini (PTK) 2010-njy ýylda 0,67 çenli ýokarlandyrmaga we 2,4 kub km suwy tygşytlamaga mümkinçilik berer.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini suw serişdeleri bilen durnukly üpjün etmek Garagum derýasynyň suw geçirijilik ukybyny artdyrmak, onda gidrotehniki desgalary hem-de nasos stansiýalaryny gurmak boýunça işler dowam etdiriler.

Suw çeşmeleriniň durnuksyz akymynyň ýaramaz täsirini azaltmak maksady bilen olary köp ýyllyk düzgünleşdirmek boýunça giň möçberli çäreler görüler. Munuň üçin 2005-nji ýyla çenli Tejen derýasynda sygymy 1250 mln. kub metr bolan Pulhatyn suw howdanynyň gurluşygyny, 2010-njy ýyla çenli bolsa Lebap welaýatynda sygymy 1200 mln. kub metr bolan Zeyid suw howdanynyň gurluşygyny tamamlamak, Mary welaýatynda Hanhowuz suw howdanynyň sygymyny 625 mln. kub metr, Daşoguz welaýatynda Tagta suw howdanynyň sygymyny 800 mln. kub metr, Balkan welaýatynda Madaw suw howdanynyň sygymy 250 mln. kub metr artdyrmak we Ahal welaýatynda Köpetdag suw howdanynyň sygymyny 70 mln. kub metr artdyrmaklyk belenilýär.

Aral ýakasynyň dartgynly sanitariýa epidemiologiýa ýagdaýyň gowulandurylmagyna ep-esli üns beriler. Munuň üçin döwletara Derýalyk we Halklaryň dostlugy adyndaky we Ozyornýý kollektorlarynyň durkuny täzelemek hem-de Baş Çep kenar kollektoryny gurmak boýunça işleri dowam etdirmek belenilýär.

Uzak öördäki maldarçylygy ösdürmek üçin amatly şertler döretmek maksady bilen 2005-nji ýyla çenli tutuş ýurdumyz boýunça öri meýdanlarynyň suwlandyrylmagyny tamamlamak belenilýär.

Ýurduň ýaşaýyş derejesini üpjün etmekde oba hojalyk önümçiliginiň tutýan ornuny hem-de ilatyny



girdejilerini nazara almak bilen obada özgertmeleri toplumlaýyn we gaýragoýulmasyz ilerletmek, ykdysady syýasatyň esasy wezipesi bolmagynda galýar.

### **Tema 10: Ulag we aragatnaşyk ulgamynyň ösüşi we ýerleşşi**

1. Türkmenistanda öndüriji güýçleriň ösüşinde we ýerleşşinde ulaglaryň ähmiýeti.
2. Ulaglaryň aýry-aýry görnüşleriniň ösüşiniň we ýerleşşiniň aýratynlyklary.
3. Aragatnaşyk ulgamy.

#### **1. Türkmenistanda öndüriji güýçleriň ösüşinde we ýerleşşinde ulaglaryň ähmiýeti**

Türkmenistanyň ulaglar toplumu özüne ulag serişdeleriň ähli görnüşlerini, olar bilen baglanyşykly önümçilik we önümçilik däl ulgamlary birleşdirýär. Ulag – önümçiligi sebitleýin guramakda, pudagara we sebitleýin toplumlaryň arasynda aragatnaşyklary amala aşyrmakda, ýolagçy gatnatmakda esasy serişde bolup hyzmat edýän möhüm hojalyk pudagydyr. Ulag gönüden-göni önümçiligiň dowamy bolup, ol zähmetiň sebitleýin bölünişinde ykdysadyýetiň ýöriteleşişinde, toplumlaýyn ösüşinde, tebigy baýlyklaryň özleşdirilişinde aýgytly orun tutýar. Uly çäk tutýan Türkmenistan üçin ulaglaryň ähmiýeti has möhümdir. Häzirki güne çenli Türkmenistanyň köp sanly tebigy baýlyklary ulag ýollary bolmandygy üçin özleşdirilenok.

Ulag her bir ýurduň ýa-da onuň aýry-aýry bölekleriniň hojalygynyň iň möhüm pudaklarynyň biri

bolmak bilen, onuň birnäçe özboluşly alamatlary bardyr. **Birinjiden**, ýükleri we ýolagçylary daşamak üçin ulag hem önümçilik prosesi hem önüm bolup durýar. **Ikinjiden**, ol täze önüm döretmeýär, diňe önümçilik sferasynyň beýleki pudaklary tarapyndan döredilen önümleri daşýar, ýagny önümçiligi dolanyşyk sferasynda dowam etdirýär, hem-de önümiň gymmatyny ulag çykdajylarynyň ululygyna artdyrýar. Öndüriji güýçleri ösdürmegiň we ýerleşdirmegiň ykdysady taýdan maksadalaýyklygy önümçiligiň ähli prosesine, şol sanda önümi daşamagy, saklamagy we sarp ediljilere ýetirmeli we goşmak bilen, çykarylan harajatlaryň ululygy boýunça kesgitlenýär. Ulag harajatlaryny hasaba almak we ony kesgitlemek öndüriji güýçleri ýerleşdirmegiň esasy şertleriniň biridir.

Ulag harajatlarynyň jeminiň sarp ediljilere satylýan wagtyndaky umumy gymmatyna bolan gatnaşygyna ulag koeffisienti diýilýär, şu koeffisiýenti näçe kiçi bolsa, önümçiligiň ýerleşşi şonça amatlydyr.

Ulag torunyň kämilleşdirilmegi ýurtda zähmetiň geografik bölünişiniň, onuň aýry-aýry bölekleriniň hojalygynyň toplumlaýyn ösdürlişiniň derejesini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Ulag hojalyk işiniň bir görnüşi hökmünde umumy we umumy däl ulaglara bölünýär. Umumy ulag hojalygyň ähli pudaklarynyň we ilatyň ýüklerini, ýolagçylary gatnatmaklyga bolan isleglerini kanagatlandyrmak bilen ol önümleriň dürli görnüşlerini öndürjiler bilen sarp edijileriň arasynda daşýar. Täjirçilik (tölegi) esasynda ýolagçylary ýa-da ýükleri daşamaklyk umumy ulaglara degişlidir.



Umumy däl ulag (aýry-aýry edaralaryň, guramalaryň ulagy) esasan öz kärhanasyna, birleşigine degişli ýükleri we ýolagçylary daşýar.

Ulag we aragatnaşyk toplumynda 1999-njy ýylda 60 müňe golaý adam işledi, bu bolsa Türkmenistanyň ykdysady taýdan işjeň ilatynyň 3% gowragydyr.

Türkmenistanyň Merkezi Aziýadaky geografik ýerleşişini onuň tranzit ýük daşamakda möhüm ulag hem-de aragatnaşyk mümkinçiligini kesgitleýär we daşary ýurtlaryň köpüsine gyzyklanma döredýär.

Ýurduň ulag tory esasan indiki durmuş-ykdysady faktorlaryň täsiri netijesinde emele gelýär:

- hojalygynyň ösüşi we ýerleşişini;
- şäherleriň ýerleşişini we ilatlylygyny;
- ýurduň içerki we daşarky ulag-ykdysady gatnaşyklarynyň ugurlary we kuwwatlylygyny;
- kurortlaryň we iri syýahat obýektleriniň ýerleşişini;

Ýük dolanyşygynyň möçberini kesgitleýän faktorlar:

- hojalygynyň ösüş derejesini;
- önümçiligiň geografiýasyny;
- sebitleriň toplumlaýyn ösüşi;
- önümçiligiň we sarp edişiň welaýatlar boýunça balansy;
- önümçiligiň jemleniş derejesini;
- hojalyk dolanyşygyna täze tebigy baýlyklaryň goşulmagy we çig mallaryň peýdalanylyş ýagdaýy.

1-nji tablisa

**Welaýatlar boýunça 1999-njy ýylda ulaglaryň ähli görnüşini boýunça ýük daşalyşy we ýük dolanyşygy**

	Ýük daşalyşygy		Ýük dolanyşygy mln. t/km
	Müň tonna	Jemine %	
Ählisi	442171	100	23890
şol sanda :			
Aşgabat şäheri :	37672	8,5	461,2
Welaýatlar :			
Ahal	78506	17,8	2898,5
Balkan	64009	14,5	3219,7
Daşoguz	103946	23,5	10650,8
Lebap	92848	21,0	3570,3
Mary	65193	14,7	3089,5

2-nji tablisa

**Welaýatlar boýunça 1999-njy ýylda ulaglaryň ähli görnüşini boýunça ýolagçy gatnadylyşy we ýolagçy dolanyşygy**

	Ýolagçy gatnadylyşy		Ýolagçy Dolanyşygy mln. Ýolagçy km
	Müň adam	Jemine %	
Ählisi	716042.	100	10474,8
şol sanda			
Aşgabat şäheri	224236,2	31,3	3248,9
Ahal	60015,5	8,4	997,0
Balkan	80241,2	11,2	1157,0
Daşoguz	112020,6	15,5	1315,6
Lebap	115370,5	16,1	2114,1
Mary	126158,0	17,5	1642,2



Önümçiligiň welaýatlar boýunça balansy, ol ýa-da beýleki önümi artykmaçlyk edýän ýa-da ýetmeýän welaýatlaryny anyklamaga kömek edýär. Artykmaç önüm öndürýän welaýatyň önüm ýetmeýän welaýatlara oňlanşyksyz berkidilmegi ýük dolanyşygynyň artmagyna getirýär. Önümçiligiň jemlenmegi hem şeýle ýagdaýy döredýär.

Ýük dolanyşygynyň düzümi welaýatyň hojalygynyň ýöriteleşişine we onuň hojalygynyň pudaklarynyň utgaşysyna, çig mal we ýangyç bazalarynyň ýerleşişine, şeýle hem özünde çig mal we ýangyç ýetmezçilik edýän şertlerde gaýtadan işleýän senagatyň ösüşine baglydyr. Her bir sebitiň özüne mahsus ýük dolanyşygynyň düzümi bardyr.

Welaýatlar boýunça önümçiligiň we sarp edişiň ykdysady geografiki aýratynlyklary olaryň ulag balansynda ýüze çykýarlar.

Ýangyç we çig mal baýlyklarynyň köp ýerleşen welaýatlaryň adatça aktiw ulag balansy bardyr, ýagny welaýatdan çykarylýan ýükleriň möçberi getirilýäninden köpdür. Işläp bejerýän senagatly welaýatlaryň passiw ulag balansy bolýar. Olarda çykarylýan ýükleriň möçberi getirilýäninden azdyr.

## **2. Ulaglaryň aýry-aýry görnüşleriniň ösüşiniň we ýerleşişiniň aýratynlyklary**

Türkmenistanyň ulag ulgamynyň düzümine demir ýol, awtomobil, deňiz, içerki suw, howa, geçiriji turba ulaglary girýär.

Türkmenistanyň ulaglary köptaraplaýyn çylşyrymly toplum bolup, ol öz düzümine (1999-njy ýylda) 2440 km demir ýollaryny, 13640 km umumy peýdalanylýan

awtomobil ýollaryny 654 km içerki suw ýollaryny, 125 km trolleybus liniýalaryny, howa we deňiz ulaglaryna degişli obýektleri, geçiriji turbalary we beýleki ulag ulgamyna degişli desgalary hem-de ulaglara hyzmat edýän kärhanalary birikdirýär.

Türkmenistanyň ulaglarynyň ähli görnüşleri bilen 2000-nji ýylda 467 mln. tonna ýük daşaldy. Bu 1999-njy ýylyň görkezijisinden 25 mln. tonna ýokarydyr. Ähli daşalýan ýükleriň 407 mln. tonna (87,5%) awtomobil ulaglarynyň, 10,0 mln. tonna (2,1%) demir ýol ulaglarynyň we 47,5 mln. tonna (10,2%) geçiriji turbalaryň paýyna düşýär. Uly bolmadyk möçberde ýükler içerki suw ulaglaryň (1,7 mln. tonna) deňiz ýol ulaglaryň (161 müň t.) we howa ulaglaryň (11 müň t.) kömegi bilen daşaldy.

Ulaglaryň ähli görnüşleri bilen 2000-nji ýylda 846,3 mln. ýolagçy gatnadyldy. Awtomobil ulaglary bilen gatnadylýan ýolagçylaryň sany 842,4 mln. ýetdi, ýagny ähli gatnadylan ýolagçylaryň 99,5% deňdir.

Türkmenistanyň ulag ulgamynda iň irki döredilen we häzirki wagtda esasyalaryň biri demir ýol ulagydyr. Ilkinji demir ýol 1880-nji ýylyň iýul aýynda Türkmenbaşy şäherinden gurulyp başlanyp, ol 1885-nji ýylyň 30-njy noýabrynda Aşgabatda, 1886-njy ýylyň dekabrynda bolsa, Türkmenabata bardy. Amyderýanyň üstünden ilkinji agaç köpri 1888-nji ýylda guruldy. Ol 1901-nji ýylda metal köpri bilen çalşyryldy. Bu demir ýoluň uzynlygy Türkmenbaşy şäherinden Özbegistan araağäje çenli (Farap etrabynda) 1171 km-dir.

Yoluň Mary-Serhetabat şahasy 315 km bolup, ol 1887-1889-njy ýyllarda guruldy. 1947-1953-nji ýyllarda uzynlygy 627 km bolan Türkmenabat-Goňrat demir ýoly guruldy. Bulardan başgada gysga aralyklara birnäçe



demir ýollar guruldy. Olar Balkanabat-Wyşka, Mukry-Gowurdak, Tahýadaş-Köneürgenç demir ýollarydyr. Umuman 1991-nji ýyla çenli Türkmenistanyň demir ýollarynyň uzynlygy 2120 km barabardyr.

Türkmenistan garaşsyzlygyny alandan soňra demir ýol ulaglaryny ösdürmeklige uly üns berip başlady. 1995-nji ýylda halkara ähmiýetli – Transaziýa magistralynyň möhüm bölegi, ýagny uzynlygy 132 km bolan Tejen-Sarahs (araçakden Maşada çenli 166 km, jemi 308 km) şeýle hem 1993-nji ýylda Artyk Ýufrabat (3 km) demir ýollary işe girizildi. 1999-njy ýylda uzynlygy 215 km bolan Türkmenabat-Atamyrat demir ýoly guruldy. Atamyrat bilen Kerkiçiniň aralygynda Amyderýanyň üstünden uzynlygy 2 km bolan demir we awtomobil ýollary bolan köpriniň gurluşygy dowam edýär. Şol demir ýol we awtomobil ýol hereket edip başlasa ýurdumyzyň günorta-gündogarynda ýerleşen dürli tebigy baýlyklara baý etraplary özleşdirmäge amatly mümkinçilik döär.

2000-2010-njy ýyllarda Demirgazyk-Günorta ulag geçelgesini döretmegiň taslamasynyň çäklerinde Ýeraliýewo-Türkmenbaşy-Bereket-Etrek döwlet serhedi demir ýolunyň gurluşygy başlanar we Eýran demir ýol toruna çykar. Türkmenistan Bekdaşdan-Türkmenbaşy çenli demir ýoly gurmaly.

Häzirki wagtda Aşgabat-Daşoguz demir ýoluň gurluşygy dowam edýär. Ol 2006-njy ýylda ýagny Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 15 ýyllygyna işe giriziler. Onuň uzynlygy 530 km bolar we ýoluň ugrunda 20 sany stansiýa we razýezd ýerleşer.

2000-2005-nji ýyllaryň maksatnamasyny durmuşa geçirmek maksady bilen Bereket-Etrek (223 km) Tejen-Babadaýhan (44 km) demir ýollary gurmak we 335 km

demir ýoly elektrikleşdirmek (Bamy-Aşgabat-Duşak) göz önünde tutulýar.

2006-2010-njy ýyllarda täze demir ýol ulgamlarynyň 1233 km gurular. (Atamyrat-Tagtabazar-340 km, Tagtabazar-Sarahs-150 km, Türkmenbaşy Gyzyлгаýa-Daşoguz-700 km, S.A.Nyýazow adyndaky duralga Kerneý 43 km), demir ýollaryň 215 km elektrikleşdiriler (Türkmenabat-Atamyrat) Umuman 11 ýyllyk maksatnamada 2 müň km gowrak demir ýollaryny gurmaklyk göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň içinde we onuň çäkleri boýunça tranzit arkaly ýükleriň ep-esli böleginiň ýük awtomobilleri arkaly daşalýandygyny nazara almak bilen awtomobil ýollary ösdürmegiň ugurlary taýýarlandy. Türkmenistanyň ähli awtomobil ýollarynyň uzynlygy 24000 km gowrakdyr. Täze Aşgabat-Howdan-Bajygyran awtomobil ýoly Türkmenistany we Eýrany birleşdirdi we ýükleri daşamagyň, ýolagçylary gatnatmagyň halkara talaplaryna laýyk gelýär.

Bekdaş-Türkmenbaşy-Aşgabat-Türkmenabat halkara ähmiýetli awtomobil magistraly günbatardan gündogara Türkmenistanyň bütin çäkleriniň üstünden geçýär. Beýlekilerden Balkanabat-Hazar, Balkanabat-Efrek-Esenguly, Mary-Serhetabat, Serdar-Etrek-Esenguly, Türkmenabat-Daşoguz, Türkmenabat-Atamyrat, Daşoguz-Köneürgenç we Aşgabat-Daşoguz ýollaryny görkezmek bolar. Aşgabat-Daşoguz ýoly soňky ýyllarda ulanylmaga berilen iň iri magistral bolup, onuň uzynlygy 523 km deňdir. Eýranyň “Dobral” firmasy 50 km uzynlykdaky Aşgabat-Gökdepe döwrebap awtomagistralyny we Aşgabat şäheriniň uzynlygy 40 km bolan günortadaky aýlawly ýoly gurdy. Türkmenistan 11



sany ýurt bilen halkara awtomobil gatnawy barada ikitaraplaýyn ylalaşyklar baglanyşdy.

Awtomobil ulagynyň esasy ykdysady görkezijileri çekilen ýükleriň mukdary, ýük dolanyşygy, ugradylan ýolagçylaryň sany, ýolagçy dolanyşygy, çekilýän ýükleriň görnüşleri we esasy ugurlarydyr. Awtomobil ulaglary bilen esasan oba hojalyk önümleri, dökünler, gurluşyk materiallary, nebit önümleri, azyk we ýeňil senagat önümleri daşalýar.

2000-2010-njy ýyllarda Ýewropa bankynyň we beýleki halkara maliýe guramalarynyň ýardam etmeginde Aşgabat-Mary (350 km) Gökdepe-Türkmenbaşy (525 km) Aşgabat-Daşoguz (600 km) awtomagistralynyň durky täzelener we halkara derejesine ýetiriler.

Trolleybus liniýalarynyň umumy uzynlygy 125 km bolup, olarda 49 sany trolleybus hereket edýär. 1999-njy ýylda trolleybus ulaglary bilen 18,2 mln. ýolagçy gatnadyldy. Trolleybus ulaglary ekologiýa taýdan arassalygy bilen tapawutlanýar.

Hazar deňziniň gündogar kenarynyň 600 km gowragynyň ýurdumyza ýanaşmagy deňiz ýol ulaglarynyň döredilmegine we ösmegine getirdi. Deňiz ýol ulaglary döwletimiziň ulag toplumynyň düzüm bölegi bolup, oňa deňiz gämileri, portlary, gämi abatlaşdyrmak zawody, hyzmat we edara ediş guramalary girýär. Türkmenistanyň deňiz ýol ulaglary bilen esasan nebit we nebit önümleri, pagta süýümi, gurluşyk materiallary, maşynlar we tehniki enjamlar, metallar daşalýar. Bu ýükleriň köpüsi tranzit häsiýetlidir. Kaspi deňiz ýol ulaglarynyň ösmegine 1962-nji ýylda işe girizilen Türkmenbaşy-Baku paromy uly itergi berdi. Başga-da Türkmenbaşy – Bekdaş poromy boýunça ýük

dolanyşygy amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Hazar kenarynda üç sany deňiz porty bar, olar Türkmenbaşy, Bekdaş, Alaja portlarydyr. 2000-nji ýylda deňiz ýol ulaglary bilen, 161 müň tonna ýük daşaldy we 6 müň ýolagçy gatnadyldy. Astrahan paromy tiz wagtda işe girizilmegi bilen gatnadylýan ýükleriň möçberi 500 müň tonna ýeter we ondan düşýän girdeji 2,5 mln. dollara ýeter. Türkmenbaşy porty Ortaýer we Baltika deňizleriniň portlary bilen ykdysady baglanyşygy üpjün edýär. Gýş möwsümünde Wolga-Don kanalynyň gatnaw üçin ýapylan wagty ýükleri Türkmenbaşy portundan Eýranyň Enzeli portuna eltip, ol ýerden bolsa awtomobil ulaglary bilen Türkiýe we onuň üsti bilen Ýewropa ýurtlaryna alyp gitmäge mümkinçilik bar. Häzirki wagtda Türkmenbaşy portunyň durkuny täzelemek işi tamamlanyp barýar.

Türkmenistanyň Amyderýa we Garagum derýasy boýunça içerki suw ulaglary döwletimiziň içindäki ýükleri daşamak bilen meşgul bolýar. İçerki gämi gatnawly suw ýollarynyň uzynlygy 654 km. deňdir. Amyderýa Türkmenistanyň çäklerinden Kelifden Düýeboýna çenli gämi gatnawlydyr we esasan mineral gurluşyk materiallaryny, gidrotehniki enjamlary we maşynlary ýangyç önümleri daşalýar. Amyderýada Türkmenistanyň çäklerinde Türkmenabat, Atamyrat we Kelif portlary we birnäçe güzerleri (Farap, Mukry, Düýeboýun, Başsaka) bardyr. Garagum derýasy Bosagadan Zähmete çenli (350 km) gämi gatnawlydyr. 2000-nji ýylda derýa ulaglary bilen ugradylan ýükler 1,7 mln. tonna barabardyr.

Türkmenistanyň Milli awiakompaniýasynyň howa ulaglary onlarça ýurtlaryň paýtagtlary, iri şäherleri bilen aragatnaşygy üpjün edýär. Aşgabat şäherinde sagatda



16000 ýolagça hyzmat etmäge ukyply, iki uçuş-gonuş zolak Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky halkara aeroport toplumy guruldy. Uçarlaryň parky täzelendi, ýagny “Boing”, “Britiř Aýerspeýs”, “I 1-76 Yak-42” ýaly uçarlar alyndy. 2000-nji ýylda uçarlar bilen 11 müň tonna ýük we 1,3 mln. ýolagçy ugradyldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkiýe respublikasyna, Hindistana, BAE, Päkistana, Hytaýa, Saud Arabystana, Germaniýa, Italiýa howa ýollary guraldy.

Ýurdumyzyň ýerasty nebite, tebigy gaza baýdyr. Nebiti gaýtadan işleýän kärhanalara, tebigy gazy sarp ediljilere ýetirmek üçin iň amatly ulag - geçiriji turbalardyr. Häzirki wagtda ýurdumyzyň ähli ilatly ýerlerine dürli kuwwatlykdaky gaz geçirijiler barýar. Ýaşayş jaýlara barýan geçirijileri hasaba alsak (8 müň km) olaryň uzynlygy 30 müň km ýeter. Döwlet bu işler üçin 1 mlrd. 150 dollar sarp etdi. Şol geçirijiler boýunça hem ýylda ilata 7 mlrd. metr kub mugt gaz berilýär. Türkmenistanyň nebit geçiriji turbalary: Wyşka-Balkanabat (30 km); Gumdag-Balkanabat (47 km); Goturdepe-Hazar (58 km); gaz geçiriji turbalar: Goturdepe-Belek-Türkmenbaşy (168 km); Mollaker-Mary (108 km); Sakar-Türkmenabat-Dänew (54 km); Baýramaly-Aşgabat-Büzmeýin (400 km.). 2000-nji ýylda magistral geçiriji turbalardan 47,5 mln. tonna nebit we gaz akdyryldy.

Günbatar Türkmenistanda başlanýan Körpeje-Gurtguýy (Eýran) gaz geçiriji turbasynyň kuwwaty 10 mlrd metr kuba deň bolup, bu desga 1997-nji ýylda ulanmaga berildi. Häzirki wagtda dünýäniň öňde baryjy kompaniýalary bilen Hazar deňziniň düýbünden Azerbaýjanyň, Gruziýanyň üsti bilen Türkiýe we ondan aňryk Ýewropa ýurtlaryna gidýän kuwwaty bir ýylda 30

mlrd metr kub gaz geçiriji turbanyň gurluşygy barada gepleşikler alnyp barylýar. Dünýä bazaryna türkmen gazyny çykarmagynyň beýleki ýollary barada hem işler alnyp barylýar. Olardan Türkmenistan – Eýran – Türkiýe – Ýewropa; Türkmenistan-Päkistan-Hindistan; Türkmenistan – Hytaý - Ýaponiýa ýaly ugurlary görkezmek bolar.

Türkmenistany durmuş ykdysady taýdan ösdürmek üçin ulaglar torunyň kämilleşdirilmegi we üstüniň ýetirilmegi zerurdyr. Täze ýollaryň gurulmagy Türkmenistanyň hojalygynyň pudaklarynyň mundan beýläkde ösmegine, olaryň amatly ýerleşmekligine kömek eder.

### 3. Aragatnaşyk ulgamy

Önümçiligi rejeli ýerleşdirmekde we ösdürmekde aragatnaşyk serişdeleriniň örän uly ähmiýeti bardyr. Aragatnaşyk toplumynyň düzümine poçtalar, telegraflar, telefon aragatnaşyk uzelleri, telewizion we radio stansiýalary degişlidir. Telekomunikasiýa enjamlary esasy öndürijiler bolan, “Simens”, “Alkatel”, “Erikson” firmalary Türkmenistanyň aragatnaşyk toplumyny ösdürmäge işjeň hyzmatdaşlyk edýärler. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň ähli welaýatlary häzirki zaman aragatnaşyk serişdeleri bilen upjün edildi. Türkmenistanyň, Eýranyň we Özbegistanyň arasyndaky uzynlygy 708 km bolan optiki-süýüm aragatnaşyk liniýasynyň gurluşygy tamamlandy. 1998-nji ýylda Aragatnaşyk Ministriliginiň bazasynda internetiň halkara torunyň aragatnaşyk uzeli Aşgabatda, soňra Mary we Türkmenabat şäherlerinde açyldy.



2010-njy ýyla çenli aragatnaşyk serişdelerini ösdürmegiň esasy ugurlarynda bar bolan toplumlaryň durkuny täzelemek, täze toplumlary gurmak, sanly komutasion-telefon ulgamlara geçmek göz önünde tutulýar.

Türkmenabat-Mary-Aşgabat-Daşoguz-Türkmenabat süýümli optiki aragatnaşyk hatarynyň guşagyny döretmek bellenýär. Şol ýyllarda täze halkara kanallary hem açylar.

Paýtagtyň we welaýat merkezleriniň abonentleri öýjükli, peýdžing aragatnaşygyna goşular, ýurduň telekommunikasiýa – maglumat beriş ulgamlarynyň hereket edýänleri ösdüriler we täzeleri gurular.

### **Tema 11 : Türkmenistanyň halkara ykdysady gatnaşyklary hem-de olaryň öndüriji güýçleriň ösüşine täsiri**

1. Halkara ykdysady gatnaşyklaryň görnüşleri.
2. Türkmenistanda halkara söwdanyň ösüşi.
3. Tehnologiki alyş-çalyş, işçi güýjüniň hereketi, daşary ýurt maýa goýumlary we halkara ykdysady birleşmeleri.

#### **1.Halkara ykdysady gatnaşyklaryň görnüşleri**

Ylmyň, tehnikaýnyň we tehnologiýanyň ösmegi hem-de kämilleşmegi netijesinde dünýäniň ýurtlarynyň köpüsi gitdigiçe halkara zähmet bölünişigine çekilip başlanýar. Şonuň netijesinde aýry-aýry ýurtlaryň, tutuş sebitleriň hojalygy belli bir ugurlar boýunça ýöriteleşýärler. Ýurtlaryň, sebitleriň hojalygynyň ýerleşşi olaryň tebigy, durmuş-ykdysady, ulag-geografiki, maliýe we taryhy

ösüş ýagdaýlary bilen üznüksiz baglydyr. Şolardan ugur alyp her bir ýurt özüniň hojalygyny durmuş-ykdysady we ekologik taýdan has amatly ugur boýunça ösdürýär. Netijede dünýä ykdysadyýetine goşulmak, halkara bazaryna gatnaşmak hadysalary bolup geçýär. Daşary ykdysady gatnaşyklary we onuň düzümi ýurduň halk hojalygynyň ösüş ugurlaryny seçip almak we hojalygyň ýöriteleşdirilişini çuňlaşdyrmak döwlet we hökümet ýolbaşçylarynyň alyp baryan durmuş-ykdysady hem-de daşary we içeri syýasaty bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Garaşsyz ýurdumyzyň ilkinji we ömürlük Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýöredýän syýasaty Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pugtalandyrylmagyny üpjün edýär, onuň ykdysady we durmuş mümkinçilikleriniň ösmegine ýardam edýär, milli ykdysadyýeti hojalygy ýöretmegiň bazar ýörelgelerine geçirmäge, halk hojalygynyň we eýeçilik subýektleriniň ähli görnüşleriniň halkara zähmet bölünişigine we hojalygara gatnaşyklaryna işjeň goşulmagyna kömek edýär. Türkmenistanyň dünýädäki dürli ýurtlar bilen hyzmatdaşlygynyň ösmegi, hojalygy ýöretmegiň dünýä ulgamyna goşulmagyň obýektiň zerurlygy we kanunalaýyklygy hut şony hem talap edýär, hojalygy ýöretmegiň dünýä ulgamyna goşulmak bolsa, ýurduň aýyk ykdysadyýetiniň bolmagy bilen şonuň ýaly-da dünýä ykdysady bileleşigine çalt goşulmak bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaý halkara ykdysady gatnaşyklarynyň halkara söwdasy, tehnologik alyş-çalyş, işçi güýjüniň hereketi, daşary ýurt maýa goýumlary, halkara ykdysady integrasiýa ýaly görnüşlerde amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Olaryň arasynda ýurdumyzda has uly ösüşe eýe bolany halkara söwda we maýa goýumlaryny çekmekdir.



## 2. Türkmenistanda halkara söwdanyň ösüşi

Tutuslygyna alanynda halkara söwdasy daşary söwdadan ybarat bolup, harytlaryň getirilmegini (import) we äkidilmegini (eksport) öz içine alýar. Türkmenistanyň daşary söwdasy ýurduň ösüşiniň ol ýa-da beýleki basgançagynda halk hojalygynyň önünde goýlan wezipeleri çözmäge ýardam edýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde Türkmenistanyň daşary söwdasy öz mümkinçiliklerini, özara söwdanyň ösüşini, ylmy we tehniki hyzmatdaşlygy utgaşdyrýar, şonuň ýaly-da ol ykdysadyýetiň mundan beýläk ösmegine, hyzmatdaşlygy çuňlaşdyrmaga we kämilleşdirmäge ýardam edýär.

Daşary ýurtlara çykarylýan harytlaryň düzümi, ýurduň halk hojalygynyň ýöriteleşşi hem-de olary ugratmagyň mümkinçilikleri bilen baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň daşary ýurtlara çykarylýan harytlarynyň düzüminde tutýan paýy boýunça ilkinji üçlükde tebigy gaz, nebiti gaýtadan işlemegiň önümleri we pagta süýümi durýar. Şonda 1999-njy ýylda ähli çykarylýan harytlaryň gymmatynda tebigy gazyň paýy 32,8%, gaýtadan işlenen nebit önümleri 17,8%, pagta süýümi 17,7% we nah matalar 1,8% boldy (1-nji tablisa).

Ýurduň çäginde daşary çykarylýan harytlaryň galan bölegini elektrik energiýasy, halylyar we haly örtgüleri, buýanyň köki we ekstrakty, mallaryň derileri, maşyn gurluşygynyň önümleri we beýlekiler düzdüler.

1-nji tablissa

## Türkmenistanyň daşary ýurtlara çykarylýan esasy harytlarynyň düzümi

	1997			1999		
	Möçberi	ABŞ-yň mln. dol.	Jemine %-de	Möçberi	ABŞ-yň mln. dol.	Jemine %-de
Jemi	-	751,1	100	-	1187,0	100
Tebigy gaz, mlrd. m <sup>3</sup>	6,5	83,7	11,1	10,6	388,9	32,8
Pagta süýümi, müň tonna	64,0	83,7	1,1	219,8	209,8	17,7
Gaýtadan işlenilen nebit önümleri, müň tonna	2,5	220,7	29,4	10,6	210,7	17,8
Elektrik energiýasy, mlrd. kWt/s	1,5	39,3	5,2	219,8	9,5	0,8
Nah matalar, mln. m <sup>2</sup>	10,3	13,3	1,8	3,4	21,2	1,8
Halylyar we haly örtgüleri, müň m <sup>2</sup>	10,3	2,2	0,3	0,4	3,1	0,3

1999-njy ýylda Türkmenistan daşary ýurtlara jemi 1 mlrd 187 mln. dollarlyk, şol sanda Ukraina – 321,8 mln. dollarlyk, Eýrana—169 mln, Türkiýe – 128,3 mln, Şweýsariýa—64,2 mln dollarlyk haryt çykardy. Haryt çykarmagyň geografiýasy giňelýär.



2-nji tablisa

**Türkmenistanyň aýry-aýry ýurtlara  
(ABŞ-nyň mln. dollarý) harytlary çykaryşy**

	1996	1997	1998	1999
Jemi	1681,5	451,1	593,9	1187,0
Ukraina	1,5	1,0	1,3	321,8
Eýran	92,3	123,5	144,3	163,0
Türkiýe	103,0	51,0	112,5	128,3
Şweýsariýa	63,1	18,2	48,7	64,2
Azerbaýjan	11,9	29,2	42,6	48,2
Orsýet	35,4	56,4	29,0	43,5
Owganystan	22,8	20,9	20,4	40,9
Beýik Britaniýa	23,7	10,0	29,6	40,8
Gruziýa	4,8	10,5	12,4	35,9

1999-njy ýylda Türkmenistanyň çykaran harytlarynyň 41,2% Garaşsyz döwletleriň arkalaşygyna girýän ýurtlara, 58,2% bolsa, beýleki ýagny “uzakdaky” diýilýän ýurtlara (günbatar Ýewropa, gündogar Aziýa, hat-da Amerika ýurtlaryna hem) ugradyldy. Daşary ýurtlardan getirilýän önümleriň haryt dolanyşygynda paýy 1999-njy ýylda 55,5% boldy. Getirilýän harytlaryň arasynda maşynlaryň, enjamlaryň we mehanizmleriň (ähli getirilen harytlaryň gymmatynyň 24,5%), taýýar azyk önümleri (13,3%) gymmat bahaly däl metallar we olardan taýýarlanan önümler (12,7) himiýa we onuň bilen baglanyşykly senagat pudaklarynyň önümleri (9,3%) we ulag serişdeleridir (8,2%). Beýleki getirilýän önümlerden mineral önümleri, plastmassalar we olardan alynýan önümleri we ösümliklerden alynýan önümleri görkezmek bolar.

Daşary ýurtlardan haryt getirmegiň hem geografiýasy giňeldi. 1999-njy ýylda ýurdumyza iň köp haryt getirilen ýurtlaryň birinji onlugy indiki tablisada görkezilýär.

3-nji tablisa

**Türkmenistana aýry-aýry ýurtlardan haryt  
getirilişi (ABŞ-nyň mln. dollarý)**

	1996	1997	1998	1999
Jemi	1011,1	1183,4	1007,5	1478,3
Türkiýe	50,6	153,8	149,0	260,1
Ukraina	313,8	283,8	183,6	182,0
Orsýet	99,3	168,7	131,8	167,3
Germaniýa	83,0	47,9	78,5	71,0
Eýran	63,5	38,7	18,0	66,2
Yaponiýa	5,5	6,8	7,9	64,1
Özbegistan	18,4	39,2	39,6	49,8
Gruziýa	17,9	9,0	13,0	33,9
Beýik Britaniýa	3,9	18,9	20,6	25,6
Azerbaýjan	32,6	21,5	15,2	18,8

Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygy 1999-njy ýylda 2 mlrd 665,3 müň ABŞ-nyň dollarýna şol sanda çykarylany 1 mlrd 187 mln, getirileni 1 mlrd 478,3 mln. dollara barabar boldy. Şeýlelikde, söwda dolanyşygynyň saldasy 291,3 mln. dollar, ýagny getirilýän harytlaryň gymmaty çykarylany harytlaryň gymmatyndan ýokarydyr.



### 3. Tehnologik alyş-çalyş, işçi güýjüniň hereketi, daşary ýurt maýa goýumlary we halkara ykdysady birleşmeler

Öň bellenişi ýaly halkara ykdysady gatnaşyklaryň halkara söwdadan başga-da tehnologik alyş-çalyş, işçi güýjüniň hereketi, daşary ýurt maýa goýumlary (inwestisiýalary) halkara ykdysady integrasiýa ýaly görnüşleri ösýär.

Her bir ýurt ylmyň gazanan in täze üstünliklerini önümçilige ornaşdyrmak barada alada etmese, onda oňa ykdysadyýetini ýokary derejede ösdürmek başartmaza gerek. Bu meseläniň çözülmegi bolsa halkara ykdysady gatnaşyklaryň derejesine baglydyr. Tehnologik alyş-çalyş kommersiýa däl we kommersiýa ugurlary boýunça alnyp barylýar.

Kommersiýa däl ugur ylym, ylmy-tehniki materiallar babatynda halkara guramalaryň hyzmatdaşlygyny, şol sanda wekiller alyşmagy, alymlaryň we inženerleriň duşuşyklaryny, maslahatlaryň, konferensiýalaryň, ýarmarkalaryň we sergileriň geçirilmegini göz önünde tutýar. Kommersiýa ugry ylmy-tehniki we önümçilik taýdan kooperirlenmegi, teknikany we dürli kysymly senagat enjamlaryny edinmegi, ygtyýarnama ylalaşyklaryň şertleri esasynda oýlap tapyşlary ("nou-hau", patent, senagat nusgalary, registrirlenen haryt nusgalary), tehniki dokumentasiýalary peýdalanmak hukuklaryny alyşmagy we bermegi we beýlekileri öz önüne alýar. Tehnologik alyş-çalyşyň sanalyp geçilen görnüşlerinden käbiri hususan-da daşary ýurtlar bilen häzirki zaman teknikasyny bilelikde öndürmek ýa-da daşary ýurt teknikasynyň esasynda önüm öndürýän bile-

likdäki kärhanalary gurmaklyk has giň ýaýrandyr. Häzirki zaman şertlerinde daşary ýurtlaryň işçi güýjüni çekmek önümçiligi ösdürmegiň amatly görnüşleriniň biri bolup durýar. Bu has hem, ýokary hünärlü işçi we hünärmen ýetmezçilik edýän pudaklar üçin netijelidir. Şonuň üçin ýurdumyzyň täzeden döredilýän senagat, oba hojalyk, ulag we beýleki pudaklarynyň kärhanalarynda daşary ýurtly (Türkiýe, Eýran, Ýaponiýa we beýleki ýurtlardan) hünärmenler ýerli işgärler bilen bilelikde işleýärler.

Daşary ýurt maýalaryny (inwestisiýalaryny) çekmek Türkmenistanyň hojalygynyň ileri tutulýan ugurlary ýangyç-energetika toplumynyň pudaklary, mineral çig mallary gaýtadan işleýän, ýeňil we azyk senagatlary üçin has möhümdir. Bu halkara ykdysady gatnaşyklaryna mysal edip, Türkmenbaşy nebit-himiýa toplumynyň durkunyň tüzelenmegini, onuň düzüminde täze önümçilikleriň döredilmegini görkezmek bolar. Oňa Germaniýanyň, Türkiýäniň, Ýaponiýanyň, Eýranyň we beýleki ýurtlaryň iri kompaniýalary 1,5 mlrd dollara golaý maýa goýdylar. 2001-nji ýylyň 11-nji aprelinde bu toplumyň täze desgasyny Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy açdy. Beýle mysallar ýurdumyzda yüzlerçedir. Sebäbi onuň gözbaşynda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň öňden görüjilikli daşary we içerki syýasaty bar. Halkara ykdysady gatnaşyklaryň in ýokary derejeleriniň biri ýurduň halkara ykdysady birleşmelerine girmegidir.

SSSR-in dargamagy bilen Aziýa-Ýuwaş okeany sebitiniň diňe syýasy kartasy özgermän, eýsem bu sebitiň geosyýasy we ykdysady ýagdaýy hem düýpli üýtgedi.

1991-nji ýylda Aziýa-Ýuwaş okeany sebiti halkara guramasyna 5 sany, öň orta Aziýa respublikasy diýilýän, özbaşdak Merkezi Aziýa ýurtlary girdiler.



Günbatardan gündogara 1100 km we demirgazykdan günorta 650 km uzalyp ýatan Türkmenistan Ýewropa bilen Aziýanyň arasynda möhüm geosyýasy orny tutýar. Şonuň üçin ol Ýewropa bileleşigine şeýle hem, özi hem agzasy bolup durýan ykdysady hyzmatdaşlyk guramasyna (EKO) girýän döwletleriň has gyzyklanma bildirýän merkezi bolup durýar. Türkmenistanyň ykdysady birleşmeler bilen hyzmatdaşlyk etmegi giňeltmäge ymtylmagy indikiler bilen düşündirilýär.

- özara söwdany giňeltmek, netijede harytlaryny möhüm bazarlara çykarmak we ýokary hilli hem-de arzan harytlary getirmek;
- karz we maýa goýumlaryny çekmek, täze tehnologiýalary we “nou-hau” getirmek, netijede ykdysadyýetimizi mundan beýläk-de ösdürmek önümleriň hilini ýokarlandyrmak;
- bilelikdäki kärhanalary, firmalary döretmek, şol sanda “aziýanyň tehnologiýalary goşmak türkmen çig maly” ýörelgesi boýunça üçünji ýurtlarda;
- daşary ýurt kompaniýalarynyň türkmen bazaryny ösdürmeklige we halk hojalygynyň dürli pudaklaryny, şol sanda esasy bolan nebit-gaz, energetika, oba hojalygy pudaklaryny hususlaşdyrmaga gatnaşmaga çekmek;

Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň dürli görnüşlerini mundan beýläk-de ösdürmeklik, Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşini has çaltlandyran we türkmeniň altyn asyryna ýurdumyzyň dünýä bileleşigindäki ornuny has belende galdyran.

## **Tema 12: Türkmenistanyň dolandyryş-çäkleyin bölüniş we ykdysady sebitleri (welaýatlary)**

1. Türkmenistanyň dolandyryş- çäkleyin bölünişi.
2. Ykdysady sebit barada düşünje we olaryň emele gelşiniň şertleri.
3. Ykdysady sebitleriň esasy görkezijileri we hojalygyň ýöriteleşiş ugurlary.
4. Ykdysady sebitleriň hojalygynyň ösüşiniň geljegi.

### **1. Türkmenistanyň dolandyryş – çäkleyin bölünişi**

Esasy kanuna laýyklykda Türkmenistanyň çägi welaýatlara, oba etraplaryna, şäher etraplaryna, şäherlere, şäherçelere we geňeşliklere bölünýärler.

Dolandyryş-çäkleyin bölünişiginiň iň iri birligi welaýatlardyr. Welaýatlaryň düzümine etraplar, şäherler, şäherçeler we geňeşlikler girýärler. Ol ýa-da beýleki welaýatyň çäkleyin serhetleri anyklanylýan mahalynda türkmen halkynyň ýerleşişiniň taryhy nazara alyndy, şeýle hem çäklerde döwlet dolandyryşyny has netijeli we oýlanşykly alyp barmagy üpjün etmek maksady bilen sebitleriniň ösüşiniň ykdysady we demografik özboluşlyklaryna hem üns berildi.

Türkmenistan häzir 5 welaýata (ykdysady sebite) bölünendir. Ýurtda jemi 20 şäher bolup, paýtagtymyz Aşgabada welaýatlaryň derejesi (statusy) berilendir. 11 şäher dolandyryş derejesi boýunça etraplara deňeşdirilendir. Olar: Ahal welaýatynda – Büzmeýin şäheri; Balkan welaýatynda – Gumdag, Balkanabat, Türkmenbaşy, Hazar şäherleri; Daşoguz welaýatynda –



Daşoguz şaheri; Lebap welaýatynda – Gowurdak, Seydi, Türkmenabat şäherleri; Mary welaýatynda – Baýramaly, Mary şäherleri.

Etraplaryň düzümine girýän çäklendirilen dolandyryş – çäkleýin birlikler bolan 8 şäher bar. Olar Tejen, Bereket, Serdar, Köneürgenç, Atamyrat, Serhetabat, Ýolöten, Şatlyk şäherleridir.

Türkmenistanda jemi 47 oba etraby we 4 sany şäher etraby bar. Oba etraplaryň 9-sy Ahal welaýatynda, 6-sy Balkan, 11-si Mary, 13-si Lebap we 8-si Daşoguz welaýatynda ýerleşýär. Şäher etraplarynyň 4-si hem Aşgabat şäherine degişlidir.

Ýurdumyzda bar bolan 75 şäherçäniň 11-si Ahal welaýatynda, 17-si – Balkan, 7-si Daşoguz, 26-sy Lebap, 14-si bolsa Mary welaýatynda ýerleşýär.

## **2. Ykdysady sebit barada düşünje we olaryň emele gelşiniň şertleri**

Ykdysady sebit diýip ýurduň belli bir böleginde zähmetiň çäkleýin bölünşiniň esasynda ýöriteleşen hojalygyň emele gelmegine aýdylýar. Başgaça aýdylanda, ykdysady sebitler bu özünde öndürilýän harytlar we beýleki ykdysady gatnaşyklar bilen özara durnukly baglanyşykly bolan ýurduň halk hojalygynyň ýöriteleşdirilen bölekleridir.

Ykdysady sebit bu obýektiw şertdir, şol çägiň ykdysady we durmuş ösüşiniň kanuny netijesidir.

Ykdysady sebitleşdirmegiň ykdysady-geografiki ylmy-barlag işleriniň usuly hökmünde düýp manysy öwrenilýän çägi bölekler, ýagny ykdysady sebitlere bölmekden, ol bölekleriň mukdar we hil taýdan häsiýetnamasyny kesgitlemekden, olaryň umumy-

laşdyrylan derňewi esasynda ykdysady-geografik jähtden umumy we bölekleyin kada-kanunlaryny ýüze çykarmakdan ybaratdyr.

Ykdysady sebitler zähmetiň çäkleýin bölünşiniň esasynda döreyär we ösýär. Zähmetiň çäkleýin bölünşi önümçiligiň has ownuk pudaklarynyň hem-de ýöriteleşen önümçilikleriniň döremegine getirýär. Şol bir wagtyň özünde bu ýagdaý hojalyk çäkleriniň özara baglanyşykly has kiçi sebitlere bölünmegine, ýöriteleşen ykdysady sebitleriň emele gelmegine getirýär.

Türkmenistanda, aýratyn hem Garaşsyzlyk ýyllarynda ykdysady sebitleri (welaýatlary) ösdürmek meselelerine uly üns berilip başlady.

Beýik Serdarymyz Saparmyrat Türkmenbaşynyň “1994 – 1996-njy ýyllarda Türkmenistany ykdysady we durmuş taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda” pudaklaýyn we sebitleýin çemeleşmelere kanuny degişlilikde seredilýär. 1999-njy ýylyň dekabrynda Halk maslahaty tarapyndan kabul edilen “Saparmyrat Türkmenbaşynyň 2010-njy ýyla çenli Türkmenistanda durmuş we ykdysady özgertmeleriň baş ugry” Milli maksatnamasynda ýörite “Sebit syýasaty” diýen bölüm berlip, onda ykdysady sebitleriň (welaýatlaryň) bellenen döwürde durmuş we ykdysady taýdan ösdürmegi jikme-jik beýan edilýär.

Hojalygy ýöriteleşdirmekdäki bar bolan tapawutlary, olaryň mundan beýläk ösüş geljegini, dolandyryş – çäkleýin bölünşini, şeýle hem Türkmenistanyň çäginin tebigy-ykdysady şertleriniň ýerli aýratynlyklary göz önünde tutup, ol baş sany ykdysady sebite bölünýär. Ykdysady sebitleriň araçäkleri welaýatlaryň araçäklerine laýyk gelýärler.



1. Köpetdag etegi ykdysady sebiti (Ahal welaýaty).
2. Günbatar ykdysady sebiti (Balkan welaýaty).
3. Günorta ykdysady sebiti (Mary welaýaty).
4. Orta Amyderýa ykdysady sebiti (Lebap welaýaty).
5. Aşak Amyderýa ykdysady sebiti (Daşoguz welaýaty).

### 3. Ykdysady sebitleriň esasy görkezijileri we hojalygynyň ýöriteleşiş ugurlary

#### I. Köpetdag etegi ykdysady sebiti (Ahal welaýaty).

Düzümi: Aşgabat, Büzmeýin, Tejen şäherleri; Altyn asyr, Aşgabat, Bäherden, Babadaýhan, Gökdepe, Gäwers, Kaka, Tejen we Sarahs etraplary.

Çägi – 97,6 müň inedördül km., bolup ol ýurduň çäginin 19,9% deňdir. Ahal welaýatynyň ilaty 01.01.2001 ý. 754,2 müň adam. (Aşgabat şäheriniň ilatyny goşmanynda) ýa-da ýurduň ilatynyň 14% şu welaýatda ýaşaýar. Aşgabatda 676,4 müň adam ýaşaýar (ýurduň ilatynyň 13%). Ilatyň ortaça gurluigi 1 inedördül km. çäGINE 14,6 adam. Aşgabat şäherinde 2601 adam, Ahal welaýatynda 7,7 adam. Şäher ilaty 33,2% (Aşgabat şäherini hasaba almanynda). Aşgabat şäheri bilen bilelikde hasaplananda raýonyň şäher ilaty 62,9% deňdir.

Türkmenistanyň senagatynyň umumy önüminiň 7% - Aşgabat şäheriniň, 31%-Ahal welaýatynyň paýyna, halk hojalygynda işleýänleriň bolsa, degişlilikde 18,6%

we 11,4% düşýär. Ahal welaýaty Türkmenistanyň oba hojalyk önüminiň 23% öndürýär.

Sebitde tebigy gaz, gurluşyk materiallary, nebit ýaly gazylyp alynýan baýlykdyr, oba hojalygynyň ösdürmäge amatly agroklimat şertleri, şeýle hem adamlaryň dynç almagy we saglyklaryny bejermegi üçin zerur bolan tebigy baýlyklary bar.

Hojalygynyň ýöriteleşýän ugurlary: tebigy gaz çykarmak, dokma, gurluşyk materiallary senagatlary, maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek, pagtaçylyk, gök we bakja ekerançylygy, özi maldarçylygy hem-de ahal-teke atçylygy.

#### II. Günbatar Türkmenistan ykdysady sebiti (Balkan welaýaty).

Düzümi: Balkanabat, Bereket, Gumdag, Serdar, Türkmenbaşy, Hazar şäherleri; Bereket, Garrygala, Serdar, Türkmenbaşy, Esenguly we Etrek etraplary.

Çägi – 139,3 inedördül km. (ýurduň çäginin 28,35%) bolup, bu görkeziji boýunça sebitleriň arasynda birinji ýerde durýar.

Ilaty 01.01.2001ý. 461,2 müň adam, ýagny Türkmenistanyň ähli ilatynyň 8% şu welaýatda ýaşaýar. Günbatar ykdysady sebitiň şäherleşen sebitidir. Sebitiň ähli ilatynyň 77,8 % şäherlerde ýerleşip, bu görkeziji boýunça hem, sebitleriň arasynda birinji ýerde durýar. Ilatyň gurluigi boýunça welaýatlaryň arasynda iň soňky ýerde bolup, 1 inedördül km. çäGINE 3,3 adam düşýär.

Günbatar Türkmenistan nebite, tebigy gaza, himiki çig mallara (sulfat natriý, nahar duzy, ýodly-bromly suwlar), bentonite, ozokerite baýdyr. Suwarymly



ekarancylyk üçin amatly ýerler köp, emma suw baýlyklary çäklidir.

Hojalygynyň ýöriteleşen pudaklary : nebit we gaz çykarmak, nebiti gaýtadan işlemek, himiýa senagaty, dowarçylyk we hojalykçylyk. Soňky döwürde däneçilik we pagtaçylyk ösdürilýär.

### III. Günorta Türkmenistan ykdsady sebiti

Düzümi : Mary, Baýramaly, Ýolöten, Serhetabat, Şatlyk şäherleri; Baýramaly, Wekilbazar, Garagum, Mary, Murgap, Sakarçäge, Serhetabat, Tagtabazar, Türkmengala, Ýolöten, Oguzhan etraplary.

Çägi : 87,1 müň inedördül km. bolup ol ýurduň çäginin 17,7%-ne deňdir.

Ilaty 1226,1 müň adam (01.01.2001 ý.), ýagny Türkmenistanyň ähli ilatynyň 23% şu welaýatda ýaşaýar. Welaýatyň ilatynyň 27% şäherlerde, 73% obalarda ýaşaýar. Säher ilatynyň derejesi boýunça ýurdumyzda iň soňky orunda durýar. Sebitiň her bir inedördül km. çäğine 14 adam düşýär. Mary welaýaty Türkmenistanyň senagat önümçiliginiň 21%, oba hojalyk önümleriniň bolsa 26% öndürýär. Ýurdumyzda işleýänleriň 19,3 % Mary welaýatynyň paýyna düşýär.

Günorta Türkmenistanda tebigy gazyň gurluşyk materiallarynyň we nahar duzunyň uly gorlary ýerleşendir. Oba hojalygyny ösdürmek üçin ýer we amatly howa şertleri bardyr.

Hojalygynyň ýöriteleşen ugurlary elektroenergetika, tebigy gaz çykarmak, himiki dökünler öndürmek, dokma senagaty, pagtaçylyk, däneçilik we garaköli dowarçylyk.

### IV. Orta Amyderýa ykdysady sebiti (Lebap welaýaty)

Düzümi: Türkmenabat, Atamyrat, Gowurdak, Seýdi şäherleri; Atamyrat, Darganata Garabekewül, Garaşsyzlyk, Köýtendag, Nyýazow, Sakar, Saýat, Serdarabat, Halaç, Hojambaz, Farap etraplary.

Çägi: 93,7 müň inedördül km. bolup, ol ýurduň çäginin 19,1%-ni tutýar. Ilaty 1109,6 müň adam (01.01.2001 ý.), ýagny Türkmenistanyň ähli ilatynyň 21% şu welaýatda ýaşaýar. Welaýatyň ilatynyň 42,% şäherlerde, 57,3% obalarda ýaşaýar. Sebitiň her bir inedördül km. çäğine 11,8 adam düşýär.

Türkmenistanyň umumy senagat önüminiň 15%, oba hojalyk önüminiň bolsa 23%-i Lebap welaýatynda öndürilýär. Ýurdumyzda işleýänleriň 22,2 % şu sebitde zähmet çekýärler.

Lebap welaýatynda gazylyp alynýan baýlyklaryň dürli görnüşleri: tebigy gaz, nebit, kükürt, kaliý we nahar duzlary, selestin, gurluşyk materiallary bar. Suwarymly ekarancylyk we öri maldarçylygy üçin amatly şertler bar.

Tebigy we ykdysady şertleri bilen baglylykda sebitiň hojalygy tebigy gaz çykarmak, himiýa, nebiti gaýtadan işlemek, maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek, ýeňil senagaty pagtaçylyk, däneçilik, ýüpekçilik we garaköli dowarçylygy ýaly pudaklara ýöriteleşýär.



## V. Aşak Amyderýa ykdysady sebiti (Daşoguz welaýaty)

Düzümi: Daşoguz, Köneürgenç şäherleri; Akdepe, Boldumsaz, Gubadag, Daşoguz, Ýylanly, Köneürgenç, Türkmenbaşy we Tahta etraplary.

Çägi – 73,4 müň inedördül km. bolup, ol ýurduň çäginin 14,95% tutýar. Ilaty 1141,9 müň adam (01.01.2001 ý.), ýagny Türkmenistanyň ähli ilatynyň 21% şu welaýatda ýaşaýar. Welaýatyň ilatynyň 32,6% şäherlerde, 67,4 % obalarda ýaşaýar. Sebitiň her bir inedördül km. çäGINE 15,5 adam düşýär.

Sebitde Türkmenistanyň oba hojalyk önüminiň 23%, senagat önüminiň 9% öndürilýär. Ýurdumyzda ähli işleýänleriň bolsa 15,9% Aşak Amyderýa ykdysady sebitinde işleýär.

Daşoguz welaýatynyň çäklerinde tebigy gazyň, gurluşyk materiallarynyň gollary bar. Ýer we howa baýlyklary oba hojalygynyň dürli pudaklaryny ösdürmäge mümkinçilik berýär.

Hojalygynyň ýöriteleşýän esasy ugurlary: pagtaçylyk, däneçilik (şol sanda şalyçylyk), ýeňil we azyk senagatlary. Soňky ýyllarda maşyn gurluşygy we metal işläp bejermeklik döredilýär.

### 4. Ykdysady sebitleriň hojalygynyň ösüşiniň geljegi

Merhemetli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy, öňki SSSR-iň ýolbaşçylaryndan tapawutlylykda, ýurdumyzyň diňe aýry-aýry welaýatlarynyň hojalygyny ösdürmeklige üns bermän, eýsem ol ähli welaýatlarda, şol ýerleriň tebigy we

ykdysady mümkinçiliklerinden ugur alýan hojalygyň dürli pudaklaryny ýerleşdirmeklige we ösdürmeklige üns berýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda senagatyň ol ýa-da beýleki pudagyna degişli kärhana gurulmadyk, ekerançylyk üçin münlerçe gektar täze ýerler özleşdirilmedik etrap ýokdur. Bu çäreler ilaty iş ýerleri bilen üpjün etmäge, olaryň durmuş şertlerini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

2010-njy ýyla çenli aýry-aýry ykdysady sebitlerde (welaýatlarda) amala aşyryljak işleriň doly bolmadyk sanawy hem ýokarda aýdylanlary tassyklaýar.

Gaz çykarmak we elektronenergetika, maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek, ýeňil senagaty we gurluşyk materiallary senagaty Ahal welaýatynyň we onuň çäginde ýerleşýän ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheriniň senagatynyň esasyny düzýär. Aşgabat şäherinde azyk, ýeňil senagat, maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek ýaly pudaklar mundan beýläk-de ösär.

2010-njy ýyla çenli döwürde sebitiň senagat önümçiliginiň jemi möçberi 2,6 esse artar. Däneçilik we pagtaçylyk pudaklary oba hojalygynda ileri tutulýan ugurlar hökmünde ýene-de ösdüriler. Bellenilen döwürde çenli oba hojalygynyň önümi 3,4 esse artar.

Balkan welaýaty uglewodorod çig mal gollarynyň, himiýa önümçilik baýlyklarynyň, gurluşyk materiallarynyň ýataklarynyň juda köpdügi bilen tapawutlanýar. Agzalyp geçilen tebigy baýlyklary gazyp alýan we olary, gaýtadan işleýän senagat pudaklary güýçli ösendir. Geljekde hem senagatyň şu pudaklaryny, şeýle hem elektroenergetika senagatyny has ýokary derejede ösdürmek belenilýär.

Oba hojalygy we agrar senagaty bilen bagly pudaklar çalt ösýär. Welaýatda dänäniň we inçe süýümlü



pagtanyň ösdürilişniň möçberi güýçli depginde artar. Welaýatyň günorta-günbatar territoriýalarynyň özleşdirilmegi gurak subtropik miweleriniň ösdürilişiniň möçberini artdyrmaga mümkinçilik berer. Oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalaryň onlarçasy gurlar.

Häzirki wagtda Türkmenistan boýunça öndürilen elektrik energiýanyň 76 prosenti, mineral dökünleriň 81 prosenti, nah mata üçin ýüplügiň 40 prosenti, ösümlik ýagynyň 32 prosenti, arassalanan ýüniň 100 prosenti Mary welaýatynyň senagat kärhanalarynyň paýyna düşýär.

Senagatyň gurluşynda, öňküsi ýaly, gaz çykaryjy we energetika pudaklary, maşyn gurluşygy we metal işläp bejermek, ýeňil; senagaty we gurluşyk materiallarynyň önümçiligi baş orny eýelär. Suw bilen üpjünligi artdyrmagyň, suwaryş – melioratiw tory gaýtadan gurmagyň we suwy tygşytlaýan tehnologiýany ornasdyrmagyň hasabyna suwarymly ekarançylygy ösdürmek göz önünde tutulýar.

2010-njy ýyla çenli welaýata tebigy gazyny we elektrik energiýasynyň ösdürülişi degişlilikde 2,6 we 2,5 esse artar.

Türkmenistanyň senagat önüminiň 15% beryän Lebap welaýatynyň paýyna ýurdumyzda öndürülýän kükürt kislotasynyň, ýün matalarynyň ählisi, ýüpek matalarynyň 94 %, trikotaž önümleriniň 61 %, maliýanyň 47 %, ösümlik ýagynyň 64 % düşýär.

Bu ýerde ýurdumyzyň oba hojalyk önüminiň 23% öndürilýär.

Geljekde himiýa senagatynda mineral dökünleri, kükürt kislotasyny, ammiagy has köp öndürmek, kaliý duzlaryny almak boýunça desga gurmak göz önünde

tutulýar. Buýan kökini gaýtadan işleýän, azyk we ýeňil senagatynyň önümlerini öndürýän kärhanalar ösdürilýär.

Oba hojalygynda däneçilik, pagtaçylyk, gök we bakja ekinlerini ösdürip ýetişdirmek we maldarçylyk ileri tutulýan pudaklar hökmünde ösdüriler.

Daşoguz welaýatynda garaşsyzlyk ýyllaryna çenli senagatyň ösüşi has pes derejede, bolup onda iri senagat kärhanalary ýok diýen ýaly. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatyň senagaty ymykly ösüp başlady. Daşoguz şäherinde turba, ýangyç apparatlary zawodlary, Tagtada jorap - trikotaž fabriği, Türkmenbaşy etrabynda agyz suwy, Köneürgençde ýag zawodlary, şeýle hem birnäçe etraplarda gurluşyk materiallary kärhanalary guruldy.

2010-njy ýyla çenli döwürde welaýatyň senagaty oba hojalyk çig malyny doly gaýtadan işlemäge we sebitleýin ýöriteleşmegiň pudaklaryna hyzmat etmek boýunça önümçilige hyzmat edýän pudaklary döretmäge gönükdiriler. Welaýatda suw çeşmelerini düzgünleşdirmegiň, täze ekarançylyk ýerleri özleşdirmegiň we her bir gektar ýeriň hasyllygyny artdyrmagyň hasabyna oba hojalyk önümleriniň öndürülişi artar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli maksatnamasynda beýan edilen sebit syýasatynyň ýerine ýetirilmegi ýurdumyzyň ähli welaýatlarynyň, şäherleriniň we etraplarynyň ykdysadyýetiniň ösüş derejesiniň we halkyň ýaşaýyş şertleriniň örän belent derejä göterilmegine ýardam eder.



**Tema 13: Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň  
“Türkmenistanda durmuş – ykdysady özgertmeleriniň  
2010-njy ýyla çenli baş ugry” milli  
maksatnamasynda ýurdumyzyň öndüriji güýçlerini  
ösdürmegiň esasy ugurlary**

1. Senagatyň esasy pudaklaryny ösdürmek.
2. Agrosenagat toplumynyň ösdürülişi.
3. Ulag we aragatnaşyk ulgamyny ösdürmek.
4. Daşary – ykdysady gatnaşyklary ösdürmek.

**1. Senagatyň esasy pudaklaryny ösdürmek**

Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriniň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli Maksatnamasy sengaty mundan beýläk-de düýpli üýtgedip gurmak üçin makroykdysady şertleri döretmegi göz önünde tutýar. Türkmenistanyň dünýäniň ösen ýurtlarynyň arasynda mynasyp orny eýelemegi üçin ykdysady ösüşiň ortaça ýyllyk depginleriniň azyndan 18 % bolmagy göz önünde tutulýar.

Öňde goýlan wezipeler iki tapgyrda durmuşa geçiriler. Birinji tapgyr – 2000 – 2005 –nji ýyllar aralygyndaky döwür. Şol döwrüň dowamynda çaltlandyrylan ykdysady ösüşe geçmek ykdysadyýetiň esasy pudaklarynda düzümi – tehnologiýa özgertmeleriniň, pudaklaryň we önümçilikleriniň netijeliligini hem-de bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmagyň hasabyna üpjün ediler. Ýakyn geljekki ýyllarda ozalkysy ýaly ýangyç – energetika toplumyny, aýratyn-da gaz pudagyny ösdürmek esasy

wezipe bolar. Onuň ileri tutulmagy gaz pudagynyň ösüşiniň ortaça ýyllyk depginleriniň ýokary bolmagyny talap edýär – 22 %. Ýurduň jemi içerki önümünde onuň paýy 2005-nji ýyla çenli 1999-njy ýyl bilen deňeşdireniňde 2 esseden hem gowrak artar.

Ykdysady durnuklylygy gazanmak we maliýe serişderelerini toplamak üçin özgerişlikleriň birinji tapgyrynda eksportyň häzirki ugry saklanylýar. Gazyň, nebitiň, pagta süýüminiň we elektrik energiýasynyň eksportyndan girýän girdejiler jemi içerki önümiň 14,2% -ne barabar bolar, bu häzirki derejesinden 6 esseden hem gowrak artyk bolar. Şol bir wagtda şu ýyllarda dünýä meýillerine laýyklykda ykdysadyýetde uly özgerişlikler bolup geçer.

2005-nji ýylda täze önümçilikleriň we häzirki zaman tehnologiýalarynyň işe girizilmegi, oba hojalyk çig malyny gaýtadan işlemegiň giňeldilmegi ýeňil hem-de azyk senagatynyň çalt ösdürülmeğini üpjün eder. Umuman şu döwürde ýurduň tebigy mümkinçilikleriniň durmuşa geçirilmegi senagatda artdyrylan gymmatyň ortaça ýyllyk ösüşiniň ýokary depginlerini üpjün etmäge mümkinçilik berer.

Ikinji tapgyrda – 2006-2010-njy ýyllarda gazanylan ösüşi berkitmek, sarp edijilik islegiň maýany köp talap etmeýän pudaklaryň düzümini üýtgetmek netijesinde kanagatlandyrmak, maýalardan sarp edişe has köp üns bermek esasy wezipe bolar, bu bolsa umumy ykdysady ösüşiň sazlaşyklygyny saklamaga mümkinçilik berer.

Ýuwaş-ýuwaşdan senagatyň netijeli düzümi emele geler we çaklanylýan döwrüň ahryna çenli ýurduň jemi içerki önüminiň möçberinde onuň paýy 32 % -den hem gowrak bolar. 2010-njy ýyla çenli täze



pudaklaryň peýda bolmagy netijesinde jemi içerki önümiň gurluşynda gaz pudagyň paýy ýuwaş-yuwaşdan 7,8 % -te çenli peseler, çig mal serişdeleriniň eksportyndan girýän girdejiler bolsa jemi içerki önümiň 8,6 %-ne barabar bolar.

Türkmenistanyň mümkinçilikleri, Maksatnamada bellenen çäreleriň durmuşa geçirilmegi 2005-nji ýylda ilatyň jan başyna hasaplanylýanda ýurduň jemi girdejisini ABŞ-nyň 7,8 müň dollaryna çenli, 2010-njy ýylda ABŞ-nyň 14,8 müň dollaryna çenli artdyrmaga mümkinçilik berer (alyjylyk ukybynyň üýtgemegi boýunça).

Çaklanylýan döwürde önümçilik mümkinçiliklerini ösdürmek baş ugryň esasy wezipeleriniň biridir.

Özgertmeleriň täze tapgyrynda senagat syýasatynyň esasy maksady ykdysadyýetiň çig mala gönükmeginden çykamak üçin şertler döretmekden, ýurduň harytlarynyň netijeliligini we bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmakdan, önümçiligiň ösüş depginini ortaça 15% ýetirmekden we önümçilik mümkinçiligini durnukly artmagyň hasabyna dürli pudaklaryň hem-de çäkleriň deňeçer ösmegini üpjün etmekden ybaratdyr.

Ýangyç – energetika toplumy senagat pudagynda ozalkysy ýaly esasy orny eýeleýär.

Türkmenistanyň häzir umuman 23 trillion kub. metr möçberinde gaz ätiýaçlygy we 12 milliard tonna möçberinde nebit ätiýaçlygy bar.

Gaz kondensatly nebitiň çykarylyşy 2005-nji ýylda çenli 28 mln. tonna ýeter. Olaryň 16 mln. tonnasy eksport ediler. Nebitiň çykarylyşy 2010-njy ýylda çenli 48 mln. tonna çenli artar, şol sanda onuň eksporty 33 million tonna bolar.

Gazyň çykarylyşyny 2005-nji ýylda çenli 85 mlrd. m<sup>3</sup> ýetirmek, 2010-njy ýylda çenli 120 mlrd. m<sup>3</sup> ýetirmek göz önünde tutulýar. Şunlukda gazyň eksporty 2005-nji ýylda 70 mlrd. m<sup>3</sup>, 2010-njy ýylda 100 mlrd. m<sup>3</sup> bolar.

Günbatar Türkmenistanda ulag infrastrukturasyňy ösdürmeklige, täze ýataklary Türkmenistan – Eýran gaz geçirijisine birikdirmek hem-de Türkmenistanyň bir bitewi gaz-ulag (Şatlyk - Türkmenbaşy) ulgamyny döretmek üçin gaz geçirijileriň çekilmegi girýär.

Çaklanylýan döwür üçin şu aşakdaky ugurlara köp görnüşli ulgam boýunça gaz geçirijilerini gurmagyň taslamalarynyň birnäçesini işläp taýýarlamak babatda anyk çäreler bellenilýär.

- Türkmenistan – Eýran – Türkiýe – Ýewropa (Bolgariýa) gaz geçirijisi boýunça 2005-nji ýylda tebigy gazyň 23 mlrd. m<sup>3</sup> we 2010-njy ýylda 30 mlrd. m<sup>3</sup> golaýyny ibermek göz önünde tutulýar.
- Türkmenistan – Owganystan – Päkistan gaz geçirijisi. Şu gaz geçiriji boýunça birinji tapgyrda ýylda gazyň 15 mlrd. m<sup>3</sup> ibermek göz önünde tutulýar.
- Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisi. Onuň gurluşygynyň bahasy ABŞ-nyň 9 mlrd. dollaryna barabar bolar.

Gök dumalak nebit – gaz kondensatly ýatagynyň netijeli işlenilip taýýarlanylmagyny üpjün etmek maksady bilen şu ýatakdan Seýdi şäherindäki zawoda çenli nebiti hem-de gaz kondensatyny ibermek üçin turba geçirijilerini taslamak we gurmak amala aşyrylar.

Uglewodorod çig malyny çykarmagyň möçberlerini ep-esli artdyrmak babatda göz önünde tutulýan çäreler nebiti gaýtadan işleýän pudagyň



kärhanalaryny ösdürmegiň esasy ugurlaryny kesgitleýär we ol eýýäm ýakyn baş ýylda olaryň önümçilik kuwwatlyklaryny doly üpjün etmäge mümkinçilik berer.

Bellenilýän çäreleriň amala aşyrylmagy netijesinde Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodynda nebitiň gaýtadan işlenilmegi 2010-njy ýyla 9 million tonna ýeter we Seýdi şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodynda ýylda 6 million tonna bolar.

Elektroenergetikanyň ösüşi Türkmenistanyň isleglerini doly kanagatlandyrmaga, şeýle hem goňşy ýurtlara - Eýrana, Türkiýä, Owganystana, Päkistana we Merkezi Aziýa döwletlerine eksport edilýän elektrik energiýasynyň möçberini artdyrmaga gönükdirilendir. Elektrik energiýasyny öndürmegiň bar bolan mümkinçilikleri onuň eksportyny ep-esli giňeltmäge esas berýär. Türkmenistan bu mümkinçiligi has netijeli peýdalanmak maksady bilen EKO –nyň agzalary bolup durýan döwletleriň bitewi energetika ulgamyny döretmegiň başyny başlaýjy bolup çykyş edýär.

Pudagyň öňde goýlan wezipelerini çözmek üçin Daşoguz şäherinde, Etrek şäherçesinde, Mary welaýatynda ýylylyk elektrostansiýalaryny gurmak, Seýdi şäheriniň TES –ni giňeltmek, Büzmeýindäki we Balkanabatdaky GRES-leriň durkuny täzelemek, Seýdi we Daşoguz şäherlerinde täze PS-500 kw podstansiýalaryny ulanmaga bermek göz önünde tutulýar. Wl-500 kw “Türkmenistan – Owganystan – Päkistan” halkara elektrik geçiriji liniýalary gurmak göz önünde tutulýar. Bu desgalaryň köpüsini öz serişdelerimiziň hasabyna gurmak göz önünde tutulýar.

Energiýany köp talap edýän täze kärhanalaryň we desgalaryň gurulmagy 2005-nji ýyla çenli elektrik energiýasynyň çykarylyşyny 15 mlrd. kwt sagada çenli, 2010-njy ýyla çenli 25,5 mlrd. kwt sagada çenli artdyrylmagyny önünden kesgitledi, bu bolsa 2000-nji ýylyň derejesinden 2,9 esse ýokarydyr. Ýylylyk energiýasynyň goýberilişi 2005-nji ýyla çenli 1,5 esse artar.

Elektrik energiýasynyň eksportynyň çaklamasy täze halkara elektrik geçiriji liniýalaryň çekilmeginiň hasabyna ony goňşy ýurtlara ibermegi artdyrmagyň bar bolan hakyky mümkinçiliklerini göz önünde tutýar. Eksportyň möçberi 2005-nji ýylda 11 mlrd. kwt sagada barabar bolar.

2010-njy ýyla çenli döwürde Tükmenistanda gara we reňkli metallurgiýa önümçiligini guramak bellenilýär.

2004-nji ýylda Mary welaýatynda kuwwaty ýylda metalprokatynyň 400 müň tonnasyna barabar bolan metallurgiýa zawodyny gurmak göz önünde tutulýar, ol gurluşyk industriýasy üçin dürli kysymdaky polady, prokaty we metal önümlerini öndürer.

Çig mal, suw, energetika serişdeleriniň, ulag infrastrukturasyň bolmagy ýakyn ýyllarda Mary welaýatynda kuwwaty ýylda 240 müň tonna ilkinji alýumini bolan alýuminiý toplumyny gurup başlamaga mümkinçilik berer. Ol erediji alýumin zawodyny, alunit magdanlaryny çykarmak boýunça käni hem-de olary gaýtadan işlemek boýunça fabrigi öz içine alýar.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň geljekki ösüşi onuň maşyn gurluşyk önümlerine bolan isleginiň artmagy bilen şertlendirilendir. Şunuň bilen baglansyklylykda ýurduň maşyn gurluşygynyň önünde



içerki önümçilik düzümi özgertmegiň, ony milli ykdysadyýete uýgunlaşdyrmagyň hem-de içerki we daşarky bazarlaryň isleglerine gönükdirmegiň hasabyna öndürilýän önümleriň görnüşlerini giňeltmek wezipesi durýar.

2010-njy ýyla çenli öz gara we reňkli metallurgiýamyzyň binýadynyň döredilmegi maşyn gurluşygyny hem-de metal işläp bejermegi ösdürmek üçin ep-esli itergi bolar. Tehniki enjamlaryň köpüsiniň ornuny çalyşmaga ukyply gaty plastmassalary işläp çykarmak üçin çig mal bolup durýan polipropilen önümçiliginiň gurulmagy maşyn gurluşygyny hem-de metaly işläp çykarmagy ösdürmegiň material mümkinçiliklerini giňelder, olaryň netijelilik derejesini ýokarlandyrar.

2005-nji ýyla çenli maşyn gurluşygynyň öz metallurgiýa binýadynyň ýoklugynyň şertlerinde ol esasan önümçiligiň metaly köp talap etmeýän görnüşleriniň (elektrotehnika, abzallar gurluşygy önümçilikleri) hasabyna ösdüriler, 2006-2010-njy ýyllar döwründe bolsa (metallurgiýa kombinaty ulanyşa girizilenden soň) metaly has köp talap edýän maşyn gurluşygy önümçiligi ösüşe eýe bolar.

Öz çig mal serişdelerinden aňryçäk peýdalanmak we ykdysadyýetiň beýleki pudaklarynyň wajyp isleglerini kanagatlandyrmak, ýurduň eksport mümkinçiliklerini giňeltmek himiýa senagatynyň esasy wezipeleriniň biridir.

2010-njy ýyl üçin 950 müň tonna möçberinde mineral dökünler şol sanda 650 müň tonna azotly dökünler, 234 müň tonna fosfor, 66 müň tonna kaliý dökünleri gerek bolar.

Şunuň bilen baglanşyklylykda ammiak selitrasyny çykarmak boýunça önümçilik kuwwatlyklaryndan peýdalanylyşyny artdyrmak bilen bir hatarda geljek döwürde karbamit öndürýän zawodlaryň ikisini: 2005-nji ýylda Mary şäherinde kuwwaty ýylda 400 müň tonna we 2009-njy ýylda Türkmenabatda kuwwaty ýylda 350 müň tonna bolan zawodlary gurmak göz önünde tutulýar.

Himiýa senagatyny ösdürmegiň maksatnamasynda ýerli çig mallardan kaliý dökünlerini öndürmeklik hem göz önünde tutulýar. Olaryň öndürilişi çaklanylýan döwrüň başyndan 2010-njy ýyla çenli 3,3 essä golaý artar.

Çaklanylýan döwürde ýurduň ykdysadyýetiniň ýokary depginleri gurluşyk materiallary senagatynyň pudaklarynyň önümçilik kuwwatlyklarynyň artdyrylmagynyň zerurlygyny, önümleriň görnüşiniň giňeldilmegini, önde baryjy tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyny kesgitleýär, olar bolsa ýokary hilli hem-de bäsdeşlige ukyply önümleriň çykarylmagyna mümkinçilik berer.

Çak edilýän döwürde, Gowurdakda kuwwaty ýylda 250 müň tonna barabar bolan täze sement zawodyny işe girizmek göz önünde tutulýar. Türkmenistanyň paýtagtynyň golaýynda ekologiýa ýagdaýyny gowulandyrmak üçin Büzmeýiniň sement zawody täze ýere geçirilýär.

Kaoliniň, diwar bezelýän plitalaryň we magdan däl materiallaryň öndürilşiniň möçberleri artar.

Float – proses usuly bilen bütewi (listleýin) aýna önümçiliginiň tehnologiiki liniýasynyň durkunyň täzelenmegi ýokary hili bolan termiki ýylmanak aýnany almagyň häzirki zaman ýokary öndürijilik



usulyňa geçmäge we şeýlelikde ony eksport etmegi gowulandyrmaga mümkinçilik berer.

Ýeňil senagaty çalt depgin bilen ösdürmek bellenýär. Onuň önümleriniň çykarylyşy 2005-nji we 2010-njy ýyllarda 2000-nji ýyldakysy bilen deňeşdireniňde 2 we 7 esse artar.

Pagta öndürilişiniň artdyrylmagy esasynda pagta süýüminiň çykarylyşy 2005-nji ýylda 750 müň tonna, 2010-njy ýylda 900 müň tonna, deňişlilikde 1400 we 1680 tonna gowaça çigidi çykarylar.

Dokma senagaty mundan buýana-da ösdüriler, ol garaşsyzlygyň ýyllary içinde ileri tutulýan ugur boldy.

Dokma senagatynyň önünde 2005-nji ýylda 113,7 müň tonna, 2010-njy ýylda 238 müň tonna çenli gutarnykly önüm çykarmak barada wezipe goýuldy. Umuman pagta süýümini gaýtadan işlemegiň möçberini 2,9 esse artdyrmak göz önünde tutulýar.

Ýeňil senagatyň kärhanalarynyň önünde goýlan wezipeleri amala aşyrmak üçin 2010-njy ýylda çenli daşary ýurt firmalarynyň gatnaşmagynda täze kärhanalaryň 21-sini gurmak göz önünde tutulýar. Olaryň arasynda Lebap, Mary, Daşoguz, Balkan welaýatlarynda we Aşgabat şäherinde kuwwaty 21,03 müň tonna trikotaž polotnosyny we 55 mln. sany trikotaž önümlerini öndürmeklige barabar bolan dokma toplumalarynyň 8-si bar, pagta egriji fabrikleriň 3-si Daşoguz, 4-si Lebap, 2-si Ahal welaýatlarynda we 1-si Aşgabat şäherinde umumy kuwwaty 87,2 müň tonna nah mata ýüplügi bolan fabrikler, Lebap welaýatynda kuwwaty 5 mln. jübüt ayakgap öndürýän fabrigi bar.

## 2. Agrosenagat toplumynyň ösdürilişi

Ykdysadyýetiň agrosenagat toplumynda Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaýyň “Täze oba”, “Däne” Maksatnamalarynda kesgitlenen, ýurduň azyk garaşsyzlygyny üpjün edýän özgertmeler dowam etdiriler.

Oba hojalygyň ösdürilişi ýurduň ilatynyň azyk, senagat önümçiliginiň, çig mala bolan islegini doly kanagatlandyrmaga hem-de eksport mümkinçilikleriniň giňeldilmegine gönükdiriler.

Çak edilýän döwür üçin bellenilýän agrar syýasat :

- Oba hojalyk önümçiliginiň ösüşiniň durnukly ýokary depginleriniň üpjün edilmegini;
- Seleksiýany we tohumçylygy ösdürmegiň, oba hojalyk önümleriniň hasyllylygyny hem-de mallaryň önümliligini artdyrmagyň hasabyna pudaklaryň has netijeli ösdürilmegini;
- Ýurduň oba hojalygynyň gurluşynyň kämilleşdirilmegini, onuň sarp edijiler bazara ýakynlaşdyrylmagyny, ýerleriň hasyllylygynyň durnukly ýokarlandyrylmagy üçin ylmy taýdan esaslandyrylan ekin dolanyşygynyň ornaşdyrylmagyny;
- Oba hojalyk çig malynyň gaýtadan işlenilmeginiň derejesiniň hem-de hiliniň çuňlaşdyrylmagyny;
- Önümleriň eksport mümkinçiliklerini artdyrmaga getirýän pudaklaryň çalt depginlerde ösdürilmegini ;
- Maddy – tehnik bazanyň düýpli täzelenilmegini;



- Oba hojalyk önümçiliginiň ýöriteleşdirilmegini hem-de çäkleýin ýerleşdirilişiniň kämilleşdirilmegini göz önünde tutýar.

Oba hojalygynyň jemi önüminiň ortaça ýyllyk ösüş depginleri 2000-2005-nji ýyllarda 14,3 % bolar, 2005-2010-njy ýyllar üçin bolsa 10,1 % bolar.

Önümiň görkezilen depginlerini ilkinji nobatda oba hojalyk önümçiligini yzygiderli ösdürmegiň hasabyna gazanmak bellenilýär. Ähli oba hojalyk ekinleriniň ekin meýdany birinji döwürde 12 %, ikinji-de bolsa 30% artar. Ýerleriň hasyllylygyny we mallaryň önümliligini artdyrmagyň hasabyna jemi önümiň ösüş möçberi 70-75% üpjün ediler.

Ýurduň şeker bolan islegini kanagatlandyrmak üçin gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmek göz önünde tutulýar. Onuň öndürilişi 2005-nji ýylda 500 müň tonna, 2010-njy ýylda 900 müň tonna ýetiriler.

Maldarçylyk mundan beýläk-de ösdüriler. Gara mallaryň baş sany 2000-2005 -nji ýyllarda 18 % artar, we 1783 müňe deň bolar, 2005-2010-njy ýyllarda bolsa, degişlilikde 17 % -te we 2089 müňe deň bolar, şol sanda hususy eýeçilikde gara mallaryň baş sanyny has-da artdyrmak göz önünde tutulýar. Ol 2005-nji ýylda 1563 müňe, 2010-njy ýylda 1821 müňe barabar bolar.

Goýunlaryň we geçileriň sanyny artdyrmagyň ortaça ýyllyk depgini 2000-2005-nji ýyllarda 10 % ýa-da 4004 müňe, 2005-2010-njy ýyllarda bolsa 6,7 %-e ýa-da 4008 müňe barabar bolar we döwrüň ahryna 16000 müňe çenli ýeter.

Guşlaryň baş sanyny ep-esli artdyrmak bellenilýär. Ol 2005-nji ýylda 2000-nji ýyldakysy bilen deňeşdireniňde 1,4 esse artar we 7780 müňe barabar

bolar, 2010-njy ýylda bolsa, 2005-nji ýyldakysy bilen deňeşdireniňde 1,3 esse artar hem-de 10200 müň başa barabar bolar.

Maldarçylygyň Türkmenistan üçin däbe öwrülen görnüşleri - düýedarçylyk we gylýalçylyk mundan beýläk-de ösdüriler.

Agrosenagat toplumynyň gaýtadan işleýän pudaklarynyň geljekki ösüşi ýurduň ilatynyň özümünde öndürilýän azyk önümlerine bolan islegiň has doly kanagatlandyrylmagyna gönükdirilendir. Munuň özi häzir işleýän kärhanalaryň aňryçäk peýdalanmagynyň, täzeleriniň gurulmagynyň, şonuň ýaly-da dünýä ölçeğine laýyk gelyän, bäsleşige ukyply önümleri öndürmegiň hasabyna amala aşyrylar.

Çig mal serişdeleriniň hem-de eti gaýtadan işleýän kuwwatlyklaryň ösüşi senagat taýdan işlenilip çykarylan etiň öndürilişiniň mukdaryny 2010-njy ýylda 2000-nji ýyldakysy bilen deňeşdireniňde 1,7 esse artdyrmaga we ony 15,7 müň tonna ýetirmäge mümkinçilik berer.

Süýt senagatynyň ösdürilmegi esasan süýt önümleriniň öndürilişine gönükdiriler, ol 2000-2010-njy ýyllarda iki esseden gowrak artar.

Pagtaçylygy ösdürmegiň çak edilýän möçberleri ýag pudagynyň çig mal serişdelerini ep-esli artdyrmaga mümkinçilik berer. Ösümlik ýagyny, sabyn öndürýän häzirki zawodlaryň tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrylmagy, tohumlary gaýtadan işleýän hem-de ösümlik ýagyny öndürýän (ýylda 20 müň tonna) azyk kombinatynyň gurluşygy, harytlary gaplaýan liniýalaryň ornaşdyrylmagy, margarin, maýonez ýaly önümleriň täze görnüşleriniň öndürilmeginiň ornaşdyrylmagy ony ösdürmegiň esasy ugurlary bolar.



2010-njy ýylda ösümlik ýagynyň öndürilişiniň mukdary 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 2 esse artar. Onuň ilatyň jan başyna öndürilişiniň derejesi 2010-njy ýyla çenli kada boýunça 21 kg. ýerine 28 kg. barabar bolar.

Geljekde çakyr we likýor-arak çykarýan pudagy başlangyç çig malyň mukdarynyň artyşyna laýyklykda ösdürmek göz önünde tutulýar. Spirtiň importyny azaltmak maksady bilen, kuwwaty 1 mln. däl spirt öndürýän zawody gurmak bellenilýär. Çakyr öndürilişiniň mukdary 2010-njy ýyla çenli 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 1,8 esse, güýçli alkogolly içgileriň öndürilişiniň mukdary 2,9 esse artar.

Süýji-köke öndürýän pudagy ösdürmegiň geljegi häzir işleýän önümçilikleriň durkuny täzelemek, olary tehniki taýdan täzedan enjamlaşdyrmak we döwrebaplaşdyrmak hem-de önümiň täze görnüşlerini çykarmak bilen baglanyşyklydyr. Süýji-köke önümleriniň öndürilişiniň mukdary 2010-njy ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 4,7 esse artar.

Öz çig mal binýadymyzyň giňeldilmegi bilen un üweýän - ýarma ýarýan hem-de çörek bişirýän pudaklar mundan beýläkde ösdüriler (2010-njy ýylda ýurtda 3000 müň tonna däne öndüriler).

Senagatyň we ilatyň una bolan islegi kanagatlandyrylar. Ony ösdürmegiň möçberi 2010-njy ýyla çenli 2000-nji ýyldakysy bilen deňeşdireniňde 1,3 esse artar, çörek we çörek – bulka önümleriniň öndürilişi 1,6 esse, makaron önümleriniň öndürilişi 3 esse, garma ot-iyimleriň öndürilişi 2,7 esse artar.

Miwe-gök önüm öndürýän pudagy mundan beýläkde ösdürmek göz önünde tutulýar. Miwe-gök önümlerden taýarlanylýan konserwalaryň öndürilişi

2000-nji ýyldakysy bilen deňeşdireniňde 2010-njy ýylda 1,6 esse artar.

Ýurtda bar bolan suw howdanlarynyň we olaryň serişdeleriniň rejeli peýdalanylmagy we balygy üznüksiz köpeltmek boýunça işleriň geçirilmegi balyk pudagyny ösdürmäge mümkinçilik berýär. Şunda içki suw howdanlarynda balykçylygy has ýokary depginlerde ösdürmek göz önünde tutulýar, bu bolsa ilatyň balyga bolan isleginiň doly üpjün edilmegine mümkinçilik berer.

### 3. Ulag we aragatnaşyk ulgamyny ösdürmek

Ulag her bir ýurdyň halk hojalyk toplumynyň in zerur pudaklarynyň biridir. Häzirki döwürde kuwwatly ulagsyz ýurduň ykdysadyýetiniň ösmegi mümkin däl. Çig malyň, ýangyjyň, kömekçi materiallaryň önüm öndürýän kärhanalara, taýyar önümiň bolsa sarp ediljilere daşalmagy netijesinde önümiň gymmaty ulag harajatlarynyň möçberine laýyklykda artýar.

Döwletiň ähli sebitleriniň ykdysady mümkinçiligini, olaryň mineral çig mal, oba hojalyk hem-de zähmet baýlyklaryny bilelikde peýdalanmak, ilatyň durmuş-ykdysady we medeni derejesini ýokarlandyrmak, şeýle hem Türkmenistanyň halk hojalygynyň ähli durkuny üstünlikli özgertmek, ähli ýurtlar bilen dostlukly daşary ykdysady aragatnaşyklary ösdürmek we halkara ykdysadyýetine goşulmak maksatlaryny göz önünde tutup, Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş – ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli Maksatnamasynda ulag toplumyna möhüm orun berilýär.



Demir ýol ulagy Türkmenistanyň ykdysadyýetini ösdürmekde has hem tapawutlanýar. Ýurdumyzyň garaşsyzlygynyň dokuz ýylynyň dowamynda eýýäm Tejen – Sarahs, Artyk – Lýuftabad, Türkmenabat – Atamyrat demir ýollary gurlup ulanylmaga berildi.

2010-njy ýyla çenli içerki we daşarky maýa serişdeleriniň hasabyna täze demir ýollaryň ýene-de 1500 km. gurmak göz önünde tutulýar.

Olar Tejen – Babadaýhan, Atamyrat – Tagtabazar, Tagtabazar – Sarahs, Köneürgenç – Kernaý Türkmenbaşy – Gyzyldaýa – Daşoguz demir ýollarydyr. Şeýle hem Demirgazyk – Günorta ulag geçelgesini döretmegiň taslamasynyň çäklerinde Eýranyň demir ýollaryna çykmak bilen, Ýeraliýewo (Gazagystan) – Türkmenbaşy-Bereket-Etrek-döwlet serhedi demir ýolunyň gurluşy başlanar. Munuň özi Ýewropa ýurtlarynyň, Russiýanyň, Gazagystanyň we Eýranyň arasynda ýük, ýolagçy gatnatmagyň täze ugurlaryny döreder.

Netijede häzirki ulaglara seredeňde ýük daşamagyň möhleti iki gije-gündiz kemeler. Şu döwürde Amyderýanyň üstünden 2 km. uzynlykdaky köprüniň gurluşygyny tamamlap, Türkmenabat – Atamyrat – Kerkiçi aralygyny Amyderýanyň gündogaryndaky demir ýola birikdirmek göz önünde tutulýar. Bu köprüniň ulanylmaga berilmegi halk hojalyk ýüklerini daşamagyň gymmatyny 50 % arzanladyp, ýurdumyzyň çetki günorta – gündogar sebitindäki baýlyklary giňden özleşdirmäge mümkinçilik berer. Demir ýollary elektrikleşdirmeklige girişiler. Bu işler ilkinji nobatda Aşgabat – Bamy, Aşgabat – Tejen we Türkmenabat – Atamyrat aralyklarynda amala aşyrylar.

2000-2010-njy ýyllarda Aşgabat – Mary, Aşgabat – Serdar – Türkmenbaşy, Aşgabat – Daşoguz awtomobil ýollarynyň durky täzeleniler we halkara derejesine ýetiriler. Awtomobil ulagy bilen ýük daşalyşy 1,8 esse we ýük dolanyşygy 2,6 esse artar.

Howa ulagy boýunça ýolagçylara we howa gämilerine hyzmat etmek toplumlarynyň durkuny täzelemekligi we olary döwrebaplaşdyrmagy tamamlamak, hyzmatlaryň doly toplumyny, aeroportlaryň geçiriş ukybyny ýokarlandyrmak we hyzmatlar babatynda iň ýokary derejäni gazanmak üpjün ediler. Çaklanylýan döwürde Günorta – Gündogar Aziýanyň, Günübatar Ýewropanyň ýurtlaryna we Amerika tarap täze ugurlar açylar. Türkmenabat, Mary, Daşoguz we Balkanabat şäherlerinde aeroportlaryň hem-de uçuş-gonuş zolaklarynyň durky täzeleniler. Howa gämileriniň parkynyň üstüni halkara derejeli, täze kysymly uçarlar bilen doldurmak göz önünde tutulýar.

Howa ulagy bilen ýük daşalyşyny 3,3 esse, ýük dolanyşygyny bolsa 3,7 esseden gowrak artdyrmak göz önünde tutulýar.

Derýa we deňiz ulaglary mundan beýläk-de ösüşe eýe bolýar. Täze teplohodlar, tirkegler, ýüzýän köprüleri gurular. Has takygy, Halaç – Hojambaz parom geçelgesi, suwda ýüzýän Türkmenabat – Farap, Atamyrat – Kerkiçi köprüleri, Türkmenabat – Kelif (Owganystan), Kelif – Kelif (Owganystan), Seydi – Türkmenabat – Haýraton halkara ulag ugurlary açylar. Portlary we gämi duralgalaryny abatlamak, durkuny täzelemek işleri geçiriler.

Deňiz ulaglaryny 2000–2010-njy ýyllarda ösdürmekligiň baş wezipesi ýurtdaky portlary we



desgalary halkara talaplaryna laýyklykda giňeltmekden we döwrebaplaşdyrmakdan ybaratdyr. Şeýle hem Türkmenbaşy - Nouşehr, Türkmenbaşy - Enzeli halkara deňiz ýolagçy parom ugurlaryny açmak, “Magtymguly”, “S. Nyýazow” “Balkan” teplohodlaryny düýpli abatlamak işlerini geçirmek, täze gämileri, enjamlary satyn almak göz önünde tutulýar. Bu çäreler 2010-njy ýyla çenli ýük daşalyşyny 4 esse we ýük dolanyşygyny 5,7 esse artdyrmaga mümkinçilik berer.

Geçiriji turba ulagynyň ähmiýeti tebigy gaza, nebite baý Türkmenistan üçin has hem möhümdir. Tebigy gazy ähli şäherlere, obalara eltmek üçin gurulan gaz geçirijileriniň uzynlygy 22 müň km. geçýär. Eger-de her bir öýe tebigy gaz geçirmek üçin ulanylan turbalary hem goşsak, onda ol görkeziji 30 müň km. hem geçýär. Şu işleriň hemmesiniň tebigy gazy ýurdumyzyň ilatyna mugt bermek üçin amala aşyrylandygyny belläp, hormatly Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy halkymyz ömürbaky minnetdarlyklaryny bildirýärler.

Belent Mertebeli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş – ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli Maksatnamasynda ulag ulgamynyň ähli görnüşlerine degişli özgertmeleriň gerimi ýurdumyzyň ähli welaýatlaryny, etraplaryny öz içine almak bilen, Türkmeniň Altyn asyrynda ýurduň ykdysadyýetiniň ähli pudaklarynyň netijeli işlemegini we özara baglanyşygyny üpjün eder, serhetdeş döwletler bilen birek-birege peýdaly aragatnaşyklaryň pugtalanmagyna ýardam berer.

#### 4. Daşary – ykdysady gatnaşyklary ösdürmek

2010-njy ýyla çenli döwürde daşary ykdysady gatnaşyklary ösdürmegiň ugry ozalkysy ýaly, “açyk gapylar” syýasatyna, döp bolup gelyän hyzmatdaşlar, goňşy ýurtlar we täze ýurtlar bilen aragatnaşyklary ýola goýmagy güýçlendirmäge esaslanar. Ähli döwletler bilen özara peýdaly hyzmatdaşlyk Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň XXI asyrdaky ruhy we syýasy-ykdysady galkynyşynyň milli maksatnamalarynyň aýrylmaz bölegidir.

Goşulyşmak baradaky gatnaşyklar giňeldilip, daşary ýurt maýa goýumlary ozalkysy ýaly ykdysadyýeti ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlaryna gönükdiriler.

Daşary söwdanyň haryt düzüminde üýtgetmeler göz önünde tutulýar, Azyk boýunça importyň paýynyň kemeldilmegi bilen bir wagtda taýyn önümleriň eksportynyň ösüşini artdyrmak çaklanylýar. Muňa ýurduň azyk bilen öz-özünü üpjün etmek baradaky geçirýän syýasaty ýardam eder.

Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygy 2005-nji ýylda 6,9 mlrd. ABŞ-nyň dollaryna, 2010-njy ýylda bolsa 10,6 mlrd. dollaryna barabar bolar.

Daşarky bazara nebit önümlerini çykarmagyň möçberi 3,7 esse köpeler, önümleriň görnüşleri giňeler.

Eksport serişdeleriniň iň möhümleriniň biri pagta süýümi bolmagynda galýar. Onuň eksporty çaklanylýan döwrüň soňuna çenli 2 esse artar.

Isleg bildirilýän harytlaryň importynyň paýy ýurduň içerki haryt dolanyşygunda 2010-njy ýylda 14,5% çenli we azyk önümleriniň importynyň paýy 2,8% çenli kemeldiler.



## Edebiýatlar

1. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Garaşsyzlyk. Demokratiýa. Abadançylyk. Saýlanan eserler, I tom. Aşgabat, "Ruh" 1994.
2. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Agzybirlik, Asudalyk, Jebislik. Saýlanan eserler, II tom, Aşgabat, "Ruh" 1994.
3. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Milli, ruhy we ykdysady galkynyş. Saýlanan eserler, III tom. Aşgabat, "Ruh" 1994.
4. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. "10 ýyl abadançylygyň" ilkinji miweleri. Saýlanan eserler. IV tom. Aşgabat "Ruh" 1995.
5. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy BMG-nyň we dünýä bileleşiginiň şu eýýamdaky gelen in möhüm kararydyr. Saýlanan eserler, V tom. Aşgabat "Ruh" 1996.
6. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Bitarap Türkmenistan XXI asyryň bosagasynda. Saýlanan eserler, VI tom. Aşgabat, 1997.
7. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Biz seçip alan ýolumyzdan sowulmarys. Saýlanan eserler, VII tom. Aşgabat, 1998.
8. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Biziň ýolumyz-atababalarymyzyň ýolunyň dowamy, biziň ýolumyz-halal ýol. Saýlanan eserler, VIII tom. Aşgabat, 1999.
9. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. XXI asyr türkmeniň "Altyn asyry" bolmalydyr. Saýlanan eserler, IX tom. Aşgabat, 1999.
10. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Türkmen halkyna ýüzlenme. Aşgabat, 1994.
11. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Bilimli nesil-kuwwatly Watan. Aşgabat, "Magaryf" 1994.
12. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Taryhyň sapaklary hakda we döwrüň öňde goýýan meseleleri hakda. Aşgabat, "Magaryf", 1994.
13. Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry" Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 1999.
14. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Altyn asyryň altyn binýady. Aşgabat-2000 ý.
15. Türkmenistanyň konstitusiýasy. Aşgabat, "Türkmenistan", 2000 ý.
16. Halk Maslahaty. Aşgabat, 1993 ý.
17. Nyýazow Saparmyrat. Täze oba syýasaty. Aşgabat Magaryf, 1993 ý.
18. "Tebigaty goramak hakynda" kanun. Aşgabat, 1991.
19. "Aýratyn goralýan tebigy territoriýalar hakynda" kanun. Aşgabat, 1992.
20. "Ýerasty baýlyklar hakynda" kanun. Aşgabat, 1992.
21. "Tokaý kodeksi" Aşgabat, 1992.
22. "Ösümlik dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakynda" kanun. Aşgabat, 1994.
23. "Döwlet ekologik ekspertizasy hakynda" kanun. Aşgabat, 1995.
24. "Aw awlamak we awçylyk hojalygyny ýöretmek hakynda" kanun. Aşgabat, 1995.
25. "Atmosfera howasyny goramak hakynda" kanun. Aşgabat, 1996.
26. "Uglewodorod baýlyklary hakyndaky" kanun. Aşgabat, 1996.
27. "Haýwanat dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakynda" kanun. Aşgabat, 1997.



## Mazmuny

### I-nji bölüm

#### Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti

1.1. Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti dersiniň obýekti, predmeti, usullary we möhüm meseleleri.....	3
1.2. Tebigaty peýdalanmagyň kanunalaýyklyklary we olary kesgitleýän prinsipleri.....	14
1.3. Tebigy baýlyklary hasaba almak we olara ykdysady taýdan baha bermek.....	27
1.4. Ylmy – tehniki progres (YTP) we tebigaty peýdalanmak.....	45
1.5. Tebigaty goraýyş işlerini maliýeleşdirmek we ykdysady taýdan höweslendirmek.....	58
1.6. Tebigaty goraýyş çärelerine göýberilýän harajatlaryň netijeliligi.....	70
1.7. Türkmenistanda tebigaty peýdalanmagyň dolandyrylyşy we hukuk esaslary.....	76
1.8. Türkmenistanda hojalygy ösdürmegiň meýilnamalarynyň döwlet ekologiki ekspertizasy we tebigaty peýdalanmagy çaklamak.....	92
1.9. Türkmenistanda tebigaty peýdalanmagyň we goramagyň meseleleri.....	104

### II-nji bölüm

#### Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi

2.1. Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi dersiniň öwredýän obýekti, predmeti, maksady we wezipeleri.....	119
2.2. Öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişiniň kanunalaýyklyklary, prinsipleri we faktorlary.....	128
2.3. Türkmenistanyň ykdysady - geografik ýerleşşi, tebigy baýlyklary, olaryň önümçiligiň ýerleşdirilişine we ösüşine täsiri.....	140

2.4. Türkmenistanyň ilaty we zähmet baýlyklary.....	166
2.5. Türkmenistanyň hojalygynyň düzümi. Pudagara toplumlaryň we senagat pudaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary.....	180
2.6. Türkmenistanyň ýangyç energetika toplumynyň ýerleşşi we onuň ösüş aýratynlyklary.....	193
2.7. Türkmenistanyň çig mal we materiallar öndürýän toplumynyň hem-de maşyn gurluşygynyň ýerleşdirilişi we ösüşi.....	208
2.8. Türkmenistanyň ýeňil we azyk senagatynyň ýerleşiş we ösüş aýratynlyklary.....	221
2.9. Türkmenistanyň oba hojalygynyň ösüşi we ýerleşşi .....	239
2.10. Ulag we aragatnaşyk ulgamynyň ösüşi we ýerleşşi .....	258
2.11. Türkmenistanyň halkara ykdysady gatnaşyklary hem-de olaryň öndüriji güýçleriň ösüşine täsiri.....	271
2.12. Türkmenistanyň dolandyryş – çäkleýin bölünişi we ykdysady sebitleri (welaýatlary).....	279
2.13. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş – ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” Milli maksatnamasynda ýurdumyzyň öndüriji güýçlerini ösdürmegiň esasy ugurlary.....	290
Edebiýatlar .....	308



H.O.Orazow, H.R. Baýramow, I.B. Bakyýew

TEBIGATY PEÝDALANMAGYŇ YKDYSADYÝETI WE ÖNDÜRIJI  
GÜYÇLERIŇ ÝERLEŞDIRILIŞI

Redaktor **E. Berdiýewa**  
Teh. Redaktor **M. Hudaýgulyýew**

Ýygnamaga berildi 10. 06. 2001 ý. Çap etmäge rugsat edildi 28.06.2001 ý.  
Möçberi 84x108 1/32 Ofset kagyzy. Ofset çap ediliş usuly. Fiz çap listi  
16.38. Hasap-neşir listi 14.96. Çap listi 9.75. Şertli reňkli ottiski 16.49.  
Sany 1.000 ekz. Sargyt 1916.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 744004  
Aşgabat, Galkynyş 20

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň  
Mary welaýat çaphanasy.  
Mary, Türkmenistan köç. 139 j.

*Kitap neşirýat gullugynyň taýýarlan original-maketi  
boýunça çap edildi.*